

SVEDOČANSTVA 36

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt



Scenografija rata

NOVA PUTOVANJA U BOSNU I SRBIJU

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

BIBLIOTEKA "SVEDOČANSTVA", KNJIGA BR. 36

Jens-Martin Eriksen
i Frederik Stjernfelt

SCENOGRAFIJA RATA

Nova putovanja u Bosnu i Srbiju

Beograd, 2010

Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt
SCENOGRAFIJA RATA,
Nova putovanja u Bosnu i Srbiju

Izdavač

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI
Biblioteka "Svedočanstva", knjiga br. 36

Za izdavača

Sonja Biserko

Copyright © 2004, *Jens Martin Eriksen og Frederik Stjernfelt, Lindhardt og Ringhof Forlag*
Copyright © za srpsko izdanje 2010, *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, Beograd

Naslov originala

Jens-Martin Eriksen og Frederik Stjernfelt
KRIGENS SCENOGRAFI, *Nye rejser i Bosnien og Serbien*,
Lindhardt og Ringhof Forlag, København 2004 (ISBN 87-595-2270-4)

Prevod s danskog

Predrag Crnković

Lektura

Danica Šterić

Grafičko oblikovanje i slog

Ivan Hrašovec

Štampa

Zagorac, Beograd, 2010

Štampanje ove knjige pomogli su Književni savet Danskog fonda za umetnost
i Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Danske

Bogens udgivelse var støttet af Statens Kunstrådets Litteraturudvalg
og Kongeriget Danmarks Udenrigsministerium

ISBN 978-86-7208-164-0

COBISS.SR-ID 174839052

CIP Katalogizacija u publikaciji

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

355.426(497.6)1992/1995

Eriksen, Jens-Martin, 1950. Scenografija rata : nova putovanja u Bosnu i Srbiju / Jens-Martin Eriksen i Frederik Stjernfelt : [prevod s danskog Predrag Crnković] – Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010 (Beograd, Zagorac) – 312 str. : geografske karte : 23cm – (Biblioteka "Svedočanstva" : knjiga br. 36)

Prevod dela Krigens Scenografi – Tiraž 500 – Istorijska hronologija: str 301–312 – Napomene i bibliografske reference uz tekst – Bibliografija: str. 289–269.

1. Stjernfelt, Frederik, 1957 [autor]

a) građanski rat – Bosna i Hercegovina – 1992–1995.

Sadržaj

PREDGOVOR

| | |
|-------------------------|----|
| Scene rata | II |
|-------------------------|----|

DEO I

| | |
|--|----|
| Labudova pesma radikalnog nacionalizma, ili uvertira za novi početak? | 17 |
|--|----|

| | |
|---------------------------------|----|
| Prošlost pridobija većinu | 17 |
|---------------------------------|----|

| | |
|---|----|
| Na demonstracijama za Cecu Ražnatović | 26 |
|---|----|

| | |
|---------------------------|----|
| Obračun s prošlošću | 33 |
|---------------------------|----|

| | |
|--|----|
| Ministar: „Uvek sam bio protiv Miloševića!“ – Aleksandar Tijanić | 36 |
|--|----|

| | |
|---|----|
| Audijencija u Šešeljevoj stranci – Aleksandar Vučić | 43 |
|---|----|

| | |
|--|----|
| „Relativizovanje je poslednja faza rata“ – Sonja Biserko | 48 |
|--|----|

DEO II

| | |
|---|----|
| „Mediji su puni nacionalizma i teorijâ zavere“ – Petar Luković i Filip David | 57 |
|---|----|

DEO III

| | |
|---|----|
| Od <i>Praksisa</i> do <i>Memoranduma</i> | 67 |
|---|----|

| | |
|--|----|
| „Akademija je računala da će građanski rat koštati 70.000 života“ – Olivera Milosavljević | 67 |
|--|----|

| | |
|--|----|
| Dalje od Šekspira i Dostojevskog – Nebojša Popov | 74 |
|--|----|

| | |
|--|----|
| Nacionalizam je trebalo da spasi socijalizam – Zagorka Golubović | 79 |
|--|----|

DEO IV

| | |
|---|----|
| Susret sa začetnicima <i>Memoranduma</i> – Mihailo Marković i Vasilije Krestić | 85 |
|---|----|

DEO V

Od plana RAM do Srebrenice 110

| | |
|---|-----|
| Pomno planirani pakao | 110 |
| Avet koja se zove ram | 111 |
| Dokument na dve kucane strane | 113 |
| JNA je planirala rat davno pre Miloševića | 118 |
| Plan o podeli na salveti | 125 |
| Varijante „A“ i „B“ | 126 |
| Oružje iz Beograda za Pale | 134 |
| „Ćebad“, „daske“, „brašno“, „šećer“ | 136 |
| Praktični intelektualac | 137 |
| Zvali su ga „Otac“ | 139 |
| Parlament bez ustručavanja | 142 |
| Plan za prikriivanje plana | 148 |
| Srebrenica, jedan pokolj, jedan plan | 150 |

DEO VI

Ljudi koje je pogodio rat 160

| | |
|--|-----|
| Put ka reci Drini | 160 |
| „Za čoveka je najbolje da bude tamo gde je rođen“. Poseta Podravanju | 162 |
| „Generacije će nas slediti“ – Imam u Srebrenici | 170 |

DEO VII

Fundamentalista kao marioneta 176

| | |
|--|-----|
| Svetilišta u Sarajevu | 176 |
| „Beogradu je Izetbegović bio potreban kao ekstremista!“ – Senad Pečanin | 178 |
| „Izetbegovića je angažovala Kontraobaveštajna služba (kos)“ – Muhamed Filipović | 184 |

DEO VIII

Predsednik koji je pocrveneo 190

| | |
|---|-----|
| Alija Izetbegović (1925–2003) | 190 |
| Uneli su faks, i domaćin u studiju je pobledeo – verzija Muhameda Filipovića | 195 |
| Sporazum je bila samo predstava – verzija Senada Pečanina | 200 |

| | |
|---|------------|
| Slobodan pristup mudžahedinima – verzija Rusmira Mahmutčehajića. | 203 |
| Izetbegović je sabotirao mirovni sporazum – verzija Adila Zulfikarpašića. | 206 |
| Razgovor s Adilom Zulfikarpašićem, februara 2004. | 216 |
| Put koji nisu napali – verzija Muhameda Borogovca | 224 |
| Pravila igre – verzija Marka Atila Hoarea | 228 |
| Ponos i strah – verzija Alije Izetbegovića | 232 |
| Usporedna procena | 239 |
| | |
| DEO IX | |
| Na ruševinama rata. Razmišljanja i pitanja | 246 |
| Virus i skrivena poruka. | 246 |
| Postaćemo kao oni | 251 |
| Privatne i javne duše. | 253 |
| Stvarnost koja je odrasla. | 256 |
| Zaboravljeni heroj povlačenja | 257 |
| Tabu | 259 |
| Ideologizovanje zla. | 261 |
| Nation building – Balkan godine nulte | 266 |
| Kada ko mora da se umeša? | 270 |
| Scenografija rata | 276 |
| | |
| DODATAK | |
| Svedočenje Anta Markovića | 283 |
| | |
| LITERATURA | 289 |
| | |
| MAPE | 297 |
| | |
| ISTORIJSKA HRONOLOGIJA. | 301 |

PREDGOVOR

Scene rata

Ova knjiga je nastala tokom dramatičnih godina za srpsku politiku. U martu 2003. ubijen je premijer Đinđić – sve ukazuje na to da je ubica poticao iz „Crvenih beretki“ pod komandom Ministarstva unutrašnjih poslova, uključujući njihove kontakte u beogradskoj mafiji – pri čemu su možda bili uključeni i veći delovi državnog aparata.

Posle više predsedničkih izbora bez rezultata, zbog premalog odziva birača, parlamentarni izbori od 28. decembra 2003. bili su iznenađenje za one koji su mislili da je Srbija na putu normalizacije.

Pobednici su bile stranke koje su podržavale ranijeg predsednika Miloševića i još radikalnijeg Vojislava Šešelja – iako su obojica sedeli na optuženičkoj klupi u Hagu. Šešeljeva radikalna stranka postala je najjača, sa 28% glasova – i jedino ju je koalicija četnika, monarhista, liberalnih reformskih ekonomista i prethodnog predsednika, levičarskog nacionaliste Koštunice, sprečila da preuzme vlast; Koštunica se, pak, isključivo zahvaljujući goroj alternativni, predstavljao kao umeren.

Pozornica u ovoj knjizi otvara se reportažama sa beogradskih demonstracija protiv izručivanja ratnih zločinaca i protestima protiv onoga što se doživljava kao nasrtaj na suverenitet Srbije. To je glavni grad u letnjoj vrelini, kada je situacija nepredvidiva – premijer je nekoliko meseci pre toga ubijen, a vlada je uvela po svemu drakonsko vanredno stanje, uhapsivši više od 10.000 ljudi, koji su navodno bili umešani u kriminalne aktivnosti. Granični prelazi bili su oblepljeni poternicama za osumnjičenima zbog atentata na premijera. Nastavili su saradnju sa Trubunalom u Hagu, a u predgrađu Beograda kao da prošlost ponovo ulazi na velika vrata jedne vrele letnje večeri. Radi se o čoveku koji je optužen za ubistvo više od dve stotine ljudi iz bolnice u hrvatskom gradu Vukovaru. Gomila ljudi organizuje se preko telefonskih poziva i započinje gnevni protest na licu mesta, a policija se napada kao fašistički pomagač. Kako razmišljaju ovi Srbi? Ko su oni? Kakva je ovo zemlja? Njihove predstavnike srećemo i u skupštini – jedan od vodećih u radikalno nacionalističkoj stranci, koja je danas najjača

u Srbiji – i rasputujemo se zašto su ljudi protiv Tribunala u Hagu i zašto ne žele da izruče srpske ratne zločince. Frustracija i gnev kipte na svakom koraku..

Ali, da li je to labudova pesma radikalnog nacionalizma – ili uvertira za novi početak? Otkako smo započeli ovo putovanje Srbijom, mnogi znaci ukazuju na to da je ovo poslednje slučaja, da je balkanska zemlja Srbija na putu prema novoj međunarodnoj izolaciji, i da sa radikalnim nacionalistima na vlasti ide u iracionalni mrak i kaos.

Zašto se uopšte dalje zanimati za scenografije iz balkanskih ratova devedesetih? Kao prvo, i dalje pronalazimo nove i iznenađujuće materijale, između ostalog, zahvaljujući poslu koji je temeljito obavljen u Tribunalu u Hagu – nove materijale, koji sve više razotkrivaju koliko je ovaj rat stvarno bio planiran i uprizoren – daleko od toga da je to bio izliv spontanog, arhaičnog nasilja, neke prastare etničke mržnje, što su mnogi nekada zapravo mislili da vide u tim događajima. Sve više postaje jasno da su stavovi Slobodana Miloševića kako je samo želeo da očuva Jugoslaviju bili takođe samo kulisa kao što je to bila i multikulturalna, demokratska, zamuljena Bosna Alije Izetbegovića.

Ali postoji i drugi razlog zašto se interesujemo za ove scenografije. Jer se odvijaju po većem obrascu koji se širi još od ključajućih nacionalizama iz 70-ih i 80-ih, pa preko ratova 90-ih, do ove teške obnove koja je u toku i namere da se pokuša sa izgradnjom nacije – *nation building* – sa neprestanim vraćanjima unatrag. Ovaj tok događaja čini prototip problema za međunarodnu politiku XXI veka: razvoj krize, izbijanje rata, stvaranje barikada oko njega i, na koncu, obnova i demokratizacija. S međunarodnom zajednicom, u sve većoj meri obuzetom time kako postupati u ratu, ova scenografija ukinula je hladni rat kao najbitniji međunarodni scenario.

Ali ovo razotkrivanje inscenacija rata i sudsko gonjenje scenografa ima i te kakve veze sa mogućnošću reizgradnje – ako ništa drugo, to su nemilosrdno pokazali srpski izbori 28. decembra 2003, kada su pobednici izbora postala dvojica optuženih u Hagu, Slobodan Milošević i Vojislav Šešelj. Partija prvog, SPS, postala je jezičak na vagi u skupštini i čak je dala podršku Koštuničinoj partiji pri formiranju vlade 2. marta 2004. A partija drugog, ultranacionalistička SRS, postala je najjača u parlamentu. Uzroci leže

u ratovima početkom 90-ih, i još ranije, u onim planovima čije obrise opisujemo u ovoj knjizi u intervjuima i analizama, i koji su bili pretpostavka da bi rat u Bosni uopšte mogao da se dogodi.

Poznata je pretpostavka da je velikosrpski nacionalizam dobio svoj savremeni politički program famoznim *Memorandumom* iz sredine 80-ih. Mi istražujemo koji su istorijski načini razmišljanja mogli da dovedu do prihvatanja tog implicitnog plana za delovanje koji (plan) leži u tom spisu. Srećemo začetnike dokumenta, jednog filozofa i jednog istoričara, i oni dobijaju priliku da brane svoja gledišta.

Ali posledice planova su, kao što je poznato, konkretne, i da ne bismo slepo zurili u planove i ponavljali ono komforno distanciranje planera od efekata njihovih ideja, naše istraživanje ići će i do ljudi koje je rat pogodio. Putujemo iz Sarajeva sve do bosanske visoravni prema reci Drini i posećujemo i Srbe i Muslimane, čije su živote uništili dramatični događaji.

Taj aspekt, koji je jedan od najvažnijih u ovoj knjizi, tiče se razmera srpskih ratnih planova. Ne samo njihovih logističkih delova, planiranja i napada na civile, što samo po sebi zahteva obimno crtanje mapa, već sam taj odnos, na koji ukazuju mnoge indicije: da su sa srpske strane bili u stanju da insceniraju ratnu pozornicu s potpuno neophodnim, islamističkim nacionalističkim protivnikom u liku Alije Izetbegovića. To je bio nužni uslov koji je mogao da mobilise dramsku predstavu i da je pokrene. Otud i naslov knjige – *Scenografija rata*. Reč je o predstavi, sasvim sigurno o predstavi u stvarnom svetu, ali koja ne organizuje isključivo vlastite snage, već i protivnika. Filozof Nebojša Popov procenjuje da je to toliko komplikovano, da čak i ako biste znali napamet sva dela Šekspira i Dostojevskog, pojedini delovi priče ipak vam ne bi bili shvatljivi. Kuriozitet je u tome što je ovaj antinacionalistički filozof – Srbin, koji živi u Beogradu. Tamo, u antinacionalističkim krugovima, koji su u velikoj meri naš izvor informacija u ovoj zemlji, imaju veoma malo razumevanja ili interesa da vide ratnu krivicu kao bilo čiju osim srpsku. Što se toga tiče, tu smo načisto: svako treba da počisti ispred svojih vrata, a uistinu ima dosta toga pred srpskim vratima. Ali, da bismo mogli da stvorimo sliku o tome kako je rat uopšte postao moguć, pokušali smo da skiciramo portret islamističkog protivnika, koji u suštini

postaje element srpske ratne scenografije, i tamo je namontiran zato što poseduje sasvim prave karakterne crte i savršen politički profil.

Može se reći da su svi naši izvori za ovaj scenario bosanski; srpsko-bosanski ili muslimanko-bosanski, ali u svakom slučaju antinacionalistički i demokratski; ljudi, pojedinci, političari, intelektualci, koji su izgubili bitku za vlast sa fundamentalistima i nacionalistima te izbačeni sa ove istorijske scene, što je zajednička karakteristika za sva tri nacionalizma. A kada su osvojili vlast i ugušili demokratiju demokratskim metodama, rat je mogao da počne. Dotle su se mogli usaglasiti, sada je predstojao rat za teritorije.

Mnogi su odbijali da prihvate onu kritiku koju smo već u *Anatomiji mržnje* izložili protiv islamskog nacionalizma u *Islamskoj deklaraciji* – koji je realno bio program religiozne fašističke države – kao i protiv Izetbegovićevih doslovnih idolopoklonika u nacionalističkoj stranci SDA. Na to se gledalo kao da obavljamo posao u korist srpskog nacionalizma. Ali, nama se čini da je intelektualno kratkovidno biti galantan prema jednom nacionalšovinizmu samo iz tog razloga što se on definiše pre religiozno nego teritorijalno, ili samo stoga što je bio ideologija gubitničkog umesto dobitničkog vođstva. Da se bezuslovno mora stati na stranu žrtava – od kojih većinu čine bosanski Muslimani – ni u najmanjoj meri ne podrazumeva da se mora stati na stranu ideologija njihovih vođa. Kritičko preispitvanje mora da kaže, poput Artura Kestlera: ne mogu da preuzmem odgovornost za onog ko se slaže sa mnom – i da se oslobodim misli o tome ko i u koju svrhu može da upotrebljava istinu.

Ove knjige – *Anatomija mržnje* i *Scenografija rata* – sa svojom kombinacijom intervjua, eseja i analize – namenjene su čitaocima koji su voljni da samostalno razmišljaju. I imamo puno poverenje u to da ovom scenografijom, dok crtamo obrise ratne pozornice na kojoj se predstava odigravala početkom 90-ih, ne dajemo legitimitet nijednom od vlastodržaca. Oni su pokrenuli tu predstavu, ili su preuzeli uloge u njoj, i tim ulogama su u manjoj ili većoj meri doprineli uništenjima i bezočnom nasilju.

Scenografija rata bavi se time kako je rat uopšte postao moguć. Filozof Edmund Burke rekao je da se zlo može dogoditi kada dobri ljudi ne čine ništa. Istina. Ali ova knjiga želi da kaže i ovo: rat može da nastupi kada gospodar zla pravi scenografiju. *Scenografija rata* upravo se bavi tim teškim

pitanjima. Šta međunarodna zajednica može da uradi kada je scena već postavljena, a rat izbije? I šta može da uradi kasnije, kada se katastrofa već dogodi, kada je šteta načinjena, i kada je ostalo polarizovano društvo obeleženo diskursima dalekim od uobičajene demokratije, i u njemu ljudske i strukturne ruševine koje uveliko nadmašuju one prave?

Posvećujemo ovu knjigu onim ljudima uz demokratske opozicije u Bosni i Hercegovini, koji su nam pomogli u radu tokom putovanja po Balkanu, i čiju kritiku njihovih sopstvenih moćnika nisu čuli na Zapadu u strahu da bi se tako taktički legimitisali srpski ratni zločini. Ali, možemo se nadati da će ljudi posle čitanja ove knjige uvideti da se, u stvari, opraštanjem Izetbegoviću i muslimanskom fašizmu uskače u ulogu antisprskog elementa u toj scenografiji rata.

Hvala Peru F. Bundgoru, Martinu Menekeu, Arijani Milanović, Larsu P. Meleru, Aneti Lindegro, Uli Tunander, Narcisu i Narcisi Vučina za savete i pomoć.

I hvala danskom Ministarstvu spoljnih poslova (Programu za mir i stabilizaciju), Književnom savetu, te Kopenhagenskom univerzitetu za finansijsku i svaku drugu pomoć u radu na knjizi *Scenografija rata*.

JENS-MARTIN ERIKSEN i FREDERIK STJERNFELT

februar 2004. godine

DEO I

Beograd, juna i septembra 2003.

Labudova pesma radikalnog nacionalizma, ili uvertira za novi početak?

PROŠLOST PRIDOBIIJA VEĆINU

Slučaj je hteo da smo se zatekli u Beogradu 12. juna 2003. Poslepodne su telefoni počeli da zvone, a glasine su zabrujale u grupama za ljudska prava i među novinarima u manje ili više opozicionim medijima, između ostalih, sa *Radija B92*. Policija je preduzimala privođenje Veselina Šljivančanina, onog majora koji je optužen za ratne zločine u vezi sa srpskim osvajanjem hrvatskog grada Vukovara, novembra 1991, kada je zajedno sa drugim oficirima naredio ubijanje većeg dela pacijenata vukovarske bolnice. Planirano je da posetimo vođu grupe za podršku Šljivančaninu, ženu koja se zove Vesna Gojković, da bismo s njom razgovarali o principijelnijim pitanjima u vezi sa saradnjom sa Haškim tribunalom – i o tome koje će posledice ova opstrukcija imati na kažnjavanje zločinaca koji su počinili ubistva i napali Srbe u Bosni. Ali, pomoću kojih bi ona argumenata uopšte mogla da pledira za oslobađanje, ne samo Veselina Šljivančanina, optuženog za zločine protiv čovečnosti? Da nije možda želela da zagovara i to da bosanski komandant Naser Orić, optužen za zločine protiv Srba u srebreničkoj oblasti, takođe treba da bude oslobođen optužbi?

Jer za podršku opštoj amnestiji za ratne zločince mora da postoji bar jedan logičan argument, ako makar jednom od njih daju podršku protiv same pomisli da bude optužen i da svoj slučaj dokaže pred sudom. Ukoliko se zanemare moralne i političke zamerke prema takvom stavu, ostaje čitav niz pravnih problema, prema kojima se mora očekivati da jedan branilac Šljivančanina mora da ima sasvim jasan odnos. Sa kojim argumentima bi se moglo tvrditi da odluke Ženevske konvencije, koje se bave postupanjem

sa civilima i ratnim zarobljenicima, treba da se suspenduju za tu oblast, koja čini nekadašnju Jugoslaviju u periodu između 1990. i 1999?

Optužba protiv Veselina Šljivančanina mora biti vođi njegove grupe za podršku poznata unapred, budući da se nalazi na veb-stranici Haškog tribunala, i to još na srpskom jeziku. Optužba pominje ubijanje oko 260 muškaraca koji su, povezano sa osvajanjem Vukovara od strane jugoslovenske federalne armije, odvedeni iz bolnice, mučeni u obližnjem dvorištu i zatim ubijeni u neposrednoj blizini kod mesta Ovčara. Za oko dve stotine ljudi se, prema optužnici Haškog tribunala, zna da je ubijeno metkom, dok oko 60 osoba nije viđeno u životu otkako ih je federalna armija uhapsila u bolnici u Vukovaru.

Uvod u ovaj događaj jeste sledeći: posle međunarodnog priznanja Hrvatske u junu 1991, počela je pobuna među Srbima u Vukovaru u Hrvatskoj, u istočnoj Slavoniji pored obale Dunava na granici prema Srbiji. Ta pobuna je dobila podršku jugoslovenske federalne armije (JNA) u koordinaciji sa različitim paravojnim grupama iz Srbije. To je vodilo bici za Vukovar, koji je podlegao srpskim snagama 18. novembra 1991. Zamenik komandanta regularnih srpskih snaga bio je major Veselin Šljivančanin, koji je pored toga vodio i vojnu policiju, koja je učestvovala u zauzimanju grada.

Istog dana postignut je sporazum između hrvatske vlade i JNA o tome da se bolnica evakuiše uz međunarodni nadzor. Pacijenti, bolničko osoblje i osobe u gradu, koje su se predstavljale da pripadaju ovim dvema grupama, bili su sakupljeni u području bolnice. Dan kasnije, 19. novembra, JNA je preuzela kontrolu nad bolnicom bez otpora. A ujutro sledećeg dana, Šljivančanin je sazvao osoblje na sastanak. Dok se taj sastanak odvijao, regularne trupe JNA i sprske paravojne snage odvele su 400 muškaraca iz bolnice. Među odvedenima su bili ranjenici, bolničko osoblje, vojnici koji su branili grad, te hrvatski politički aktivisti i drugi civili. Tri stotine od tih ljudi je kasnije tog jutra autobusima odvezeno u deo Vukovara u kojem je bila JNA, i po Šljivančaninovom naređenju njih15 oslobođeno je s obrazloženjem da su deo bolničkog osoblja. Ostatak je odvezen u dvorište u Ovčari, oko četiri kilometra izvan Vukovara, gde su izbačeni iz autobusa. Svi su bili podvrgnuti premlaćivanju i mučenju, pri čemu su dvojica zatvorenika umrla. Sedmorica drugih zatvorenika je posle napada prisutnih Srba oslobođeno i

odvezeno nazad u Vukovar. Zatim je ostalima naređeno da pokažu legitimacije, i u grupama od po 10 ili 20 odvoženi su iz dvorišta u kamionu, koji se prazan vraćao posle svakog transporta. Kamion je odvezio muškarce oko jedan kilometar od dvorišta prema padini u obližnjoj šumi. Tamo su bile prisutne regularne trupe JNA i paravojne snage pod komandom majora Veselina Šljivančanina i njegovih nadređenih i još jednog oficira. Tokom večeri 20. novembra 1991. na tom mestu streljano je 200 ljudi.

Ovi konkretni i stravični detalji lako nestaju u eufemizmima uopštavanja kada se raspravlja manjak volje nekad predsednika a sada premijera Koštunice da prizna ratne zločine i da zauzme stanovište prema njima. Ali, mi bismo da razgovaramo i o tome i o drugim stvarima sa liderkom grupe za podršku Šljivančaninu, Vesnom Gojković. Takođe bismo porazgovarali i o drugim zločinima – počinjenim prema srpskim civilima u Bosni. I zašto se oni koji su optuženi za te zločine ne smatraju odgovornim. Ali, u međuvremenu, u Beogradu su se događaji ubrzali, tog 12. juna.

Kasnije istog popodneva, naš tumač Uroš dobio je poruku preko mobilnog telefona od prijatelja, zaposlenog u *Radiju B92*. On zove iz predgrađa Vidikovac, tek deset kilometara udaljenog od centra Beograda, kuda su ga poslali da izveštava o hapšenju Šljivančanina. Oko dve hiljade ljudi, manje li više spontano, okupilo se ispred Šljivančaninovog solitera da bi sprečili njegovo pritvaranje. Ali, da li je Šljivančanin već priveden, ili je u toku masovna tuča s policijom, nije jasno. Mašemo taksiju i dolazimo u sasvim obično predgrađe sa stambenim blokovima između kojih su travnjaci. Put do kraja u kojem stanuje Šljivančanin blokiran je za automobile; policajci su postavili privremenu barikadu. Svuda je puno policije, a velika grupa ljudi već pešači prema centru događanja. Izlazimo iz taksija i sledimo gomilu. Mladi vozač se pobunio protiv namera vlasti u ovom slučaju. Parkirao je automobil nasred puta ispred policajaca i ljutito gestikulira. „Prodajete dušu Srbije, da li vam je to jasno!“ Ostajemo tu još malo da bismo čuli više o tome, i iz torbi vadimo mikrofone i opremu za snimanje. Ali odmah zatim, mladić se odvezao. Stariji gospodin gleda prema nama pored pešačkog prelaza i shvata šta nam je posao. Smeši se i pokazuje znak pobeđe. „Šljivančanin je Bog ovde u kraju! Ali vlada...“ I onda pruža ruku i trlja palac o kažiprst. Očigledno, međunarodno poznati gest za novac.

Može se mnogo toga reći, ali čovek je očigledno uspeo da izrazi problem zemlje i dilemu u jednoj i po rečenici, bez ikakvih retoričkih začkoljica.

Nastavljamo dve stotine metara putem i dolazimo do stambenog bloka u kome je, kako se pokazuje, Šljivančanin i dalje pod opsadom. Lanac naoružanih policajaca i žandarma u crnom opkolio je i blokirao ulaz. Odmah ispred je parkiran džip, s kojim su demonstranti međutim prilično loše postupali. Prozori su polupani i vozilo sada služi kao govornica za ono što se uobičajeno zove „glavni štab situacije“. Među njima je upravo vođa protestnog odbora Vesna Gojković, koja sa krova džipa najavljuje razne govornike. Smesta uključujemo opremu za snimanje i približavamo se, a onda kao da se situacija menja u nešto prilično preteće. Pogledi puni mržnje dolaze od ljudi koji stoje okolo i kakofonijski hor svih mogućih optužbi. Jasno je da nas smatraju zapadnim novinarima. Izgleda zastrašujuće kada su čak i obične domaćice dovedene do takvog raspoloženja, i kada jezgro demonstranata, koje u ritmu skandiranja grmi: „Sr-bi-ja!“, i protiv policije: „U-sta-še!“, čine visoki, dobro utrenirani muškarci, čiji su vratovi deblji od glava. Linčovanje nije nešto što je nezamislivo u takvoj situaciji. Policija se ne odlučuje da pođe na gomilu, već je zauzela busiju kod ulaza u zgradu i duž zidova. Neki muškarci u četrdesetim godinama približavaju nam se, a njihov izraz lica kao i gestikulacija ne upućuju na to da su spremni, kako bi rekao Habermas, na „razgovor bez ograničenja“ o principijelnom u izručenju optuženog ratnog zločinca. Njih ne muče ni filozofija ni etika.

Na sreću, naš tumač Uroš stupa na scenu veoma razborito, i, ne uznemirujući masu time da je i on sâm novinar *Radija B92*, uverava prisutne da mi uopšte nismo zapadni novinari, već naprotiv „danski dokumentaristi“, što je profesija koju nam tom prilikom dodeljuje. Mi smo sasvim prosto došli da posvedočimo šta se događa i da čujemo šta ljudi misle. To je mudar potez, štaviše, to je i istina. Pitamo ga zašto samo ne kaže da smo pisci? Uroš vrti glavom. „To je previše komplikovano. Ovi ovde momci ne znaju šta je to pisac. A ako neko i zna, pitaće se šta pisac ovde radi. On treba da sedi u svom sobičku i tu piše svoju zbirku pesama!“

Drugim rečima, raspoloženje oko nas pomalo se raskravljuje, i ljudi okupljeni kod ulaza u soliter ponovo se usredsređuju na uzvikivanje parola protiv policije. Ne usuđujemo se ni da pomislimo šta bi se dogodilo da nas

je pratio neko od naših prijatelja među borcima za ljudska prava u Srbiji. Jedva da bismo preživeli i pet minuta na tom mestu. Mnogi nam dovikuju savete kao dokumentaristima: „U redu, napravite dokument o tome šta mi Srbi mislimo i kažite im da ćemo jebati majku Amerikancima!“

Povremeno nas zaglušuje hor besnih glasova prema opkoljenoj zgradi. „U-sta-še! U-sta-še! U-sta-še! Hapsite našeg heroja! Ne damo našeg heroja! Ne damo Šljivančanina, Mladića i Karadžića!“ Ustaša je ime pobornika fašističke hrvatske kvislinske vlade za vreme Drugog svetskog rata, koja je ubila stotine hiljada Srba u koncentracionim logorima. Sada gomila optužuje policiju da je preuzela ulogu fašističkih Hrvata time što izručuje majora. Jedan čovek se penje na džip s megafonom i počinje da čita imena žandarma koji učestvuju u hapšenju. Ukrao je listu sa imenima iz patrolnih kola koja su oteali od policije. Policija se, međutim, ne dâ provocirati. Novi čovek se penje na džip i viče u megafon da su Arkanovi „Tigrovi“ na putu da završe demonstracije. Uzvici oduševljenja rastu do ekstaze. Jedan od ljudi u četrdesetim godinama prilazi nam i pita da li smo zainteresovani da čujemo šta ljudi na ulicama misle o tome šta se događa sa hapšenjem majora?

„Pokušavaju da uhapse srpskog heroja. On je veoma popularan čovek koji nije učinio ništa pogrešno čitavog života.“

Zašto treba da bude uhapšen?

„Zato što Haški tribunal tako želi.“

Za šta je optužen?

„Za neke zločine koji su počinjeni u Vukovaru, prema takozvanoj komandnoj odgovornosti. Ali pošto smo mi, građani, videli objektivnost Haškog suda u poslednje dve ili tri godine, nikada ne bismo tom tribunalu predali još jednog od Srba. Statistika sve objašnjava, jer je procenat optuženih Srba mnogo puta veći od optuženih drugih nacionalnosti. Milošević je prvi predsednik u čitavoj istoriji sveta, koji je bio izručen. To patriotski građani ne mogu da gledaju. Deset godina sam bio u opoziciji Miloševiću.“

Ali kao čovek i kao Srbin mislim da nikada nije trebalo da bude optužen. Svedoci smo kako Amerikanci gledaju na to kada su njihovi vojnici počinili zločine u Iraku. Amerikanci bi hteli da prisile evropske zemlje da potpišu sporazume o tome da američke građane ne izručuju Međunarodnom sudu pravde. Nadam se da će se naši evropski prijatelji suprotstaviti američkom pritisku. I nadam se da će nas podržati, jer razvoj događaja pokazuje da u Evropi postoji novi antiglobalistički pokret. A to znači da će se politička mapa sveta izmeniti. Još od Rimskog carstva nismo imali unipolarni svet. To je to.“

Kako se zovete?

„Zovem se Marko Peković. Ja sam vozač kola hitne pomoći. I član sam Šešeljeve Radikalne stranke.“

Hvala Vam mnogo.

„Hvala Vama.“

Usred razgovora sa gospodinom Pekovićem jedan od žandarma odevenih u crno prilazi sa štitom i šlemom kroz masu, a Peković se osvrne i potapše ga po ramenu. Žandarm obara pogled i izgleda zaista postideno dok ide dalje prema svojim kolegama. Peković objašnjava: on je dobar, to je jedan od prijatelja. Protiv svega je što se dešava, ali mora da sluša naređenja.

Srećemo reportera iz *Radija B92* i raspitujemo se kakvo je stanje u zemlji. Očigledno je sve stalo početkom popodneva, ali ne mogu se dobiti sigurne informacija o tome šta se dogodilo sa Šljivančaninom. Kruže glasine da se zabarikadirao iza armiranih vrata, koje policija još uvek nije uspela da probije, a druge glasine vele da sedi u stanu s pojasom eksploziva oko pasa i da preti da će počiniti samoubistvo i povesti u smrt i svoju porodicu, koja je tu, pored njega. Treće glasine govore o tome da je već priveden i da više nije u stanu i da je u njemu samo policija u potrazi za dokaznim materijalom. Četvrte, pak, glasine kažu da Šljivančanina uopšte nisu zatekli u stanu. Ali nijedna od ovih glasina ne može se sa sigurnošću potvrditi.

Najpopularnija je ipak bila ona s pojasom eksploziva. Možda Šljivančanin uopšte nije u Srbiji. Možda je već u Paragvaju?

Još jedan demonstrant se uključuje i raspituje se o tome ko smo. On uverava našeg tumača da smo srećni što nismo strani novinari!

Zatim počinje da se zakuvava kada novi govornik staje na džip ispred ulaza. Masa ponovo počinje da ključa. „Ustaše! Ustaše! Ustaše!“ I nastavlja da grmi poznatu četničku pesmu iz Drugog svetskog rata. Na naše relativno umirenje, Vesna Gojković sa krova džipa sada ozbiljno moli ljude da ne napadaju medije. „Oni su naša mogućnost da širimo informacije o tome šta se događa. Ne napadajte novinare“, ponavlja ona preklinući, „ne napadajte novinare! – To je svinja, to govno od Dušana Mihajlovća, ministra policije, on je sve pokrenuo! Ali sada dolazi Alaksandar Vučić i on će govoriti.“ On je poslanik u skupštini i „broj tri“ u Šešeljevoj radikalnoj stranci, praktično „broj dva“ budući da je Šešelj u Hagu. Gomila bruji od oduševljenja. Tridesetogodišnji Vučić penje se na krov džipa i dobija megafon.

„Ja sam, kao i svi vi, kao običan građanin izašao da branim to malo od Srbije što nam je ostalo. Ništa drugo. A ako ima nekog iz medija ko može da pošalje poruku odavde, onda hoćemo da pozovemo ljude iz čitave Srbije, želimo da ih zamolimo da dođu ovde na demonstraciju.“

Gomila ga prekida vičući: „Sr-bi-ja! Sr-bi-ja! Sr-bi-ja!“

Sada se prema nama probija čovek u majici s likom Če Gavare da bi dodao svoje neverovatno mišljenje o vladi.

„Na poslednjim predsedničkim izborima pokazalo se da ova vlada u Srbiji nema većinu iza sebe. Većina birača je glasala za kandidate koji su protiv ovoga čemu smo danas svedoci. Gospodin Labus, jedini je koji ovo ovde podržava, a dobio je samo 800.000 glasova.“

Znači, Vi mislite da je ovo čemu svedočimo nedemokratski?

„Apsolutno! Apsolutno! Policija treba da hapski kriminalce. Kriminalce koji sede u vladi. Ali niko neće da objavi ko su oni. Trenutno vlada obezbeđuje skupštinsku većinu zahvaljući prevari i podvali. Ali ako bi se vlada sastojala od istinskih demokrata, ona bi raspisala izbore o ovome ovde i pobrinula se da dobije podršku.“

Možemo li dobiti Vaše ime?

„Jovan Trifković. Ja sam preduzetnik ovde u Beogradu.“

Čovek pokazuje na sliku na svojoj majici i smeje se.

„Če Gevara i Vojislav Šešelj“, ponosno izjavljuje.

Dok proveravamo raspoloženje kod ljudi, sve više policijskih snaga razmešta se oko stambenog bloka, a početni lanac maskiranih i naoružanih žandarma formira još jedan lanac da bi potisnuo masu ljudi od kuće. Sada su prisutne sve tri policije – obična policija, koja stoji kao kordon oko kraja, zatim, naoružane i u crno odevene snage, sa šlemovima i štitovima, koje čuvaju ulaz u zgradu, i novopristigle snage u maskirnim uniformama, s maskama na licu i automatskim puškama; oni se sasvim polagano slivaju prema soliteru i zauzimaju položaj. Očigledno je doneta odluka da se ide na taktiku iscrpljivanja, pri čemu se ne sme dozvoliti nasadanje na provokacije, premda je policijskim automobilima već načinjena velika šteta. A izgleda kao da se demonstranti postepeno pomeraju kao po inerciji, pri čemu će biti teško iznaći nove inicijative da bi se ljudi podbunili. Događanje na terenu izgleda se pomera prema takvoj mrtvoj tački dok se spušta mrak, i mi posle nekoliko sati odlučujemo da se vratimo u centar grada. Pre toga slušamo emotivne govore Vesne Gojković. Ona kaže da joj je popodne policija isključila mobilni telefon, a to se dogodilo u vezi sa ovim protestom. Ali ona želi da ostane tu da bi branila Veselina Šljivančanina. A pored sebe ima Aleksandra Vulina, vođu male levo orijentisane stranke, PDL – Partije demokratske levice – koja je, što je neobično, otpadnička frakcija komunističke partije JUL, Mire Marković. Aleksandar Vulin obećao je da je neće ostaviti te večeri dok brane Šljivančanina.

Utanačujemo dogovor da se sretnemo sa Vesnom Gojković sledećeg dana, po mogućstvu u nešto manje uzavreloj atmosferi, tako da možemo da razgovaramo o principijelnim pitanjima. Ona je što se toga tiče voljna da porazgovara sa nama, ali nam ne može reći tačno vreme kada može da nas primi. Jasno je da je ovaj trenutak njenih pet minuta slave, i moramo da shvatimo da se situacija sve vreme razvija i da ona mora da se brine za

važnije stvari. Za to, naravno, imamo najveće moguće razumevanje. Vesna Gojković umorno klima glavom i daje nam broj mobilnog telefona Aleksandra Vulina u slučaju da njen još uvek bude isključen, i mi se pakujemo i odvozimo u centar grada.

Nastavak noćasnijeg feljtona gledamo na televiziji u hotelu sledećeg jutra. Policija je udarila oko jedan noću, kada su konačno probili blindirana vrata stana – pa se tako barem jedan deo glasina pokazao tačnim. Događaj kod Ovčarske farme svinja gore pored Vukovara, u kojem je oko 360 muškaraca hladnokrvno streljano, stigao je Veselina Šljivančanina. Uhapšen je, i zatim će biti izručen Tribunalu u Hagu. Policijska taktika iscrpljivanja tako se pokazala kao pametna. Na ekranu nije bilo nikakvih spektakularnih ili dramatičnih epizoda, samo nekolicina muškaraca koji su u svetlosti zapaljenih kontejnera trčali napred-nazad preko travnjaka između solitera, bacali kamenje na policijska vozila i zviždali. To je bilo sve. Nikakvih slika policije kako se tuče sa demonstrantima.

Smesta telefoniramo Vesni Gojković, ali, nažalost, nije u stanju da se sabere i da nam dâ intervju. Potpuno je skrhana i ojađeno jeca u telefon. Dogovaramo se da je pozovemo kasnije istog dana, kada bude došla k sebi.

Dajemo joj nekoliko sati, i ponovo pokušavamo. Ali sada se javlja muški glas. Predstavlja se kao momak Vesne Gojković i kaže da, nažalost, ne možemo da razgovaramo s njom, pošto su ona i Aleksandar Vulin iz Partije demokratske levice oboje uhapšeni. To ne obećava ništa dobro našoj principijelnoj raspravi o izručenju ratnih zločinaca. Zatim pokušavamo da nazovemo čoveka „broj tri“ u Šešeljevoj radikalnoj stranci, Aleksandra Vučića, koji je demonstrantima držao govor, da čujemo da li možda s njim možemo na te teme da sačinimo intervju. Ali, kad je čuo da su i Vesna Gojković i Aleksandar Vulin uhapšeni, počeo je da vrda i uverava našeg tumača da je iznenada veoma zauzet i da ne može da nastavi razgovor. Uostalom, uvereva nas da se više i ne nalazi u Beogradu. On je, naime, na putu za Mađarsku, ako ćemo već istinu. Izgleda kao da smo izgubili svaku mogućnost da dobijemo odgovore na naša ozbiljna pitanja.

Odlazimo u šetnju po suncu po centru Beograda, u kojem se temperatura približava 40-om podeoku. Ta vrućina je sasvim retka pojava na

ovim geografskim širinama u junu mesecu, što daje povoda za neobične pretpostavke. Ljudi za to krive rat. Pre rata, tako je bilo toplo samo jedne avgustovske nedelje, a sada, pak, celog leta. Posle rata je postalo toplije. Sasvim sigurno, to mora da je zbog nekog tajnog oružja koje je korišćeno tokom napada NATO. Gotovo da su nas smekšali, u tom kraljevstvu glasina.

NA DEMONSTRACIJAMA ZA CECU RAŽNATOVIĆ

Tim više, sledeći dan donosi nam novu nadu. Kombi sa zvučnicima grmi centralnom ulicom, Terazijama, zaglušujući tako ostali saobraćaj, kao i pneumatske bušilice koje rade na obnovi ulice pored našeg hotela. Puštaju traku sa Cecinom pesmom, popularna pevačica je udovica optuženog za ratne zločine Arkana, koji je ubijen dve godine ranije u jednom od modernih beogradskih hotela. Najavljuju demonstracije istog dana uveče oko 7 sati na Trgu Republike, zahteva se njeno puštanje iz pritvora, a narod se poziva da se pridruži protestima. Organizator ovih događaja jeste Arkanova Stranka srpskog jedinstva.

Ceca, ili Svetlana Ražnatović, sigurno nije optužena zbog ratnih zločina, već za prevaru i nezakonito posedovanje oružja, a uhapšena je za vreme nove Živkovićeve vlade u vezi sa obračunom s mafijaškim strukturama posle ubistva premijera Đinđića. Ali još je nejasno da li bismo mogli da sretnemo vođu stranke. On je najavljen kao govornik na skupu, i verovatno će imati ista ona stanovišta koja su nam u kratkoj formi predstavili građani na ulici prilikom demonstracija protiv hapšenja Šljivančanina. Ali, budući da je najbolje sresti se sa sagovornicima u pravo vreme, tako da možemo da se upoznamo sa događajima, smesta uzimamo taksi do zamka Arkanove partije, Stranke srpskog jedinstva. U prizemlju se nalazi ogroman razuđen kompleks, koji podseća na pravoslavnu crkvu, u funkcionalističkom stilu, sa bezbrojnim tek podignutim građevinama od stakla i hroma, odmah prekoputa stadiona fudbalskog kluba „Crvena zvezda“, čiji su huligani inače sačinjavali jezgro Arkanovih „Tigrova“. Kompleks je Arkanova i Cecina privatna palata, i jedva da su nam otvorili vrata sa ogledalima, a već nam u susret dolaze dvojica mrzovoljnih muškaraca, koji nas,

idući prema nama, potiskuju na vrata. Kažemo zašto smo došli, ali nam saopštavaju da se vođstvo stranke preselilo na novu adresu.

Kada dođemo na tu novu adresu, čeka nas prijatno iznenađenje. Za pisaćim stolom u donekle tužnoj i zapuštenoj kancelariji, sedi mlada devojka i sija usred zauzetosti i nervoze. Ona je Cecina verna kopija, jako našminkana, fenomenalno utegnutih grudi i odevena u ružičasti pulover sa srebrnim ukrasom na trbuhu u obliku velikog srca. U prostoriji je prijatno zbog er- kondišna. Rado bi nam pomogla, ali – kao što možemo da vidimo – u jeku su pripreme za demonstracije. Ako se pojavimo tamo, ona će da se pobrine da dođemo u kontakt sa predsedavajućim Stranke srpskog jedinstva, gospodinom Pelevićem. Sačekaće nas na Trgu Republike ako budemo tamo pola sate pre početka demonstracija. Zahvaljujemo joj na pomoći.

Sada konačno izgleda da će naši naponi uroditi plodom. Predsedavajući Pelević je vođa stranke, koja sa svojim osnivačem Arkanom, alijas Željkom Ražnatovićem, ima istorijske korene u paravojnim jedinicama koje su harale za vreme ratova u Hrvatskoj i Bosni. A gospodin Pelević je, prema izjavama očevidaca u procesu protiv Miloševića, i sâm iskusan učesnik u paravojnim aktivnostima (videti stranu 27.878 procesa na veb-stranici Haškog tribunala – *prim. autora*). Više nego iko drugi, ovaj čovek bi mogao biti stranka u procesu, i mogao bi da nam dâ uvid u to kako ljudi sa ekstremno nacionalističkog stanovišta gledaju na pitanje izručenja optuženih za ratne zločine – uključujući naravno i bosanske, kao što je Naser Orić. Mislimo da se još nismo sreli s nekom jačom argumentacijom u ovoj stvari dok smo razgovarali sa običnim ljudima. Ali, osoba koja je vođa Stranke srpskog jedinstva mora da bude u stanju da brani svoju stvar.

Kada smo stigli na Trg, već nas čeka devojka sa srcem na džemperu i predstavlja nas gospodinu Peleviću. Možda smo očekivali nekog Arkanove harizme, ogromnih mišica i opasnog pogleda. Međutim, pokazalo se da je gospodin Pelević oniži, vitki gospodin u mokasinkama, sveže podšišan povodom događaja koji sledi. On sedi između nekoliko drugara, ali ustaje čim nas vidi i široko se smeši, znojavog čela pružajući nam ruku, vidno nervozan pre svog javnog nastupa. Predstavljameo se i još jednom kažemo zašto smo tu, ali, nažalost... Pokušavamo da ga nagovorimo i molimo za samo deset minuta. Ali, on nas mirno moli da ga pustimo na miru. To

dobro razumemo. Možda možemo da razgovaramo posle događaja. A u svakom slučaju, čekaćemo njegov govor okupljenim ljudima. On onda ponovo seda da dovrši svoje pivo, a mi nestajemo u gomili.

Trg nije sasvim ispunjen, ima sigurno oko dve hiljade prisutnih koji su se okupili da protestuju protiv Cecinog hapšenja, dok optimističniji posmatrači misle da ih ima i svih 5.000. Zahteva se njena sloboda. Da bi se ljudi zagrejali, organizovano je takmičenje devojaka koje liče na Cecu, i one pevaju pesme te ikone folk muzike na plej bek. Naš prevodilac nikada nije čuo njeno ime, ali misli da ona definitivno peva kao klovn. Zagrevanje se nastavlja, i možemo da konstatujemo da su to čisto srpske demonstracije, koje treba da počnu tek onda kada u stvari treba da se završe. Prošlo je pola sata od najavljenog vremena početka, i očigledno se nadaju da će slučajni prolaznici da zastanu i priključe se protestu. U međuvremenu, zabava na bini se nastavlja. Mladi i sredovečni muškarci nose velike Cecine postere, i pokazuju ih masama u stilu religiozne procesije. Mi strpljivo čekamo uz mineralnu vodu.

Prvi govornik je Cecina lična doktorka, dr Nedeljka Pavlović, sredovečna žena u velikom letnjem šeširu. Ona je konsternirana načinom na koji se postupa sa samohranom majkom.

„Želim da kažem nešto o Cecinom stanju i kako ona pati u zatvoru. I to ne kažem samo vama, koji ste se ovde danas okupili, već i odgovornima, tako da ih istina pogodi pravo u lice!“

Gomila je prekida uzvikom: „Lopovi! Lopovi! Lopovi!“

„Nadam se da će istina da pogodi u lice ljude koji nemaju nikakvu savest. Setimo se da je Ceca samohrana majka sa dvoje male dece, a bačena je u zatvor. Izgleda da je uhapšena na neodređeno vreme. Zato je primenila jedino oružje koje joj stoji na raspolaganju: započela je štrajk glađu. A to oružje je izabrala bez obzira na rizik. Bori se kao muško, kao veoma jaka žena. Ona je očajna žena, koja se bori za svoja osnovna ljudska prava, da bi bila sa svojom decom. Svaki građanin ove zemlje zna da je ona nevinna, i da je za nju najvažnija stvar ljubav prema pokojnom mužu. Ali želim da kažem nešto o njenom stanju, o toj drami koja se odigrava i zatvoru u Beogradu. Cecino stanje je dramatično pogoršano otkako je započela štrajk glađu. Sada štrajkuje već deseti dan, i postoji ozbiljna opasnost za njen život.“

Gomila je ponovo prekida ritmičkim uzvicima: „Ubice! Ubice! Ubice!“

„Kao što znate, ona je veoma mršava, i nema neke zalihe masnoće za trošenje, pa, pošto i dalje štrajkuje glađu, trenutno je u velikoj opasnosti da ne dođe do trajnih zdravstvenih posledica. Njena depresija je svakim danom sve veća i veća, i to joj slabi snagu da pruža otpor u zatvorskoj ćeliji. Ona je očajna i muče je samoubilačke misli. Pravo na lečenje je pravo koje treba da važi za sve, bez obzira da li su u zatvoru ili ne. Ali, otkako je započela štrajk glađu, ima znakova da njeno telo nastavlja da slabi, ali ona ne može da dobije odgovarajući lekarski tretman u zatvoru. Lekar je preporučio da je pošalju u bolnicu, jer u zatvoru on nije u stanju da joj pruži neophodno lečenje. Ali i to su odbili. Ceca je takođe odbila da je leče u zatvorskoj bolnici, zato što neće da bude zajedno s narkomanima i psihopatama. Zapravo, Ceca je povrgnuta torturi od strane vlasti. Kao čovek i kao lekar moram da zahtevam da ovakvo postupanje odmah prestane. I moram da protestujem protiv toga što je dvoje dece tako odvojena od majke. Mi ne želimo da dozvolimo simpatizerima homoseksualaca i onima koji se bore za prava ptica i životinja da postupaju sa ljudskim bićem kao što je Svetlana Ražnatović na taj način! Suze uplakane dece će prokleti njihova nečasna dela više nego što će im oružje nauditi. Danas je Cecin rođendan, i molim vas za minut ćutanja. Pošaljimo joj pozitivnu energiju i pomolimo se da joj pomognu.“

Na Trgu Republike tajac.

„Srećan ti rođendan, i neka ti Bog pomogne, Ceco!“

Ceca danas puni 30 godina. Gomila aplaudira i zviždi, a jedan od organizatora dolazi i zahvaljuje na energiji koju smo joj poslali da bismo je ojačali u nenoj ćeliji. Kao sledeći dolazi aktivista sa Kosova i priča o Cecinom humanom radu za Srbe koji su izbegli sa Kosova i iz Krajine. On ubrzava svoje izlaganje do stakata i govori s velikim ogorčenjem o tome kako su brojni Albanci s Kosova oslobođeni, dok se u zatvoru i dalje drži plemnita Srpkinja. To nije sloboda!

Gomila ga prekida standardnom psovkom „Ustaše! Ustaše! Ustaše!“

On nastavlja:

„Hiljade ljudi sluša Cecine pesme, bez obzira da li to vlada želi ili ne! Slušaju je po hotelima i po kafićima svuda po svetlu. Slušaju je kada peva

o našem gradu Beogradu – i na taj način ime Beograda čuje se svuda na zemljinoj kugli! Ako u ovoj zemlji ima slobode, onda oslobodite tu ženu! Dvoje male dece čeka na svoju majku da se vrati kući, jer su im baba i deda rekli da im je majka na putu. Ta deca ne mogu daveka da čekaju. Vlada se bori za ljudska prava, kažu. Niko, međutim, to ne primećuje! Optužbe protiv nje su lažne, to svako zna. Vlada pokušava da žmuri ali će morati da čuje nas ovde. Želim da svako od nas prisutnih ovde plače za Cecom, jer je ona u ćeliji koja nije daleko od nas!“

Govornik počinje da viče u ritmu, a gomila ga sledi: „Ceca! Ceca! Ceca!“

„Hvala vam na pažnji, prijatelji, braćo i sestre!“

Usledio je još jedan govornik, stariji čovek, koji je s indignacijom istakao da kada zahtevamo slobodu za Cecu, onda mislimo na slobodu za Srbiju.

„Sada se ljudi hapse bez obrazloženja. Drugi se oslobađaju, a ne kaže se zašto. Želimo stvarnu demokratiju, a ne ovu čudnu demokratiju, u kojoj vlada ovakvo stanje. Sloboda za Srbiju! Sloboda! Sloboda! Sloboda! Sloboda! Sloboda! Ovo nije politički skup, ali svaki put kada se začuje reč sloboda, on dobija političku auru. Ali za našu stranku, Stranku srpskog jedinstva, to je skup na kojem zahtevamo naše pravo da živimo u slobodi. Ceca je jedna od seljančica koja je hrabra i koja nam daje hrabrosti da se borimo protiv takvog stanja. Hvala vam na pažnji!“

Dok strpljivo čekamo na gospodina Pelevića, brojni govornici se ređaju. Predstavnik izbeglica sa Kosova govori o napadima koje Albanci svakodnevno čine protiv Srba, i o porodici koju su ubili prošle nedelje, a čija je priča opisana u poslednjem broju nedeljnika *Vreme*. Ali niko se ne brine za njihovu sudbinu, zato što su Srbi. A Srbija i Srbi stigmatizovani su u međunarodnoj zajednici, kojoj vlada želi da se dodvori na svaki mogući način. Govornik zna da mu je život u opasnosti kada to kaže, ali svejedno mu je. On će nastaviti da se bori za prava Srba, bez obzira na to šta kaže međunarodna zajednica.

Posle njega sledi poznata glumica, koja kaže da ne može da veruje da je vlada tako glupa da je uhapsila Cecu. Ona zahteva da odmah puste najlepšu ženu u Srbiji.

Sada sledi vrhunac demonstracija, vođa Stranke srpskog jedinstva, gospodin Pelević.

„Braćo i sestre, pre dva dana posetio sam Cecu u zatvoru i rekao sam joj za ove demonstracije. Ona je rekla da vas pozdravim i da vam kažem da je hrabra, da je dobro raspoložena, i da je sačuvala dostojanstvo kao Srпкиnja, i da zna da nije kriva i da je to nepravedno što je u zatvoru. Tri nepravde su je pogodile. Tri bola joj razdiru srce. Prva se odnosi na njenu decu. Druga se tiče nepravde koja ju je pogodila bez razloga. A treća se tiče toga kako je tretiraju mediji. Isti oni mediji koji su je podržavali tokom njene karijere. Od samog početka, čim je uhapšena, predstavili su je kao kriminalca. Radio-stanice više ne emituju njene pesme. To je licemerno. Mogu da je uhapse, ali ne mogu da uhapse pesmu. Ali u svakoj kafani, u svakom kafiću, ljudi slušaju njene pesme. Ona je još popularnija danas nego ikada pre. I nikada neće biti popularnija nego onog dana kada bude izašla iz zatvora. Zašto je vlast uhapsila Cecu? Već od prvog dana prikazivali su je kao kriminalca. Kao da pripada organizovanom kriminalu. Kao nekog ko je verovatno štitió i finansirao kriminalce. Ali gde je optužnica? Oni lažu. Vlada želi samo da sakrije sopstvenu povezanost s tim kriminalcima. U njenoj kući su našli 88 predmeta koje je zabranjeo posedovati. Ali otkuda ti predmeti sada? Na kraju, vlada kaže da ima samo 11 pištolja za koje nema dozvolu. Od toga su tri pištolja koja je njen sin dobio kada se rodio, i na kojima je ugravirano njegovo ime. Pa to je sramota! Svi ostali pištolji su trofejni, i pripadaju njenom mužu, srpskom heroju i ratniku, Arkanu! Oni žele da se osvete najvećem savremenom heroju Srbije, Željku Ražnatoviću. Ali Arkan nije mrtav, Arkan je živ! On živi u našim srcima. Sudija je dva puta naredio da se Ceca oslobodi, ali neko pri vrhu vlasti svaki put to sprečava. Optužena je za nešto što nije počinila. Gde je tu pravda? Neko želi da se osveti njenom pokojnom mužu. Neko želi da se osveti njenoj porodici. Iz zatvora su pušteni mnogi kriminalci. Oslobodili su albanske teroriste. I gde su svi oni koji su poslednjih petnaest godina vikali tražeći slobodu, gde su sada? Upravo sam razgovarao sa Cecom, i ona je rekla: ‘Ako mene uhapse, šta će da bude s mojom decom?’ Ali u zatvoru je vole drugi zatvorenici. I tamo je zvezda. I ja kažem – sa Cecom svi mi Srbi treba da se ujedinitimo, kao što nas je Arkan ujedinio, bez obzira na to kojoj partiji pripadamo.

Upravo sada puštaju iz zatvora albanske teroriste, koji su osuđeni za ubistvo srpskih policajaca. Oslobodili su ih 1.500. Ubijali su naše vojnike na Kosovu. A zašto ne oslobode Cecu? Ali oni znaju koju podršku ona ima u narodu, i ako je ne oslobode 17. juna, kada slučaj treba da izađe na sud, stotine hiljada ljudi će da se skupi i protestuje. Sloboda za Cecu! Sloboda za Srbiju! Mi želimo da Srbija bude gazda u svojoj kući, ne želimo one koji su nas bombardovali! Mi smo ljudi sa dostojanstvom. Želimo jedino slobodu. Želimo da Cecina deca budu sa svojom majkom. Braćo i sestre, to je naš zahtev. Zahtevamo slobodu i za drugog velikog srpskog heroja koga su uhapsili pre dva dana, Veselina Šljivančanina! Video sam policajce koji su plakali dok su ga hapsili. Rekli su da je to što se dogodilo sramota. Ali da nisu oni krivi. Vlada je kriva. Policijaci su naša braća. Braćo i sestre, oni ne mogu da pohapse sve srpske heroje. Ali kažem vam, jednog dana ovome će doći kraj. Pa se ovo mesto više neć zvati Trg Republike. Zvaće se tada Trg slobode. I Ceca će doći ovde na Trg da peva za sve nas. Braćo i sestre, reći ću Ceci, ako mi dopuste da je ponovo posetim, da sam video vaše suze, vašu tugu i vašu žeđ za pravdom!“

Skup je završen time što je Cecina pesma Beogradu puštena glasno, i to možemo da protumačimo tako da je ovaj skup samo uvertira za pravu predstavu zakazanu za 17. jun, kada o njenom pritvoru treba da odluči Vrhovni sud. Ili, sve ovo možemo i drugačije da posmatramo? Da li je to čemu smo upravo bili svedoci labudova pesma radikalnog nacionalizma pre nego što se Srbija odluči da započne dugi marš ka Evropi?

Ipak su ovi burni dani manifestacija nestvarnog načina na koji događaji iz Bosne postoje u javnom mnjenju ovog grada i u ovoj zemlji, barem onoliko koliko demonstranti i ovde, u centru, i u predgrađu, Vidikovcu, mogu da odraze shvatanje prošlosti. Sve konkretno je nestalo u slomu političkog diskursa koji je, neprosvećen, osuđen na to da zadrto ponavlja svoje sopstvene nacionalističke mitove. Ono što smo konkretno videli u liku Šemsa Džaferagića pored jendeka, gore u severnoj Bosni, gde se podsetio ubijene porodice i podstakao nas da napišemo priču o napadu na njegov grad. Dok je stajao ispred svog srušenog dvorišta i uništenog života. Scenografiju čovek može da zamisli još iz Vukovara, gde je 260 muškaraca jedne večeri udaljeno iz bolnice, odvezeno kamionima i streljano u obližnjoj šumi.

Čitava ta konkretna istina o monstroznim i neizrecivim zločinima pri-
gušuje se u ovoj atmosferi. Ali tu je još jedan aspekt koji možda možemo
da iščitamo ovog ranog leta – radikalni nacionalizam sada je u defanzivi.
Sada je Milošević izručen i svakog je bogovetnog dana u Hagu izložen
optužbama, a detalji o tajnom ratu Srbije protiv Bosne, korak po korak,
izlaze na svetlo dana, dok je njegov nacionalistički naslednik Koštunica do
daljeg na sporednom koloseku. Ubistvo Đinđića nije preokrenulo razvoj
događaja, kao što su se nacionalisti možda ponadali, već je umesto toga
osnažilo volju Živkovićeve vlade da se okrene od prošlosti prema saradnji
sa Evropom. Ovaj razvoj ostavlja sve bespomoćnije radikalne nacionaliste
u zavereničkom osećanju da su izdati, i oni bespomoćno traže da se vrati
vreme opijajućeg nacionalizma s početka 90-ih.

Polu godine kasnije Ceca je već uveliko oslobođena, a izbori 28. decem-
bra 2003. pokazaće parališući *comeback* radikalnih nacionalista. Teško da je
tokom čitavog perioda Miloševićeve vladavine Srbija videla tako radikalni
parlamanet kao što je ovaj to sada.

OBRAČUN S PROŠLOŠĆU

Jedno od odlučujućih pitanja za normalizovanje veza između zemalja
nekadašnje Jugoslavije – a i za normalizovanje odnosa sa silama Zapada –
jeste spremnost za saradnju sa Tribunalom u Hagu i bezuslovno izručenje
građana koji su optuženi za ratne zločine. Stoga je za zapadne političare,
a i tamošnje javno mnjenje, došlo kao prilično iznenađenje što pad Milo-
ševićevog režima 5. oktobra nije odmah doveo do rešenja tog problema.
To je ostalo kao problem, koji nije samo produžio da stvara krizni odnos
između Zapada i Srbije, već je i podelilo njen politički život. S jedne strane,
postojala je intelektualna demokratska opozicija koju su između ostalog
činili Helsinški odbor, Beogradski krug i različite grupe za ljudska prava.
Te grupe su, međutim, u vreme Koštuničinog predsednikovanja postale
sasvim izolovane, dok su se na Zapadu puni nade stisli u očekivanju da vide
kakav će biti novi demokratski predsednik. Ali „demokratija“ je reč koja
ima više značenja i može se upotrebljavati u mnogo svrhe. U proteklom

vremenu postalo je jasno da se sa Koštunicom kao predsednikom ne radi o napuštanju nacionalističkog kursa po tom važnom pitanju. Formula da Haški sud „nije trenutno među prioritetima“ varirana je na mnoge načine za vreme Koštunice, koji je odbio susret s glavnom tužiteljkom Tribunala Karlom del Ponte. U napetoj vladavini između Koštunice i srpskog premijera Đinđića sve je zavisilo od odnosa snaga između njih dvojice; odnos je dugo bio u Koštuničinu korist. Kada je izručenje Slobodana Miloševića konačno preduzeto, to je bilo na Đinđićevu inicijativu, potpomognuto velikim ekonomskim garancijama sa Zapada, a Koštunica je to čak pokušao da spreči birokratskim procedurama. Taj manevar, kao što je poznato, nije uspeo. Po svom odnosu prema tom problemu, a i sa svojim dvosmislenim izjavama o stvarnom priznanju Dejtonskog sporazuma i granici na Drini prema Bosni, Vojislav Koštunica je u očima Zapada sve više postajao čovek prošlosti pre nego budućnosti, dok je Đinđić, koji je kroz parlament gurao saradnju sa Tribunalom, sve više nastupao kao partner Evrope. Ali tek je ubistvo Đinđića, u martu 2003, koje je počinio oficir „Crvenih beretki“, sa još nerazmršenim koncima u državnom aparatu – između ostalog dva Koštuničina savetnika bila su pritvorena u tom procesu – ozbiljno preokrenulo međunarodno mišljenje protiv Koštunice. On u ovim nacionalnim pitanjima ni u kom pogledu nije formulisao, a kamoli preduzeo obračun s politikom prethodnog režima. U izvesnim slučajevima čak je i poricao da je Srbija kao država kriva za ratne zločine u Bosni. Od samog početka njegovog predsednikovanja ljudi iz demokratskih srpskih intelektualnih grupa za ljudska prava nisu gajili iluzije o karakteru njegovog nacionalizma. Dan kada je pao Miloševićev režim, 5. oktobar 2000, za njih ne označava prelaz iz nacionalizma u demokratiju, već naprotiv institucionalizovanje nacionalizma drugim sredstvima, prelaz sa Miloševićevog taktičkog levičarskog nacionalizma na drugačiji, duboko usađeni desničarski nacionalizam s državnim priznanjem četničke ideologije i centralnim mestom crkve – ali s velikim preklapanjima u stanovištima ove dve struje. Posle sloma u ratu s NATO, vojna sredstva su istrošena – u svakom slučaju, do daljeg. Sad se, po proceni ovih grupa, radi o tome da se nacionalizam učvrsti u stanovištvu uz pomoć crkve i kulture. Odnos prema Haškom tribunalu – kao posledica takvog stava – postao je zategnutiji. Nedostatak spremnosti da

se priznaju ratni zločini i nedostatak sposobnosti za obračun sa zločincima danas se na Zapadu smatraju sramotom i to može samo da spreči konstruktivno evropsko angažovanje i ekonomsku i političku stabilizaciju u Srbiji. Koštuničine nejasne izjave o priznanju međunarodno priznate granice s Bosnom na Drini i o poštovanju Dejtonskog sporazuma počele su čak da liče na korak unazad u odnosu na Miloševića.

Posle ubistva Đinđića i sa Živkovićevim preuzimanjem premijerske funkcije – a s predsedništvom koje je držano u birokratskom „stend baju“, dok je predsednik skupštine privremeno obavljao tu dužnost – ipak se nazirao pozitivan razvoj u sposobnosti da se preduzme stvarni obračun s prošlošću. I unutrašnjepolitički i u odnosu prema međunarodnoj zajednici. Učinjeni su naponi, potpomognuti uvođenjem vanrednog stanja u proleće 2003, da se očisti državni aparat i udalje osobe iz Miloševićevog režima, i, ako ništa drugo, na veoma spektakularan način došlo je do obračuna sa određenim pojedincima iz mafijaške strukture. Ostalo je još da se obračuna sa strukturama na univerzitetu i u sektoru medija, a u nepoznatom obimu i sa različitim paravojnim snagama u vezi sa tajnim službama. Takođe, i u odnosu prema Haškom tribunalu pokazana je veća spremnost da se izruče optuženi za ratne zločine. Ali jedno je to što je premijer Živković, koji je, takoreći, nasledio moć, mislio da uradi u pogledu saradnje sa Hagom povezujući uspeh sa rezultatima, koje kao ishod te saradnje može da postigne u odnosu prema Evropskoj uniji. Nešto sasvim drugo jeste šta zapravo stanovništvo Srbije misli o obračunu sa optuženima za ratne zločine. Moramo se prisetiti da je premijer imao slabu podršku u narodu, i da je većina građana izabrala Koštunicu, koji je samo privremeno bio skrajnut na sporedni kolosek posle predsedničkih izbora 2002, koji su završeni bez rezultata zbog preniskog odziva birača.

Izbori 28. decembra 2003. stvorili su nejasnu situaciju u skupštini s pobedom SPS, a naročito SRS – dok su predsednici obeju partija bili u Hagu. Dugotrajna parlamentarna kriza dovela je 2. marta 2004. do povratka Koštunice na vlast, sada kao premijera vlade koja se zasnivala na podršci Mološevićeve SPS, stranke Vuka Draškovića, monarhističke partije, kao i zagovornika ekonomskih reformi, stranke G17 plus, dok su bile isključene partija ubijenog Đinđića i Šešeljeva Radikalna stranka. Jedinu vid saradnje

sa Hagom, o kome se sada govori u Beogradu, jeste mogućnost da se optuženi vrate i da se procesi vode u Srbiji.

**MINISTAR: „UVEK SAM BIO PROTIV
MILOŠEVIĆA!“ – ALEKSANDAR TIJANIĆ**

Šta sa onim delovima aparata moći koji je ranije podržavao Miloševića, i šta sa medijima koji su mu donosili moć i podržavali ga tokom genocidnog rata protiv Bosne? U neverici slušamo demonstracije za Cecino oslobađanje, kako su joj sada okrenuli leđa, i da više neće da puštaju pesme te žene koja je takoreći muzički producirala nacionalističku kampanju.

Da bismo stekli utisak o toj tendenciji, da bismo osetili atmosferu među novinarima iz prošlosti, zakazali smo sastanak sa nekadašnjim ministrom za informacije, Aleksandrom Tijanićem. Neko vreme on je služio Miloševiću, ali je po sopstvenim izjavama uvek bio protiv njega. To zvuči paradoksalno, i Tijanić možda i nije najobjektivniji svedok u odnosu na sve aspekte koje analizira. Ali, on je u svakom slučaju seizmograf toga u kojem pravcu ide raspoloženje ljudi. Jer, kada član nekadašnje vlade tvrdoglavo tvrdi da je uvek bio protiv predsednika, onda sve ukazuje na to da je javno mnjenje na putu prema zaboravu i da treba očekivati novi period u istoriji zemlje.

Srećemo nekadašnjeg ministra jedne subote poslepodne u bašti restorana „Vuk“ blizu glavnog gradskog trga. On je kratko podšišan, mišićav i skriven iza „Ray-Ban“ naočara u toku čitavog razgovora. Nešto na njemu podseća na bokerskog veterana koji iza sebe ima veliku karijeru.

Prvo bismo želeli da nam ispričate malo o Vama, recimo, o tome šta ste radili poslednjih 10 –15 godina. Čime ste se bavili kao profesionalni novinar?

„Radio sam kao profesionalni novinar poslednjih 25–30 godina. Pisao sam političke kolumne poslednjih 10 godina. Pisao sam za sve velike

jugoslovenske novine pre ratova. I bio sam možda jedan od samo nekoliko novinara ovde, koji su pisali za novine izvan Beograda. Pisao sam za novine u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni. Bio sam takođe i urednik najboljeg časopisa u svoje vreme, *NIN*. Ali, nakon što je Milošević došao na vlast, zabranio mi je 3 godine da pišem. Zbog toga sam bio protiv njega, a i zbog načina na koji je došao na vlast. Bio sam član Komunističke partije, a zbog onoga što sam pisao – izbacili su me. To je bilo 1988.

Dve-tri godine kasnije, postao sam sticajem okolnosti urednik *Politike*. U tom periodu sam bio Đinđićev prijatelj, 1993. kao vođa njegove izborne kampanje formulisao sam slogan – ‘Pošteno’. Na tim izborima on je udvostručio podršku birača. Ali, budući da se Đinđić dogovorio s Miloševićem da postane premijer u tadašnjoj socijalističkoj vladi 1994 – dogovor je, međutim, propao – Milošević je verovao da sam ja odgovoran za propast dogovorenog. Bio sam bez posla dve godine. Zatim sam postao direktor privatne BK-televizije (Braća Karić). To je postala najpopularnija tv-stanica u to vreme. Zatim je Milošević potpisao Dejtonski sporazum i težio da poboljša imidž Srbije u inostranstvu. Onda me je pozvao da postanem ministar informisanja u srpskoj vladi. A kada smo o svemu prodiskutovali, pitao me je: ‘Misliš li da li je trebalo da potpišem sporazum o miru, misliš li da treba da se pomirim s Amerikancima?’ Odgovorio sam potvrdno. I postao sam ministar. Ali moj uslov je bio da ne želim da primam platu od Miloševića. Bio sam uporan da želim i dalje da primam platu od BK-televizije. Na taj način nisam imao nikakvih obaveza prema Miloševiću. To je tada bilo užasno i loše iskustvo za mene, zbog toga što je Milošević preduzimao represivne napade na medije – protiv njih je koristio policiju. A uloga ministra je bila tako zamišljena da javnost s tim u vezi treba da napada isključivo Ministarstvo informisanja, a da ostavi Ministarstvo unutrašnjih poslova na miru, kao i službu bezbednosti. Ono što se dogodilo bilo je da su ukidali novine i ometali radio i televizijske stanice. Ali, sva kritika sručila se na mene. U međuvremenu je Milošević počinio izbornu krađu da bi dobio na lokalnim izborima. To je izazvalo demonstracije. Tako sam iskoristio te proteste kao povod da se povučem. To je bilo 1996, u decembru. I ja sam jedini srpski ministar koji se ikada povukao za vreme Miloševića.“

Šta je bio Vaš najprecizniji i formalni razlog da se tom prilikom povučete?

„Milošević nije dozvoljavao srpskim medijima da izveštavaju o protestima. Pola miliona ljudi se okupljalo u Beogradu, u Srbiji, a mediji o tome nisu govorili ni reči! A ja sam rekao: ‘Za to ne mogu da se podmetnem.’ I posle duge, temeljite i teške rasprave s Miloševićem i njegovom ženom – što je trajalo tri sata – odstupio sam. Što se tiče toga kako sam uopšte postao ministar, to je bila ideja njegove žene. Ona je javno isticala da sam najbolji jugoslovenski novinar. I mislila je da će za njenog muža biti najbolje da ja postanem ministar informisanja. A budući da tada nisam bio član nijedne partije – a nisam ni sada, što se toga tiče – to je bio simbol pomirenja sa SAD i Evropom, to što bih ja bio ministar. Ali već tada sam rekao prijateljima da je čitava ta priča s ministarstvom neće da traje više od 6 meseci, jer sam napisao stotine članaka protiv Miloševića, a on mi to nikada nije oprostio.

U čemu se sastojao Vaš posao kao ministra informisanja? Šta je bio stvarni sadržaj tog položaja?

„Najviše u tome da ne radim ništa! Formalno, u tome da radim ono što Ministarstvo informisanja radi – da pripremam zakone o medijima i da ih nadgledam. To je bio veoma ineteligitan Miloševićev potez što mi je dozvolio da budem ministar i tako mi vezao ruke. Na taj način je udesio da sve kritike budu upućene meni. Da sve bude moja krivica. Takođe, onemogućio mi je da pišem protiv njega. A kao drugo, sva liberalna opozicija ustremila se na mene – mediji i udruženje novinara. Bilo je primera da su lokalne vlasti ukinule novine što po zakonu uopšte nije bilo moguće. Ali svi su mislili da sam ja za to odgovoran i kritiku su usmeravali prema meni. U stvari, ja sam zatvorio samo jedan medij. To jest, zabranio sam *TV-Košavi*, vlasništvo Miloševićeve ćerke Marije, da počne da emituje sopstveni program a da zaobiđe zvanični sistem konkurisanja za dodelu frekvencija, itd. To je značilo kraj mog odnosa s porodicom Milošević. Što se tiče *TV-Košave*, naterali su drugo ministarstvo da je odobri. Ali sada,

kad god učestvujem u nekoj TV-debati, u stvari, kad god sam na televiziji, daju mi do znanja da sam jednom bio ministar informisanja i da sam uki-
dao srpske medije. Onda vadim dokumenta i predstavljam im taj slučaj
TV-Košava. A niko ne može da pokaže dokumenta koji dokazuju da sam
zatvarao druge medije.

Pre nego što sam postao ministar informisanja bio sam stigmatizovan,
bio sam obeležen zato što sam pisao u slovenačkim i hrvatskim novinama.
Posle mog ministarskog perioda, napadali su me i osuđivali zato što sam
bio ministar. Zatim sam kasnije bio napadan i zato što sam dve godine
bio savetnik predsednika Koštunice za medije. Sada sam ponovo počeo da
pišem kolumne za *NIN*. I sada me napadaju zato što dobro pišem!

Takođe sam pisao i za *Dnevni telegraf*, čiji je vlasnik bio ubijeni Slavko
Ćuruvija. On i ja smo objavili otvoreno pismo Miloševiću u listu koji je on
takođe posedovao, u *Evropi*. Na neki način, to je bilo ono što je dovelo do
njegovog ubistva. Mislili smo da će vlasti prvo da ucmekaju mene, jer sam
ja napisao to pismo, a on je bio samo urednik. Ali ubili su njega.“

Znači, pretpostavljate da je to bio razlog za ubistvo Ćuruvije?

„To je jedan od razloga.“

Koji su bili drugi razlozi?

„Srpski novinari ga nisu podržali. Pre svega on je bio sjajan urednik.
I još jedna stvar, koja je retka pojava – on je bio u stanju da zaradi novac
baveći se novinarstvom. Kada je završio fakultet, radio je kao novinar
godinu dana za službu bezbednosti, i kasnije je bio obeležen kao doušnik.
I to uprkos tome što je bio otpušten iz tajne policije zato što je upozorio
neke novinare da ih prisluškuju. A godinu dana posle njegove smrti ja sam
optužio sve novinare zato što ga nisu podržali. Jer kada je režim uvideo
da on nema nikakvu podršku, onda je bilo lako ubiti ga. Pošto je većina
mislila da je rat između režima, s jedne strane, i Ćuruvije i mene, s druge
strane, samo unutrašnji obračun koji se ne tiče drugih, zato što je Milo-
ševićeva supruga u to vreme ‘pila kafu’ i sa Ćuruvijom i sa mnom. Time

što smo se sretali s Mirom Marković dobijali smo različite informacije. U takvim prilikama uvek sam pominjao imena mnogih osoba, i samo po onome što biste videli na njenom licu, po grimasi koju bi napravila, mogli ste da budete siugrni da je ta osoba gotova. Upravo takvom jednom prilikom smo saznali da će Milošević da raskine s Radovanom Karadžićem. I mnogo drugih stvari. I pretpostavljam da je ona u tim prilikama verovala da i ona dobija mnogo informacija od nas. Nikad nije bilo fino čuti šta ona ili njen muž misle. Tim više nju je uvek zanimalo da čuje naše političke nalize.

To je ta rečenica kojom imam običaj da odgovorim srpskim novinarima kada pominjemo taj odnos: 'Ćuruviji ste oprostili rupe u biografiji tek kada su ga ubili.' A ja to nikada neću da oprostim srpskim novinarima.“

Znači, Vi ste uvereni da je Ćuruviju u stvari ubila tajna policija?

„Da, u to sam uveren.“

Kada je reč o Miri Marković, da li mislite da je ona uobičajeno inteligentna osoba koja je u stanju da sagleda i prosudi sopstvene postupke?

„Što se nje tiče, to je više fasada koja treba da predstavlja inteligenciju. Ali, Milošević je veoma inteligentan. Međutim, ima nešto čudno u čitavoj toj porodici. I to se moglo primetiti. Kada smo Ćuruvija i ja raspravljali o tome šta će se dogoditi, on je rekao da što više napadamo Miloševića, to smo sigurniji. A ja sam se složio, samo kada bismo imali posla s normalnim ljudima. Ali, dodao sam da upravo nemamo posla s normalnim ljudima!

Godine 1997. prekinuo sam sve odnose s tom porodicom, a Ćuruvija je još malo nastavio da bi zatim i on obustavio kontakte s Miloševićima. Pre toga je rekao Miri Marković da se situacija može okončati tako što će nju i njenog supruga obesiti rulja na Terazijama u centru Beograda.“

Šta je ona na to rekla?

„Oboje su ustali, rukovali se i, dok su izlazili iz zgrade, ona je pogledala za Ćuruvijom kao da je to slika iz jeftinog filma! Ali nekoliko meseci

kasnije sve Ćuruvijine novine su zabranjene i njemu i njegovim urednicima presuđene su velike globe – i on je ostao bez ičega. Na jednoj konferenciji za štampu Ćuruvija je ispričao da ga je Mira Marković zvala i plakala i rekla da nema nikog od porodice i da je morala da ga pozove. I kada su se našli ona mu je plakala na ramenu. Sve to je rekao javno. Kasnije sam mu rekao da je tim postupkom sebi potpisao smrtnu presudu.“

Ali zbog čega je plakala Mira Marković?

Zbog nečeg smešno beznačajnog. Zbog toga što njena partija JUL nije dobila dovoljan broj glasova. Sranje!

Na taj način kao da je prikazujete kao sentimentalnu i ciničnu osobu?

Ne. Ona nije cinična. Da biste bili cinik, morate prvo da budete inteligentni! Ona je samo glupa i brutalna. Ali Milošević je krajnji primer cinika. Međutim, on koristi svaku priliku da pokaže da sve što čini – čini zbog nje. Jednom prilikom napisao sam članak pod naslovom „Slobodan je umro od ljubavi“. Na primer, u jednom trenutku ona ga je nagovorila da raspiše izbore koje je izgubio i time izgubio vlast. To nije morao da radi. On bi držao Mirinu ruku dok Beograd gori – kao car Neron u Rimu. Ili, jednom drugom zgodom, kada je Slavko [Ćuruvija] već godinu dana bio mrtav, pisao sam za *Nezavisne novine*, nezavisni dnevnik iz Banjaluke u Republici Srpskoj. To je bilo verovatno najbolje što sam u to vreme pisao. A to je bilo izvan dometa vlasti u Beogradu. Pa su me optužili da sam umešan u ubistvo tadašnjeg ministra odbrane Pavla Bulatovića. To je bilo 1999. Svi državni mediji pisali su da sam bio umešan u zaveru. Zatim je služba bezbednosti na internetu objavila tekst, u mom stilu, i u kojem sam pleđirao da se čitava porodica Milošević pobije. Tada sam znao da je to bila moja smrtna presuda.“

Zar niste rekli javnosti da je reč o falsifikatu?

„Da. Otišao sam do nezavisnog *Radija B92* i pokazao im članak i rekao

da ga je napisala služba bezbednosti, i da su to uradili da bi dobili „dozvolu za ubijanje“. Onda mi se obratio grčki ambasador i rekao mi da smesta treba da napustim zemlju. Iste večeri. I onda sam otišao Koštunici koji je rekao isto. Treba da odem iz istih stopa. Isto je bilo i sa Dobricom Ćosićem. Kontakirao sam ga i on je rekao isto. Svi su govorili da treba da odem još iste večeri. I tako sam pobjegao i živio godinu dana u egzilu u Italiji, Bosni, Crnoj Gori i Mađarskoj. Vratio sam se tek kada je Milošević izgubio vlast.“

Sada smo stigli do kraja Miloševićevog režima u Vašoj ličnoj priči. Ali vratimo se za trenutak na početak. Rekli ste da ste od početka bili protiv njega. Koje ste razloge zaista imali za to?

„On je došao na vlast prevratom u partiji protiv Ivana Stambolića. Bio sam protiv toga. I znao sam da će svaki oblik uzavrelog nacionalizma da dovede do rata. Treće, i odlučujuće za mene da budem protiv, bilo je to što su ljudi kojima se Milošević okružio – a koje je birala Mira Marković – svi odreda bili ruske marionete. Tvrda deološka linija, rigidni, niko nije imao smisla za humor. Niko nije umao da razlikuje ‘Bitlse’ od ‘Stounsa’. Niko od njih nikada nije čuo za Nila Janga ili Romana Polanskog. Voleli su ruske komunističke pesme i rusku kulturu.

U tim prvim godinama svi novi tajkuni su se držali podalje od novca i bogatstva. Ali to se postepeno promenilo, i počela je uobičajena korupcija. Mira Marković je stvorila svoju partiju – komunističku – nazvanu JUL. Ali obe partije, i Miloševićeva socijalistička partija i njena stranka imale su nameru da sačuvaju porodičnu vlast nad državom. Porodica se поделиla. Milošević i ćerka bili su socijalisti, a sin Marko i majka komunisti. U međuvremenu – otkako su oni došli na vlast, ubijeno je 20 osoba. Ne kažem da ih je porodica Milošević ubila, samo da su ubijeni. A sve su to bili ljudi koje je poznavala porodica Milošević. To jednostavno nešto govori o tome kakva je to vrsta režima koju je predstavljala ta porodica. Slobodan Milošević u svojim govorima nikada nije upotrebio reč demokratija. Niti Mira Marković. Nisu govorili ni o zakonu i redu. Ni o izbeglicama se nisu brinuli – srpskim izbeglicama iz Hrvatske, Bosne i sa Kosova.“

AUDIJENCIJA U ŠEŠELJEVOJ STRANCI – ALEKSANDAR VUČIĆ

Vraćamo se našem pitanju na koje smo uzalud tražili odgovor kod običnih ljudi na protestima. Ali možemo da pokušamo da dobijemo kvalifikovaniju argumentaciju za to što Srbija ne treba da zauzme odnos prema ratnim zločinima i da izruči optužene Hagu. Kako ekstremni nacionalisti vide sebe, oni koji su spremni da brane ratne zločince? Posle izvesnog vremena uspeva nam da ugovorimo susret sa Aleksandrom Vučićem iz SRS, govornikom na demonstracijama protiv hapšenja Šljivančanina. Primaju nas u njegovom kabinetu u srpskoj skupštini i nude nas mineralnom vodom i turskom kafom. On je spreman da odgovori na naše pitanje o otporu protiv izručenja optuženih za ratne zločine. Kao uvod, velikodušno nam skicira situaciju.

„Srbija je potpuno zavisna od SAD i gradi svoj navodni deokratski imidž na tom odnosu. Ali postoji i druga Srbija, koja unapred osuđena kao kriva. Ali ta Srbija želi samo slobodu i pravo da odlučuje sama o sebi. A popularnost Srpske radikalne stranke raste – iako istraživanja javnog mnjenja to ne pokazuju. Ali to je činjenica, a ta takozvana ‘istraživanja’ uopšte nemaju zadatak da pokažu činjenice. Na primer, istraživanja pred poslednje predsedničke izbore davala su samo 10% podrške Vojislavu Šešelju, a on je u stvari dobio 24% glasova. To pokazuje da popularnost stranke još raste. Nasuprot tome stoji vlada i oni koji je podržavaju. Konfrontacija između nas i njih postaje sve ozbiljnija pošto nas optužuju da još uvek podržavamo sve – od ratnih zločina pa do etničkog čišćenja itd. Međutim, reč je samo o tome da se želi udaljavanje Šešelja sa unutrašnjopolitičke scene, i to je jedini razlog zbog čega on sada sedi u Hagu. Sve to se dogodilo u zaveri sa Tribunalom ovde u zemlji. I to uprkos tome što ne postoje nikakve stvarne optužbe za realne ratne zločine. Vojislav Šešelj je sada – avgusta 2003 – već 6 meseci u zatvoru, a proces još nije ni počeo. Pošto je optuženica podignuta samo protiv njega, a nije zajednička – tako nema argumenta za dalje čekanje. Tim više će se naša kampanja nastaviti, uprkos svim tim lažnim optužbama iz Haga – jer da te optužbe zaista vrede, oni bi nas odavno obesili na ulici usred Beograda. U stvari, i sâm očekujem da me

vlasti optuže, samo zato što sam bio prisutan na protestima protiv hapšenja Veselina Šljivančanina. Čak sam i pitao sudiju šta sam to skrivio – da li sam udario policajca ili nešto tako? Ali on je odgovorio da sada neko treba da snosi odgovornost za protest protiv izručivanja majora. Sudija me je dalje pitao da li sam ja pozivao na demonstracije, i da li je tamo bilo nekog iz naše stranke, da li sam ih podsticao da se okupe. Rekao sam da nije tačno, iako su me svi dočekali dobrodošlicom. A onda sam još rekao sudiji da treba da se zabrine zbog toga što su tamo bili samo mladi ljudi, i što su oni bili protiv tog hapšenja.“

Sada bismo želeli da porazgovaramo o principijelnijim stvarima u protestu i o otporu zbog hapšenja Veselina Šljivančanina.

„Jedino što mogu o tome da kažem jeste da smo protiv hapšenja zato što je Šljivančanin bio samo oficir JNA u vezi s osvajanjem Vukovara. Ali nema konkretnih optužbi protiv njega u Haškom tribunalu. A uostalom nema ni optužbi protiv bilo koga u vezi s tim što su mnogi Srbi proterani iz Vukovara kada je počeo rat. Jer morate se setiti da je pre rata u gradu bio jednak broj Srba i Hrvata – a ipak na kraju samo Srbe smatraju krivim za sve što se tamo dogodilo. To je naravno samo zato što su sada Srbi izgubili rat protiv SAD, pa su još jednom ispali jedini krivci – pa i u Vukovaru. Ne Hrvati, koji su počinili zločine nad Srbima.“

Možemo li sada da Vas pitamo, gospodine Vučiću, kako sada stvari stoje? Jer u vezi sa hapšenjem Veselina Šljivančanina, prema sajtu Haškog tribunala, protiv njega je podignuta specijalna optužnica. A tu je reč o ubistvu oko 260 ljudi koji su odvedeni iz bolnice nakon zauzimanja Vukovara, i koji su potom streljani u obližnjoj šumi. Mi, naravno, ne možemo da znamo da li je major zaista kriv za taj zločin – ali onoliko koliko možemo da znamo, o tome je reč u toj konkretnoj optužnici. Zašto da se ta optužnica ne proveri u Hagu, gde je major uostalom optužen sa još dva druga oficira? Ovo pitamo iz radoznalosti, budući da ste Vi protiv izručenja majora, jer uskoro putujemo u Bosnu, u

sela oko Srebrenice, gde je muslimanski zapovednik Naser Orić optužen da je počinio pokolje nad srpskim civilnim stanovništvom.

„Trebalo da posetite selo Podravanje.“

To ćemo učiniti. Ali šta da kažemo preživelim koji su izgubili porodice? Ako se nijedan optuženi srpski oficir, kao što je Veselin Šljivančanin, uopšte ne izruči, da li onda ni muslimanski vojni zapovednik ne treba da ide u Hag? Kako da objasnimo tim Srbima da vi kao srpski političar podržavate takvu politiku? Teško je videti kako bi Međunarodni sud mogao da funkcioniše ako optuženi ne bi bili izručivani iz svih zemalja.

„Sa vašeg zapadnjačkog načina, na koji posmatrate stvari, vi mislite da smo svi mi protiv – Srbi protiv izručenja Srba, Muslimani protiv izručenja Muslimana, i Hrvati protiv izručenja Hrvata. Međutim, stvari ne stoje baš tako. Jer, reč je tome da se Naser Orić sasvim ispravno smatra optuženim, komandant, kao što sud tvrdi u optužnici. Ali, kada je reč o Srbima, koje to ljude optužuju? Odjednom to nije više neko niže osoblje unutar armije, već su to istaknuti i značajni političari – Milošević, Karadžić itd. Stoga se može reći da su oni koje Tribunal u stvari optužuje – čitav srpski narod – to je cela srpska nacija, optužena pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu. Ne drugi narodi. Samo srpski narod. Kada se radi o Hrvatima i Muslimanima, optuženi su samo pojednici u armijama, i oni predstavljaju samo sebe. Na primer, Naser Orić. Ali, zašto nije optužen Alija Izetbegović? Ako Haški tribunal nastavi da radi na taj način, onda nikada neće zadobiti poverenje Srba.“

Znači, Vi to shvatate tako da je sud u svom radu potpuno jednostran i uperen protiv Srbije i Srba?

„Sud je osnovala američka administracija, a kao profesionalni advokat mogu da kažem da ta institucija nije osnovana po uputstvima koje treba da važe za sud te vrste. Jer Savet bezbednosti nema pravo da osniva takvu instituciju, već to pravo, prema Povelji UN, ima samo Generalna skupština

– i to sa dvotrećinskom većinom. Tako da je, formalno gledano, reč o nelegalno osnovanom Tribunalu.“

Ali, hajdete da se zadržimo kod principijelne stvari u ovom slučaju. Šta mislite o tome što se izručuju optužene osobe koje se ogrešile o npr. Ženevsku konvenciju?

„Ne smete sada da shvatite pogrešno ovo što ću da kažem, jer, naravno, svi koji su počinili ratne zločine treba da budu optuženi. Ali, ne pred Haškim tribunalom.“

Gde onda?

„Zašto ne pred nekim stalnim sudom koji bi se osnovao da bi se sudilo ratnim zločinima, genocidu i tako dalje? Zašto to treba da se događa pred jednim *ad hoc* osnovanim sudom kao što je Haški tribunal, koji se bavi samo zločinima na jednoj teritoriji, koju je činila nekadašnja Jugoslavija? Zašto se zbog tih zločina ne sudi pred našim sudovima? I ako treba da budemo pristrasni, zašto ne pred nekim stalnim sudom koji takođe može da optuži i Amerikance koji su počinili ratne zločine protiv nas, Srba?“

Uskoro ćemo se sresti sa nekim ljudima u jednom selu u Bosni, a njihove porodice su izgubile živote u masakrima za koje je optužen Naser Orić. On se do pre nekoliko meseci izdržavao kao vlasnik jednog fitness-centra u Tuzli u Federaciji. Niko ga nije dirao. I ko sada treba da preuzme njegov slučaj, ko će da ga optuži? Bosanski sudovi? Ko će da im veruje u tom kontekstu?

„Ako Bosna i Hercegovina neće kao samostalna zemlja da preuzme taj slučaj, onda treba stalni sud da podigne optužnicu. Sud koji se ne bavi samo procesima iz nekadašnje Jugoslavije, iz Ruande itd. – već koji je smišljen da se bavi takvim slučajevima uopšte.“

Možemo li to tako da razumemo da Vaš otpor Haškom tribunalu ne dolazi toliko zbog toga što ste protiv principa međunarodnog suda, već zato što smatrate da je Haški tribunal američki izum, usmeren samo protiv Srbije?

„Naravno da nisam protiv toga da se ljudi optužuju za ratne zločine – ali ja i mi u SRS jesmo protiv tog pristrasnog načina na koji se postupa kada se upotrebljava pojam pravde. Jer u osnovi, odbrana u tom kontekstu nema nikakva prava. Primer sa Vojislavom Šešeljem govori sve. On je u pritvoru već 6 meseci, i sada moraju da ga proglase krivim, inače nikada neće moći da opravdaju to što je bio u pritvoru toliko dugo. A to je protiv svih principa po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima.“

Hajdete da porazgovaramo o poziciji Srbije malo uopštenije. Kako vidite mogućnosti Vaše zemlje u evropskoj perspektivi?

„Evropa nas unapred optužuje i ne pita nas šta mislimo i šta želimo. Ali ipak ću odgovoriti na pitanje. Podržavamo integraciju Srbije u sve civilne institucije u Evropi, ali ne želimo da se Srbija priključi NATO-paktu. Prvi razlog za to protivljenje jeste napad na Srbiju u vezi sa krizom ili ratom u nekadašnjoj Jugoslaviji. Drugi razlog je ekonomski. Mi nemamo dovoljna sredstva koje bismo mogli da upotrebimo za vojne ciljeve povezane sa članstvom. Naprosto, nećemo ništa dobiti od tog članstva. Što se tiče članstva u Evropskoj uniji, to podržavamo. Ta dva članstva ne treba da se spajaju.“

Šta mislite o kampanji koju je Živkovićeva vlada započela neposredno posle ubistva Zorana Đinđića tokom koje je navodno uhapšeno oko 11.000 osoba u pokušaju da se uđe u trag takozvanim mafijaškim strukturama – vezama između državnog aparata i mafije?

„Da li ste razgovarali sa samim Živkovićem ili nekim iz vlade, ili ste i sami pod uticajem određenih medija ovde u Srbiji kada postavljate takvo pitanje?“

Mislimo samo na ono kako je kampanja predstavljena u medijima. Ali kako Vi vidite to što se odvija?

„Stvar je u tome što vlada optužuje sve koji su protiv nje. Ali oni stvarni krivci ne optužuju se ni za šta i nalaze se i dalje na najvišim funkcijama u ovoj zemlji. Na primer, ne manje od 10 osoba koje su bile deo Đinđićevih snaga bezbednosti optuženo je i nađeno krivim za trgovinu narkoticima. Zato ne očekujte ništa od vlade što se tiče optužbi za korupciju. Mi samo čekamo na izbore, tako da narod može da dobije priliku da kaže svoje mišljenje o onome što se dešava. Čitava igra sa uhapšenima, među kojima su neki kriminalci, dešava se samo kao karika u većoj igri privatizacije, i tu pokušavaju da maknu s puta neke od protivnika, tako da mogu da nastupe samo oni koji podržavaju vladu. O tome se zapravo radi. Prava igra je privatizacija, a pametni ljudi s velikim interesima jesu u njoj, oni određuju šta je važno i vlada ih podržava.“

Na izborima 28. decembra 2003. godine SRS Aleksandra Vučića bila je najjača sa 28% glasova.

„RELATIVIZOVANJE JE POSLEDNJA FAZA RATA“ – SONJA BISERKO

Sonja Biserko je iskusni posmatrač složenih političkih intriga u Srbiji. Nekada je bila diplomata od karijere za vreme Tita, ali je napustila rad u službi 1991. iz protesta protiv nacionalizma i rata protiv Hrvatske. Bila je jedan od osnivača Helsinškog odbora u Srbiji na čijem je čelu već godina. Tu je prikupljala dokaze za kršenje ljudskih prava u Srbiji i regionu u celini – i izdaje mesečnik „Helsinki Charter“ na engleskom i srpskom, koji sadrži ono najbolje od nezavisnog novinarstva o srpskoj politici, a izdaje i knjige koje se bave srpskom politikom tokom poslednjih turbulentnih 10–15 godina. Sonja Biserko je tako bila jedna od prvih koja je detaljno mapirala ekstremni nacionalizam bivšeg predsednika, sada premijera Koštunice, i na taj način pomogla da se raskrinka njegova fasada razboritog demokrate.

Razume se da biti demokratski kritičar u autoritarnoj državi – košta.

Biserkovu stalno šikaniraju – provalama, pretnjama, pretećim pismima i običnim medijskim kampanjama, ali, kao što ona veli, čovek na kraju očvrstne, „to je deo zadatka intelektualca, smatram, da bi se uspostavile demokratske vrednosti i obično samopoštovanje kroz ludilo“. Ona u maju dolazi u posetu u Kopenhagen kao gost danskog Helsinškog odbora, gde imamo priliku da razgovaramo s njom – a intervju nastavljamo u Beogradu u junu pošto su gđu Biserko u međuvremenu napali na ulici.

Bilo je ohrabrujuće čuti Vas u Kopenhagenu. Izgledali ste zaista optimističnije nego obično?

„Da, situacija u Srbiji još uvek je užasno teška, ali neke okolnosti su se izmenile posle atentata na Đinđića. Nova vlada pod Živkovićem mnogo je više reformski orijentisana nego stara. Neke od vladinih inicijativa bile su u razvoju dok su Đinđić i Koštunica vodili borbu za vlast, u kojoj je Đinđić, što je bilo iznenađenje, postepeno postao jača strana. Otuda se dogodilo da je međunarodna zajednica posle atentata veoma brzo shvatila kakva je bila njegova uloga – i koju opasnost njegova smrt predstavlja za Srbiju. Susedne države pokazale su razumevanje za to koliko je važan građanski razvoj Srbije time što su poslale šefove država na sahranu. Evropska unija takođe se više otvorila prema integraciji Zapadnog Balkana. Hrvatski predsednik Stipe Mesić jedan je od najsajajnijih i najdoslednijih državnika u regionu, a Đinđić se razvijao u tom pravcu.“

Ali šta je razlog za atentat na Đinđića?

„Ovde se moramo vratiti nekoliko meseci unazad, pre nego što se sve dogodilo. Bio je čitav niz pokušaja atentata na njega i članove njegove porodice pre tog fatalnog ubistva. Koštunica na iznenađenje nije uspeo da dobije predsedničke izbore, postignut je novi savez između Srbije i Crne Gore, a Đinđiću i ministru odbrane uspelo je da postave nove ljude u Savetu za nacionalnu odbranu – sve to je ukazivalo da vođe nacionalističkog bloka sve više slabe. Onda je Đinđić planirao strožu politiku prema armiji i policiji – koja je u velikom obimu bila van civilne kontrole. Tako je

njegovo ubistvo bio pokušaj državnog udara, *puč*, koji su podstakli nacionalistički krugovi – što u Srbiji još uvek nije poznato, i ovde se i dalje veruje da je to bilo mafijaško ubistvo. To što je Evropa brzo prihvatila Živkovića na vlasti, kao i javna podrška u Srbiji, sprečilo je pučiste da izvedu puč posle ubistva. Iako je sadašnja vlada slaba, dobila je podršku Zapada. Vanredno stanje – s ratnim zakonima – podržali su i Zapad i srpsko javno mnjenje. Zatim je usledila brza kampanja protiv organizovanog kriminala – naročito zemunske mafije – kao prvi korak. Pučisti su želeli da zadrže vlast u rukama nacionalista i da spreče saradnju sa Haškim tribunalom, u koju je je Đinđić ušao protiv Koštuničine volje. Ali Zapad je brzo otvorio vrata ulasku Srbije u Partnerstvo za mir – i istovremeno naterao ministra odbrane Borisa Tadića da konačno podredi Generalštab ministru odbrane – pre toga Generalštab uopšte nije bio pod civilnom kontrolom! – i niz generala je penzionisano, SAD su dozvolile prodaju oružja Srbiji, pozvali su srpske oficire na usavršavanje na vojnoj akademiji Vest Point, nudili plaćene kurseve engleskog i, štaviše, pozvali Srbiju da učestvuje u izgradnji Iraka. Ovi malobrojni ali pozitivni koraci pokazuju kojim putem Živković ide.“

Šta o njemu sudite kao o osobi?

„On igra zaista dobru ulogu – iako nije Đinđićevog formata – pa ni u pogledu sposobnosti da izglati neslaganja u vladi. Protiv vanrednog stanja postojala je obimna medijska kampanja – i svi mediji, a takođe i nvo – kritikovali su vanredno stanje s pozicije ljudskih prava! Sada ih stari nacionalisti koriste kao argument! Međutim, oni ne razumeju da ljudska prava zahtevaju stabilnost države. Potpuno je uzaludna rasprava koja se odvija samo zato što su nacionalisti protiv vanrednog stanja jer ih ono ugrožava.

Stoga je to za vladu težak zadatak. Mnogi su se izjasnili za promene – ali im nedostaju disciplina i težak rad koji promene zahtevaju. To dugujemo tome što smo više od 10 godina živeli u potpuno nihilističkom i nezakonitom vakuumu, u kojem su ljudi mogli da prežive jedino švercom. Milošević i njegovi saradnici korumpirali su čitavo društvo, i danas ima vrlo malo onih koji su stvarno uspeali da se vrate na običnu zakonitu vlast! Sada se na sreću razmišlja o veoma važnom koraku: otvaranju arhiva. To

će Srbiju dovesti u stanje da pogleda svojoj bliskoj prošlosti u oči – istovremeno, to će učiniti jasnijim ko je među još vladajućim javnim ličnostima delovao u vreme nacionalizma.“

*Da li Vam se čini da koren pokušaja državnog udara
leži pre u samoj državi nego u mafiji?*

„Još nemamo dovoljno informacija o tim stvarima – ali sigurna sam da je postojala široka saglasnost u velikim delovima državnog aparata – npr. armiji i policiji – da Đinđića treba skloniti. Tako da se sada odvija veoma važna borba *za tumačenje* toga što se desilo. Neki kažu da su to bila čisto mafijaška posla. Ali važno je razumeti da je u Srbija razlika između mafije i države dugo bila nejasna. Sve ukazuje na to da je to bio državni zločin – isti onakav kakav je bio slučaj nekadašnjeg predsedika Stambolića. A ova dva politička ubistva zaista otkrivaju šta je Srbija – oni potiču iz istih krugova državnih kriminalaca. Stambolićev leš je otkriven tek za vreme vandrednog stanja – to što Koštunučin režim nije imao snage da zađe u taj problem govori mnogo, to samo pokazuje u kom obimu je Koštunica nastavio Miloševiću politiku. Tako da i ubistvo Stambolića dobija važnu simboličku vrednost. Neposredni zločinci su identifikovani – vojnik iz ‘Crvenih beretki’ je ubio Đinđića, a dva krajiška Srbina su ubili Stambolića. Ali ko je stajao iza njih još uvek ne znamo, a istraga je skrivena od javnosti.

Razlog što pučisti nisu stigli dalje sa svojim planovima jeste taj što je Koštuničin ekstremni nacionalizam konačno postao vidljiv i Zapadu, jer su uvideli kako je radio za priključenje Republike Srpske, a odbio saradnju sa Hagom. Između ostalog, do uvida su došli i preko knjige koju je o njemu napisao Norman Sigar.

Od samog početka Zapad je potpuno pogrešno procenio Koštunicu. Posle 5. oktobra 2000, kada je Miloševićeva vlast pala, prošlo je gotovo dve godine i skoro svi su bili oduševljeni! Ja sam potpuno marginalizovana, i u Srbiji i u inostranstvu, zbog kritičkog odnosa prema njemu. Ali, može se sasvim lako dijagnostikovati odnos ljudi u Srbiji tako što će se proveriti njihovo mišljenje o ratnim zločinima, o Hagu, o Srebrenici, o Repu-

blici Srpskoj. To je u stvari veoma lako, bez obzira koliko ljudi sebe zvali demokratama!“

Šta kažete na glasine o tome da je Koštunica direktno učestvovao u planovima za ubistvo Dindića?

„Dva najbliža Koštuničina savetnika su do daljeg u zatvoru što se toga tiče – i mi ne znamo u kom će pravcu istraga da pođe. Još treba da vidimo koliko visoko je zavera dosegla – i koliko je vlada u stanju da udari. Pre vanrednog stanja, na primer, niko nije bio u stanju ništa da učini protiv Legije i njegove mafije. Ponašali su se kako su hteli u beogradskim kafićima. Sada se to promenilo, i niko ne zna gde će se taj proces završiti. Sve ukazuje na to da će isplivavati sve više priča. Ali, odlučujuće je da se to dokaže u pravednom i korektnom sudskom procesu uz zaštitu svedoka.“

Kako Koštunica sada stoji? Može li se nadati comebacku?

„Teško je reći. Antireformski blok je i dalje veoma jak, ali Koštunica je sada tako diskreditovan da ga jedva mogu upotrebiti kao vođu. Pre bi probali sa nekom osobom bez mrlje iz prošlosti, koja bi ponovo mogla pokušati da vuče Zapad za nos time što bi nastupila kao demokrata. Čitava ova bitka koja se i dalje vodi u Srbiji čini da su pitanja kakvu državu mi zaista hoćemo – republiku ili monarhiju, centralizovanu ili decentralizovanu, kao i uloga Kosova – potpuno otvorena. U kojoj smo mi državi – to možemo da otkrijemo jedino ako se konfrontiramo sa bliskom prošlošću – naš odnos prema njoj pokazaće koje vrednosti podržavamo i kakve odnose sa susedima želimo da imamo. Stoga je Haški tribunal sada pravo ogledalo za Srbiju – naročito pošto su svi srpski *insajderi* počeli da svedoče.“

Kakva je uloga srpskih intelektualaca u ovim raspravama?

„Akademija, koja je igrala centralnu ulogu u nacionalizmu, sada se pritajila. Stare nacionaliste u Akademiji sada veoma često citiraju u Hagu i plaše se za sebe da će biti optuženi, pa su se potpuno pritajili. Ali njihovu

ulogu u javnosti preuzela je nova generacija, naročito oko Instituta za politiku Beogradskog univerziteta – Samardžić, Simeunović, Đorđe Vukadinović, Slobodan Antonić itd., i časopisi kao što je *Prizma*. To su ljudi mog godišta – generacija 1968 – i oni govore o ‘građanskom nacionalizmu’, ‘demokratskom patriotizmu’ i takvim stvarima. Priznaju neke zločine, ali i dalje pokušavaju da minimiziraju njihov obim. To služi samo normalizovanju radikalnog nacionalizma i pokušaju da se on upristoji. Najjači bastion nacionalizma sada je Univerzitet u Beogradu. On bi trebalo potpuno da se zatvori. Naročito predmeti kao što su istorija, filozofija, politikologija i pravo potpuno su zaraženi fašizmom.“

Nedavno se otkrilo, u ondašnjim dnevnicima Dobrice Ćosića, da je srpsku partiju u Krajini i partiju bosanskih Srba, SDS, osnavala Akademija na predlog samog Ćosića – koji se, štaviše, hvali time da je on odlučivao ko će da vodi te partije. Kada su neki predložili umerenog Vladimira Srebrova kao lidera bosanskih Srba, on je po svom nahođenju odlučio da to treba da bude Radovan Karadžić...

„Da, te partije su naprosto konstrukcija, njih su planirali Akademija i vojska u Beogradu!“

Ali zašto, za ime sveta, Ćosić dobrovoljno otkriva te stvari?

„Zato što je neverovatno glup. Mora se razumeti koliko nacionalizam zaglupljuje ljude. Oni su toliko zaglibili u nacionalizam da ni sami ne mogu da vide da je to što rade kriminal. Ćosić se jednostavno time ponosi!“

Ali ova nova generacija koju sam spomenula, pametnija je. Oni ne govore stvari tako direktno. Ali, za uzvrat, formirala se i veća svest o tome šta je nacionalizam, pa je teže kriti se iza demokratskih fraza.

Okupila se i nova grupa pisaca oko Filipa Davida – u celini uzev, može se imati poverenja u nove generacije. Nemoguće je promeniti osobe koje su uzele učešća u tako odlučujućoj stvari – oni su uložili čitav svoj život i karijeru. Jedino što mogu jeste da čute. To važi i za nacionaliste u Udruženja književnika Srbije i srpskom PEN-klubu – zato se ništa i ne čuje iz

tih organizacijâ. I sada je odlučujući zadatak informisati nove generacije. Nova vlada je, što se toga tiče, krenula sa reformom školstva, koja izgleda obećavajuće.“

Šta je s nacionalističkim novinarima u medijima, da li oni još uvek igraju neku ulogu?

„Da, to je realno veliki problem: ima toliko mnogo osoba, aktivnih ili ne, koje se jednostavno prave da se ništa nije dogodilo i da možemo da nastavimo kao i pre. Posle 5. oktobra 2000, kada je srušen Milošević, sve se ‘normalizovalo’, mislilo se – ali niko se nije obračunao s ljudima u medijima koji su otvoreno doprinosili vođenju rata.“

Znači, oni i dalje dominiraju medijima?

„Apsolutno! Pokušavaju da demonizuju i vladu i protivnike rata, kao što sam ja, i to falsifikovanim arhivskim materijalom. Sve vreme odvija se medijski sukob, na primer, u toku poslednjih meseci u *Vremenu*.“

*Da, šta sa starim antiratnim medijima kao što su *Vreme* i *B92*?*

„E, pa i oni su postali jednako užasni. Postoji veoma ozbiljna podela među antiratnim grupama. Jer, odlučujuća tema su sada *ratni zločini*. A u to ovi stari antiratni mediji ne žele da zađu. Oni ih bagatelišu, ‘deeticifikuju’ ih time što na primer pominju Srebrenicu kao pokolj toliko mnogo ‘ljudi’, umesto da kažu kao što je bilo – Muslimana – i imaju tendenciju da sve strane učine jednako krivim. Jednom rečju, ne žele da zauzmu moralno stanovište. Stoga su ratni zločini postali središnja tačka u kojoj se kristališe srpska javna rasprava – a i o mnogim drugum temama. Ne može se tek tako samo ‘zaboraviti i gledati napred’, kao što mnogi govore. Mora se znati prema kojoj se to budućnosti to okrećemo! A to se može znati samo ako se zna koji se stav zauzima prema ratnim zločinima. Tako da taj takozvani antiratni pokret – veliki njegovi delovi pokušavaju sada da minimiziraju ratne zločine!“

Šta međunarodna zajednica može da nauči iz slučaja Srbije?

„Da se delovalo prekasno. Sve se događalo u odlučujućem prelaznom periodu posle prestanka hladnog rata, i s novim napetostima između SAD i EU, što je tek kriza u Jugoslaviji učinila vidljivim. Na Zapadu uopšte nije bilo jasnog razumevanja odnosa u Jugoslaviji. U tom vakuumu u međunarodnim organizacijama početkom 90-ih u svoj toj preraspodeli moći, otvorio se manevarski prostor za Miloševića, koji je postepeno svet mogao da predstavi kao *faits accomplis*. To se ne sme ponoviti.

Ali, mogu se naučiti mnoge različite lekcije. Prihvatanje etničkog čišćenja Dejtonskim sporazumom donelo je sasvim sigurno mir – ali priznanje kao rezultat tog čišćenja stoga je stvorilo region koji ne može normalno da se razvija dokle god je Bosna podeljena. Gotovo da nije bilo ništa od povratka izbeglica kao što je bila pretpostavka Sporazuma, a Srbija aktivno radi protiv tog povratka. Sarajevo je ostalo više ili manje muslimansko – sve zbog Dejtonskog sporazuma i slabosti Zapada. Bila je greška pregovarati s nacionalistima sa sve tri strane, jer je to marginalizovalo demokrate, one ljude koji su bili protiv rata. To se ne može popraviti – i sve te međunarodne snage u regionu nisu mogle ni da spreče SDS i srodne partije da zadrže vlast u Republici Srpskoj. Moraju se stvoriti nove, mlade elite koje razumeju evropske vrednosti – kao što i sama Evropa mora da otkrije sopstvene korene. To se događa, između ostalog, u raspravama koje se i dalje vode o pokolju u Srebrenici, u Holandiji, i koje shvatam, a i ovde u Danskoj. Ta rasprava zapravo se vodi o tome iza kojih vrednosti Evropska unija istinski stoji.

Izgleda kao pravilo da stara nomenklatura uvek nađe način da se vrati. Istovremeno su stari antiratni mediji sada deo novog relativizovanja – oni ne žele ni da priznaju ratne zločine. Vojin Dimitrijević iz Centra za ljudska prava ističe zajedno s pravnikom Ivanom Jankovićem: ‘Etničko čišćenje nije genocid!’ Istovremeno, govore protiv kolektivne srpske krivice. Ova čudna mešavina ideja je nastala zbog toga što oni misle da treba da branimo Miloševića u Hagu tako što ćemo to da učinimo državnim pitanjem, a ne ličnim pitanjem. Oni su sada krajnje uticajni, i sada postaje jasno kako

je čitavo vođenje rata jedan veliki pokret koji se sastoji od *pripreme, akcije* i, sada – *relativizovanja*. Relativizovanje je poslednja faza vođenja rata. Dimitrijević sada nastupa kao vođa nacionalizma i gotovo da je gori od Ćosića. Dimitrijević javno kaže da ako Miloševića osude za genocid, onda je dokazano da je Srbija vodila agresivni rat, i da će tada Srbija moći da bude tužena za ratnu štetu. Ali, to je protiv državnog interesa, pa je stoga važno izneti argumente da etničko čišćenje nije genocid! Oni zato pokušavaju da izbace optužbu za genocid iz optužnice protiv Miloševića. Istovremeno mediji ne pišu ništa o onome šta se događa u Hagu. Ne znaju kako da postupe s tim. Ali, proterivanje Srba iz Krajine je, naprotiv, predmet obimnog podsećanja. Istovremeno, kampanja protiv mene dostigla je nove uzlete: ‘Ona je išla na odmor dok su srpsku decu ubijali na Kosovu!’ Tako pišu o meni, misleći na ubistvo srpske dece – kao da sam ja mogla znati da će se to dogoditi! Pre dva dana su me napali i udarili na ulici. Međutim, ima i iznenađujuće podrške. Pre dva dana srela sam sestru radikalnog nacionaliste Milorada Ekmečića na ulici, ona je novinar, i rekla je: ‘Dobro je što si tu!’ Ona je, u stvari, na našoj strani.

Ali teško je nastaviti s borbom protiv ludila. Jednog dana sedela sam u avionu i odjednom sam počela da plačem. Bez ikakvog razloga. Mislim da deset godina nisam zaplakala. Čovek mora da stisne zube.“

DEO II

Beograd, septembra 2003.

„Mediji su puni nacionalizma i teorijâ zavere“ – Petar Luković i Filip David

Petar Luković poznat je svim čitaocima novina i jedan je od legendi nekađasnje Jugoslavije. Burnog života, srastveni rok-novinar koji je postepeno politizovao svoje tekstove i postao jedan od najjačih protivnika Miloševića u srpskom javnom životu – protivnik koji za razliku tolikih drugih nije pratio predsednika Koštuncu posle 5. oktobra 2000, već je nastavio da kritikuje nacionalizam – i onaj u novim oblicima.

Sreli smo se s Lukovićem nekoliko puta – u slavljeničkom raspoloženju 2001, kada je on pod uticajem velike količine vina podsećao kako je bilo gledati NATO-bombardovanje izabranih vladinih i vojnih ciljeva u Beogradu iz svog stana u predgrađu: „Vikali smo *ura* svaki put kada bi bio pun pogodak!“ A onda, u depresivnijem i nervoznijem stanju, godinu dana kasnije kada ga je snažna lična kampanja u štampi – sa sve pozivanjem na ubistvo – naterala da preseli svoj rad u hrvatski *Feral Tribune*, koji uživa glas jednog od najnezavisnijih medija u regionu, pa i u Srbiji. Tada je Luković mogao – što je bilo sasvim shvatljivo – da izgleda kao čovek na rubu nervnog sloma, hladno se znojeći dok su mu se tresle ruke. „Do you have a cigarette for Petar Luković?“ mogao je da parodira sam sebe. Ali sada srećemo Lukovića koji je *on the top of the world*. „Idem za Sarajevo u isto vreme kad i vi, ali sada ću da odsednem u hotelu „Holiday Inn“, ne u nekim šugavim hotelčićima kao vi!“ šali se on i dalje. Nedavno je potpisao veoma unosan dogovor s vodećom televizijom u regionu, *TV-Pink*, da bude konsultant bosanskog odeljenja te stanice. *TV-Pink* je kanal koji je inače sa svojom mešavinom popa, polupornografskih sadržaja, turbo-folka i nacionalizma dugo pripadao najjačim pobornicima nacionalizma – ali sada počinje da menja kurs. Lukovićev angažman u *TV-Pinku* uzdrmao je neke od njegovih starih antinacionalističkih prijatelja i oni ga vide kao otpadnika,

koji je prešao neprijatelju. Ali, on kaže: „Ako dobiješ ponudu da utičeš na najuticajnijem mediju, ne možeš da priuštiš da odbiješ.“

Luković se upravo vratio u Beograd iz Zagreba, gde je držao tečaj novinarstva, i brzo govori s čašom vina u ruci koju je uzeo pre nego što smo seli.

„Od pre dva meseca opet sam centralna tema jedne odlučujuće polemike. Imenovali su me za predsednika komisije koja treba da analizira medije do atentata na Đinđića, ali su to imenovanje kritikovali i sami mediji i najvažniji ambasadori, od američkog do engleskog, koji imaju bliske kontakte s tim takozvanim 'nezavisnim medijima'. To su ljudi koji misle da će moje imenovanje da pošalje mnoge ljude iz tih medija u ćoruku – ali zadatak te komisije je čisto analitički. A činjenica je da je bilo napisano više od 5–6.000 članaka protiv Đinđića, i da su ga optuživali da saraduje s kriminalcima i da je umešan u druge sumnjive stvari. Te osobe su još uvek u medijima i još uvek su protiv Đinđićeve linije, a za Koštunicu i nacionalizam. Vlast vlade nije idealna, ni bogom dana, pa ni ovde, ali kada imaš samo dve mogućnosti izbora, onda moraš da biraš – i da saraduješ s Tribunalom u Hagu, sa Evropom i tako dalje. Ali većina medija je podržavala Miloševića i još podržava ratne zločince kao što su Šljivančanin, Karadžić i Mladić. Tokom 42 dana vanrednog stanja u proleće imali smo najbolju štampu u poslednje četiri godine! Tada je štampa ovde prvi put nastupila s odgovornošću – nije bilo glupavih, slaoboumnih članaka, kojih su inače srpski mediji puni. Zato je vanredno stanje trebalo da traje 6–7 meseci! Ali nakon što je ukinuto, mediji su se vratili svojim užasnim člancima, tražeći skandale i afere bez ikakvog istraživanja priča koje objavljuju i bez ikakvih posledica zbog onoga što je objavljeno. I dalje ima sve više idiotskih članaka o stvarno beznačajnim ili izmišljenim skandalima svakog bogovetnog dana!

Borio sam se protiv svakog, bez obzira ko to bio, *B92*, *Vreme*, protiv nacionalista itd. Odlučujuća stvar jesu i dalje ratni zločini, i mora se biti protiv njihovog relativizovanja: 'Hajde da to zaboravimo, hajde da gledamo u budućnost i da počnemo ispočetka', kao što moji stari drugovi u takozvanim 'nezavisnim' medijima, kao što su, na primer, *B92*, *Vreme*, *NIN*, itd., sada govore. Oni vide Haški tribunal kao neprijatelja Srba i samo kažu: 'Oni

koji su ubijali i sami su ubijani’, i tako dalje – *NIN* je danas najfašističkiji, najnacionalističkiji nedeljnik u Srbiji!

Sonju Biserko i mene nikada nisu pozvali da učestvujemo u raspravama u medijima o tim stvarima – umesto nas, pozivaju gomilu fašističkih novinara da raspravljaju o ratnim zločinima nakon što prikažu neki strani dokumentarac, koji može da bude izvrstan i da se verno odnosi prema istini. Ali ne možeš da staviš Jevrejina i upravnika Aušvica u istu debatu i to zvati demokratskom debatom! O čemu bi trebalo da razgovaraju? Često se vide ratni zločinci na televiziji, u ovoj zemlji oni su istaknute osobe. To je nesreća za Srbiju.

Uzeću primer od juče, kako mediji ne znaju kako treba adekvatno da reaguju na vest. Viceadmiral Jokić iz JNA juče je priznao u Hagu da je u stvari naredio bombardovanje Dubrovnika na početku rata. Ali, kakva je reakcija u srpskim medijima? *Niko* ovde o tome nije pisao! Niko! – iako su ovde svi tvrdili da se bombardovanje nije ni desilo, i da su to samo Hrvati namestili za tv-kamere tako što su zapalili nekoliko automobilskih guma! To je trebalo da bude naslov koji bi išao preko cele naslovne strane – barem u starim opozicionim novinama, kao što su *NIN*, *Danas*, itd.

Isto je i sa procesom protiv Biljane Plavšić. Niko ne piše o presudi protiv nje u Hagu. Milan Babić, vođa srpske Krajine u Hrvatskoj jedan je od najboljih svedoka u procesu protiv Miloševića u Hagu – njega uopšte ne pominju u časopisu *NIN*, ni u jednoj jedinoj rečenici! On je svedočio tri nedelje, ali ni jedna jedina reč o tome. To sigurno nije ‘gledati stvarnosti u oči’!

Istovremeno su mediji *sve vreme* napadali Đinđića zbog toga što je izručio Miloševića i što je glup! A ljudi to gutaju! Legija – ratni zločinac, koji je sada mafijaš i optužen da je učestvovao u ubistvu Đinđića, pisao je u novinama svakog trećeg ili četvrtog dana! – to uopšte nije stvarna ‘sloboda štampe’! Istog dana kada je ubijen Đinđić list *Indentitet* napisao je da će ga ubiti snajperista! To je pisalo u novinama, da će biti ubijen istog dana kada se to faktički i dogodilo! Da li je to normalno? Da li bi to moglo da se dogodi u Danskoj ili Nemačkoj? To nije nikakva sloboda štampe! To je čisto sranje! Ovde se štiti fašistička, nacionalistička štampa – a to radi

i međunarodna zajednica – na primer *Reporteurs sans frontieres*. Tokom vanrednog stanja oni su nam se mnogo puta obraćali, kao i druge međunarodne organizacije, i govorili nam da su protiv vanrednog stanja i protiv onoga što su zvali pritisak na slobodu štampe. Sačuvaj me njihove zabrinutosti, oni nisu ništa razumeli! Čisto sranje! Ja sam za vreme vandrednog stanja putovao i u London i u Pariz, i pitao sam ih: 'Za šta se vi borite? Da li vam je jasno da vašim aktivnostima štitite fašističke i nacionalističke medije? Ako to zaista želite, onda kažite šta želite! Inače – zadržite svoje usrane peticije s tim brigama za vašu slobodu štampe za sebe! Šta se sada događa kada je vanredno stanje ukinuto? Ovde niko ne piše o Jokićevom priznanju u Hagu juče!'

Zašto su stari antiratni mediji B92, Vreme itd. promenili stranu?

„Posle Miloševića sve se promenilo – tim takozvanim nezavisnim medijima bio je potreban novi protivnik. Bilo je lepo pisati protiv Miloševića deset godina – ali nisu u *svim situacijama* imali protivnika koga su mogli da ismevaju! To je neprofesionalno, ako ti treba objekat protiv koga si da bi uopšte mogao da pišeš. Pogledajte samo *Feral Tribune*, oni pišu na isti način i danas kao onda kada su bili protiv rata – ali srpski mediji očekuju da ih priznaju i plate za njihov otpor protiv Miloševića. Pa su vladi okrenuli leđa. Dodajmo tome da se mnogo novinara obogatilo. Moja plata je bila 500 puta viša pod Miloševićem nego danas! Pre su mediji iz celog sveta hteli nešto da znaju o Srbiji i Miloševiću – danas je drugačije. Urednici su tako odvratno bogati – ali stvari više ne idu tako dobro, zato napadaju vladu. Svi zajedno su imali bankovni račun u Budimpešti za vreme rata.

Prošle godine napali su Sonju Biserko i mene u *Vremenu*, i to je pokrenulo veliku raspravu o ponašanju medija posle Miloševića: ko to sada piše za *Vreme* i *B92*?. Sonja je napisala čitavu knjigu o tome: ljudi koji su bili saglasni pre dve godine sada su na potpuno suprotnim stranama. Ali, mi moramo i treba da podržimo Živkovićevu vladu – jer, šta je alternativa? Nacionalizam sada nije *izrazit* kao što je pre bio, ali i dalje vreba odozdo – ako se nešto pokaže, on će opet da iskrсне, to se sve vreme dešava malopomalo. Poslednjih meseci pojavilo se mnogo časopisa u stilu engleskog

Suna, čisto smeće. Niko ne piše o Srebrenici, svi listovi su puni golih praznoglavica.

Da to predstavim malo preciznije – ja sam inženjer po obrazovanju – postoje tri osnove za politiku medija: prvo, ako priča nije lična, neće se prodavati; drugo, rat je dosadan – ljudi ne žele da slušaju o tome; u posljednjem ispitivanju javnog mnjenja o tome šta ljudi najviše vole u medijima, pokazalo se da ako treba da se nabroji 25 tema, onda je rat dvadeset šesta; treće, za sve ove tri godine posle Miloševića u medijima nije bilo ni jedne jedine kampanje u kojoj bi ljudi saznali šta se zaista dogodilo. Ako Srbija ne prizna svoju krivicu i ono što je učinjeno u ime Srbije – da, onda za Srbiju nema mesta u međunarodnoj zajednici. Za mali krug demokratskih prijatelja – po proceni, 1% stanovništva – to je svakodnevni moralni izazov.

Kao što znate, na Kosovu su ovog proleća ubijena dva srpska dečaka – mediji u Srbiji su puni tog događaja, nagrđujući sve Albance i tvrde da nema načina za zajednički život sa njima, i tako dalje. To je bilo užasno što se dogodilo tim nevinim dečacima – ali zašto mediji nisu reagovali na isti način protiv srpskih snajperista koji su ubijali decu u Sarajevu, po celoj Bosni, kada se to dešavalo? U odnosu na to oni samo kažu: ‘Kada je rat, ljudi ginu.’ Zato je *odgovornost* na medijima ono što nam ovde najviše nedostaje. I *B92* i *Vreme* sada su u službi srpskog nacionalizma što se toga tiče, još i više od starih fašističkih medija.

Ali treba da se sretnete sa piscem Filipom Davidom – još jednim od izdajnika poput mene!“

Luković odjednom ustaje i prilazi stolu u uglu kafea „Medija centra“ i poziva Davida da nam se pridruži. Neočekivano predstavljanje osobe koju smo odavno želeli da sretne – jevrejsko-srpskog pisca Filipa Davida, koji je raskinuo sa srpskim nacionalističkim PEN-klubom za vreme rata i oformio alternativno udruženje pisaca.

FILIP DAVID: „Da, imam mali politički azil ovde za stolom u ćošku. Napustio sam srpski PEN pre deset godina zbog Miodraga Perišića, potpredsednika PEN. Kada su otpustili osoblje televizije zbog njihovog otpora ratnoj propagandi, osnovali smo prvo nezavisno udruženje pisaca u Srbiji. Na televiziji se to zvalo ‘zabrana laži i propagande’, i iz toga je proizlazilo da nam je zabranjen pristup televiziji, radiju i

drugim medijima – a Perišić je izjavio na televiziji kako podržava takvo postupanje i složio se s Vojislavom Šešeljem, koji je tvrdio da smo izdajnici i da treba da nas proteraju. To je bilo 1993. Napisao sam otvoreno pismo Predragu Palavestri, predsedniku PEN-kluba, i pitao kako vođa PEN-kluba može da kaže tako nešto? A njegov odgovor sastojao se samo u tome da je moja namera da kompromitujem srpski PEN. Moj odgovor je bio da su *oni* kompromitovali srpski PEN – trebalo je da podrže nas, a ne Šešelja itd. i tako smo osnovali Forum pisaca koji je bio protiv Francuske 7, gde se nalazilo oficijelno Udruženje književnika, protiv Miloševića, protiv ratne propagande. Neki od tadašnjih prijatelja postali su *freelanceri*, na primer, u Radiju Slobodna Evropa u Pragu. Mnogo godina kasnije, 1997, srpski PEN je promenio kurs i krenuo protiv Miloševića – jer su svi drugi PEN-klubovi u Evropi bili protiv njih. Milošević je započeo rat, ali nije uspeo da ga privede kraju – a u srpskom PEN-klubu su mislili da rat kao ideja i nije bio tako loš, već da je samo rezultat loš! – i sada su mogli da kritikuju Miloševića za to! Nacionalizam je i dalje ovde živ. Ako Rusija kojim slučajem jednog dana reši da podrži naše nacionaliste, onda sve još uvek može da se promeni nagore!“

PETAR LUKOVIĆ: „A srpski nacionalizam istovremenu garantuje život i drugim nacionalizmima u regionu!“

FILIP DAVID: „Srbija nije zadovoljna. Nije postala zaista nezavisna, izgubila je sve ratove. Nacionalisti i dalje veruju da će se nešto dogoditi u budućnosti – da će Rusija ili Kina postati svetske sile i podržati Srbiju. Upravo su nacionalističke demonstracije stvorile Miloševića – i to što ga je proizvelo još uvek postoji. Tako da neko novo izdanje Miloševića može lako da se pojavi! Vajmarska Nemačka je analogija sa istim simptomima. Frustrirani nacionalisti, nezaposlenost, itd. – a pre ili kasnije završićemo sa istim rezultatom: novom diktaturom kao što je bila Hitlerova. Niko 1923. nije znao da će on da dođe. Tako da ovde na pomolu može da bude još jedna nova katastrofa, ako ne budemo vodili računa. Pisac Danilo Kiš je 1974. napisao da nacionalizam jeste totalitarna ideologija – što je Milošević kasnije dokazao sprovođenjem u život. A nacionalizam je zasnovan na osećanjima, ne na argumentima.

Mein Kampf je građena na osećanjima, ne na argumentima – i stoga je niko ne može uništiti argumentima. Tako nacionalisti i dalje tvrde da su opsada Sarajeva i pokolj u Srebrenici samo fotomontaže! Ubistvo pacijenata u vukovarskoj bolnici je samo izmišljotina! Čak i kada neki od njih priznaju da su se ti događaji zaista dogodili, onda zahtevaju statističku jednakost u sudskim procesima: treba da bude optužen jednak broj Hrvata i Muslimana kao što je optuženo Srba! Ali mediji ne pominju hrvatske i muslimanske žrtve, samo srpske. Zbog toga toliko mrze nas izdajnike ovde – mi pokušavamo da počistimo u sopstvenom dvorištu, ovde u Srbiji. I kao što mi treba da se pozabavimo srpskim ratnim zločinima, tako treba da se piše o hrvatskim ratnim zločinima u *Feral Tribuneu* u Zagrebu! Ali ovde ljudi misle da Srbi ne mogu ni za šta da budu krivi – samo zato što su Srbi!“

PETAR LUKOVIĆ: „Brana Crnčević je rekao da Srbi ne mogu ni za šta da budu krivi čak i ako počine zločin. Srbi ne mogu da budu agresori, a ako nekog ubiju to je samo samoodbrana. Istorijski gledano, Srbi nikada nisu bili agresori, pre humanitarni heroji – to oni tvrde!“ (Videti Crnčevićevu tvrdnju u *Anatomiji mržnje*, str. 60. danskog izdanja, ili str. 61. srpskog izdanja u izdanju Alexandria Pressa. – *Prim. autora.*)

FILIP DAVID: „Ali, ako uopšte postoje *prave* srpske patriote, to smo onda mi. Isto je bilo sa Tomasom Manom koji je bio pravi nemački patriota za vreme rata iako su ga zvali izdajnikom. Tako da kada se Karadžić i Mladić proglašavaju za heroje a Nikolaj Velimirović za sveca, morate protestovati. Velimirović, koji je tridesetih godina tvrdio da Hitler ima izvanredno rešenje nemačkog nacionalnog pitanja i koji je tvrdio da su voz, avion, telefon i kultura protiv Srbije!“

PETAR LUKOVIĆ: „Da, suočavamo se sa tinedžerima koji nose majice s Miloševićim likom, i u crkvu i antisemiti su! Velimirović je poginuo 1945. u automobilskoj nesreći u Sloveniji. Bio je oslobođen iz Dahaua da bi došao ovde i podržao Ljotićevu fašističku vladu i pregovarao s američkim i britanskim trupama ako bi oni došli prvi. Početkom 90-ih Velimirović je ponovo postao slavan – mogli ste na pijaci da kupite bronzane plakete sa njegovim ugraviranim rečima. Ali ne može se reći da mi živimo u skladu sa evropskim standardima a istovremno

slavimo kult Velimirovića. On je bio član pravoslavne sekte koja je odbijala kupanje – sapun i voda bili su smatrani veštačkim – zato ga uvek zovem ‘smrdljivi Nikolaj!’“

FILIP DAVID: „Njegove ideje će da odvedu Srbiju u nove katastrofe ako ih budemo sledili. Crkva ga sada slavi – a Koštunica je kao što je poznato blisko povezan s crkvom.“

Kada sada govorimo o Srbiji za vreme Drugog svetskog rata, pojavljuju se informacije koje relativizuju partizanski mit da je Srbija u celini bila hrabri protivnik Hitlera: Ljotićeva vlada, koja je podržavala Hitlera, imala je široku podršku u stanovništvu, Srbi su pomagali Nemcima u „čišćenju“ Jevreja i 541 intelektualac podržao je otvoreno pismo Ljotićevoj vladi za vreme rata, od kojih su mnogi bili članovi tadašnje Akademije.

FILIP DAVID: „To je tačno, više od 90% srpskih Jevreja je ubijeno, a počinoci su bili Nemci, koje su podržali srpski kolaboracionisti. Što se tiče tog 541-og intelektualca, treba reći da su oni uglavnom kukavice, i da su se plašili za sopstveni život – ko je od njih stvarno podržavao Nemce, teško je znati. Ustaše nisu bili bolji od četnika. Ali, deprimirajuće je što se imena ulica u Beogradu sada menjaju i što im se umesto imena partizana (koji su bili za Tita) daju imena četnika.“

PETAR LUKOVIĆ: „I škole i crkve i mediji sada su ovde nacionalistički. Mediji čine najveći problem, jer stvaraju sopstvenu stvarnost i ignorišu ono što se realno dogodilo. *Protokoli sionskih mudraca* mogu da se kupe na svakom ćošku! Objavljuje se na stotine antisemitiskih knjiga. ‘Jevreji stoje iza međunarodne zavere protiv Srba’, i tako dalje. Novine *Glas javnosti* uvek su antisemitske.“

FILIP DAVID: „Ali neki put se antisemitizam ovde javlja iz talasa filosemitizma, koji radi po devizi: ‘Moramo da budemo prijatelji s moćnim Jevrejima, tako da mogu da nam reše probleme.’“

PETAR LUKOVIĆ: „To je ludilo na još višem nivou!“

FILIP DAVID: „Uzmite Akademijin klan, Marković, Ćosić, Palavestra, Klara Mandić. Oni su osnovali srpsko-jevrejsko društvo prijateljstva

da bi mogli da prikažu srpski položaj u svetu kao analogan s Jevrejima u Nemačkoj!“

PETAR LUKOVIĆ: „A Elija Vizela su ti filosemiti pokušali da upotrebe, i pozvali su ga ovde – ali kada je došao u Bosnu, on je insistirao da vidi i srpske koncentracione logore tamo. On je prozreo te filosemite i poneo se potpuno suprotno od onoga što je bilo očekivano. I odjednom se čulo: ‘Jevreji su naši neprijatelji!’ Čak su napravili i tv-emisiju s naslovom: ‘Ko je pravi Eli Vizel?’“

FILIP DAVID: „Ovde je na nekom nivou antisemitizam uvek postojao. Oni misle da *mora* da postoji međunarodna zavera – inače bi sudbina Srbije bila neobjašnjiva. Samo pogledajte grafite po ulicama. Srbija ima *potrebu* za spoljnim neprijateljima.“

PETAR LUKOVIĆ: „A sada je tu i globalizacija. Mira Marković je pre pet godina pisala da je globalizacija lepa stvar! Ali pre bombardovanja počeli su da optužuju globalizaciju! Ja sam lično skeptičan prema globalizaciji – ali iz drugih razloga nego nacionalisti. Ali ovde su levica i desnica potpuno ispretumbane.“

FILIP DAVID: „Noamu Čomskom se ovde dive – naši nacisti! Njega predstavljaju kao našeg brata koji ima simpatija za Srbe!“

Kaži nam nešto o tvom angažmanu za TV-Pink, Petre! Koju razliku, sasvim konkretno, možeš da napraviš u ovoj situaciji?

PETAR LUKOVIĆ: „Postao sam savetnik za jedan od programa *TV-Pink*. Ako više ne mogu da radim za *Vreme*, onda mogu da koristim uticajne medije. Mogu, na primer, da kažem Bosancima šta se zaista dogodilo u Sarajevu. Pre sam pisao protiv *TV-Pink*, televizija je u vlasništvu bogatog biznismena Željka Mitrovića. Ali ne mogu da ostanem tako čist da ne smem da govorim sa bilo kim ko je ikada učinio nešto loše – moja linija razgraničenja ide za tim ko je bio odgovoran za ratne zločine, a onda idu druge stvari. Ali da li mogu da utičem na vlasnika *TV-Pink*? Da! On sluša šta kažem, stavlja dokumentarne filmove u program i tako dalje. Ovde mi za pet godina ama baš *niko* nije ponudio posao pre nego što je on to učinio! Američke saponice čine 90% bosanskog

TV-Pinka! Ja sam predložio da se nedeljno emituju dokumentarni programi o Dubrovniku i Srebrenici itd. Sada je u oktobru prikazana serija od 13 filmova koji se bave ratom u Bosni. Zajedno sa Sonjom Biserko odgovaram za jednočasovni nedeljni dokumentarac – s diskusijom posle njega. Svakog četvrtka u 20.00 sati u udarnom vremenu! Zato sam sada u Sarajevu po 4–5 dana svakog meseca. Smanjio sam folk-muziku na samo četiri sata nedeljno. Pre nego što je *TV-Pink* započela s prikazivanjem u Bosni, svi kanali su se završavali u 11 sati.“

Da li se TV-Pink vidi i u Srpskoj i u Federaciji?

PETAR LUKOVIĆ: „Da, Srpska nije tako srećna zbog filma o Srebrenici – ali brojke o gledanosti rastu – do 75%! Ratovi su i te kako dosadne teme, ali ako ih napravite na konzistentan način, onda će gledaoci ili da vas vole ili da vas mrze. Za razliku od, na primer, *B92*, koji zamućuje stvari u skladu sa svojim velikim sponzorima. Pokušavam da ubedim vlasnika da promeni i *TV-Pink* – ali na to ga je teže nagovoriti. On mora polako da ide napred – napadaju ga iz *B92*. Nacionalna raspodela frekvencija preti da udalji *TV-Pink* sa liste predajnika.“

Zašto je TV-Pink promenio svoje stanovište?

PETAR LUKOVIĆ: „Vlasnik Mitrović je bio član JUL – partije Mire Marković, neobične konstrukcije, jedne radikalno leve partije koja je napravljena s ciljem da natera bogate mafijaše da podrže Miloševića! – i kao preduzetnik on je jednostavno želeo da preživi. Od tada je promenio poziciju i podržava novu vladu. I ima dobre filmove, serije i muziku na programu, ali teško je pokazati da se *TV-Pink* promenio. Jer, pre mesec dana imali su debatnu emisiju sa Sonjom Biserko i Filipom Davidom, i to je gledalo 3 miliona ljudi! Dakle, ako mogu da iskoristim taj način da utičem na ljude tako što ću da radim za *TV-Pink*, uradiću to. To je bolje nego biti savršena, alternativna stanica koju gleda hiljadu ljudi!“

DEO III

Beograd, juna 2003.

Od *Praksisa* do *Memoranduma*

„AKADEMIJA JE RAČUNALA DA ĆE GRAĐANSKI RAT KOŠTATI
70.000 ŽIVOTA“ – OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU) izradila je 1985–86. čuveni dokument, *Memorandum*, koji je postao neka vrsta programske vodilje za srpski nacionalizam tokom 80-ih. Odjednom je postalo dozvoljeno raspravljati o čitavom nizu tema, zato što su imale plavi pečat najvišeg organa državne Akademije: kako je Srbija bila „potlačena“ u odnosu na druge jugoslovenske republike, i kako srpski narod ima pravo na „puni nacionalni i kulturni integritet“ bez obzira da li živi u Srbiji ili izvan njenih granica. Naša analiza nastanka tog dokumenta, njegovog sadržaja i učinka u knjizi *Anatomija mržnje* veoma je zavisila od vodećeg poznavaca tog dokumenta u Srbiji, Olivera Milosavljević sa Univerziteta u Beogradu, sociologa, sa kojom zakazujemo sastanak zajedno sa Sonjom Biserko u prostorijama Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, u Beogradu.

Ima mnogo različitih shvatanja Memoranduma: Florijan Biber piše u svojoj doktorskoj tezi da je on označio prelaz sa komunističke prema nacionalističkoj ideologiji – dok ga Milorad Ekmečić zove vrednim intelektualnim proizvodom.

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Kada se govori o *Memorandumu*, treba uočiti da je veoma važan *trenutak* njegovog objavljivanja. Jugoslavija je tada još bila komunistička, a *Memorandum* je pokrenuo trenutno zabranjeni talas gledišta u dotle zabranjenoj retorici. Prvi deo *Memoranduma* drži se te komunističke retorike (ali i tu već provejava teza o ekonomskom iskorišćavanju Srbije od strane drugih republika), ali drugi deo iznosi

eksplozivnu tezu da je u komunizmu Srbija oduvek bila potlačena. Već u naslovu drugog dela *Memoranduma* vidi se opasnost, jer se odjednom govori o 'srpskom narodu'.

Čitali smo Memorandum u engleskom prevodu – koji je napravila sama Akademija. Da li je on veran?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Ima izvesnih izmena. One su iste vrste kao i izmene u ponovljenom izdanju, na primer, razgovor za okruglim stolom Akademije oko 1993–94, tokom kojeg je zacrtano da se napiše drugi deo *Memoranduma*, pod naslovom 'Srpski narod u XXI veku' – što je kasnije u referatu izmenjeno u 'Srbija u XXI veku'.

Dva dela Memoranduma napisana su različitim stilom, tako da bi čovek mogao da pomisli da su ga pisala dva autora ili grupa autora.

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Prvi deo je najvećim delom nastao zahvaljujući Kostu Mihajloviću – koji nije liberalni ekonomista, odmah se može dodati – a drugi deo je zasluga istoričara Vasilija Krestića. Njihova 'liberalna' kritika komunizma je iluzija: na drugim mestima u istom periodu oni su se izrekom odredili kao tvrdokorni komunisti i ukazuju na vreme 1952–63. kao na 'najbolji' period u Jugoslaviji – što je bilo vreme najčvršće centralizacije. Aleksandra Rankovića su 1966. godine sklonili iz Centralnog komiteta, i počela je decentralizacija – za njih je to početak sloma Jugoslavije. To je tendencija u tumačenju Akademije, to da je Tito razbio Jugoslaviju Ustavom iz 1974, a da je rad na tome počeo još 1964. Ali čak i pre *Memoranduma* ima dokaza da je SANU pokušala da reši probleme države Jugoslavije: Dobrica Ćosić održao je govor na redovnom godišnjem skupu akademika i zahtevao da se Akademija uključi u formiranje buduće Jugoslavije – a 1978, kada su ga primili u Akademiju, njegov pristupni govor sadržavao je sve te nacionalističke fraze. Već 1968. on je, kao što je poznato, izbačen iz Centralnog komiteta, ali njegove knjige objavljivali su i u Srbiji i u

Hrvatskoj i u Sloveniji. Njegov pristupni govor čak je bio objavljen u nekom srpskom časopisu u Engleskoj.“

U Memorandumu postoji nekonzistentnost između obrade problema Krajine i Kosova?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Čitav srpski nacionalizam duboko je protivrečan: srpsko pravo na samoopredeljenje negira se drugim narodima. Ti delovi *Memoranduma* koji se bave AVNOJ-em su takođe protivrečni.“

Koju je ulogu igrao vođa grupe Praksis, Mihailo Marković?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Fokus *Memoranduma* je određen na čitavom nizu sastanaka, i mnoge pojedine rečenice mogu da se pripisu Markoviću i Ćosiću. Rad na *Memorandumu* trajao je godinu i po dana i članovi Akademije koji su stajali iza njega bili su veoma ljuti kada je on objavljen. Završetak I dela je napisao Marković – to se jasno može videti. Pročitala sam sve što je svako od njih napisao, pa mogu da prepoznam stil i rečnik. Mihajlović i Krestić napisali su kritički rezime *Memoranduma* u septembru 1995 – samo su oni mogli toga da se poduhvate. Tamo je Krestić imao i fusnotu o mom članku o dokumentu.“

Ovde se još govori o „genocidu“ nad kosovskim Srbima?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „To nije trebalo da bude metafora! Ljude su ubedili da veruju da se genocid dogodio, da će kosovske Srbe istrebiti! Svakog dana su prikazivali reportaže o kosovskim Albancima koji siluju Srpkinja – iako su istrage pokazale da se to nije dogodilo. Poruka je bila: Srbi će da nestanu sa Kosova i iz Hrvatske. Stvorili su onaj strah koji se gradi na predstavi o tome da je Srbija veličanstvena i mnogoljudna nacija. U XIX veku postojala je teorija da svi slovenski narodi potiču od Srba.“

U kom obimu se ove ideje postojale pre Memorandumu?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „U poslednjih 150 godina postojalo je ubeđenje da će iz ovog regiona Srbi biti izbrisani. Prema shvatanju srpskih nacionalista, Kosovo je nekada bilo *samo* srpsko, tako da su onda kada je Srbija osnovana u XIX veku svi kosovski Albanci proterani iz države, a kasnije su kosovski Albanci etnički očistili Kosovo od Srba. Kada je nastala Jugoslavija, slali su srpske kolonizatore na Kosovo, i već tada je kod Albanaca postojala svest da su izloženi čišćenju od strane srpske vlade. Godine 1987. mladi albanski vojnik ubio je nekoliko srpskih vojnika u kasarni za vreme služenja vojnog roka, i taj događaj je smesta mitologizovan.“

Koju ulogu je imao istoričar Milorad Ekmečić?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Mnogi ljudi misle da je Ekmečić neka vrsta gurua za Ćosića! Ekmečić je veoma važna i zanimljiva osoba sa svojim radovima o nacionalizmu.“

Ekmečić je početkom 90-ih imao ideju da je građanski rat bio nužan, ali da nije verovao da će biti toliko okrutan. Da li je već 1986. bilo jasno da će etnička čišćenja biti posledica Memoranduma?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Ekmečić je igrao centralnu ulogu u Bosni, gde je bio jedan od najuticajnijih istoričara – upravo sam srela neke Bosance kojima je još uvek žao što je napustio svoj grad. Iz dana u dan on je postajao nacionalista – već tokom 70-ih optuživali su ga za nacionalizam, i, u stvari, izbacili su ga iz Bosne juna 1992. On je organizovao Kongres srpskih intelektualaca u Sarajevu marta 1992, gde su akademici poneli svoje mape etničkih podela Bosne. Tako da je SANU direktno učestvovala u toj podeli! Akademik Pavle Ivić je poneo karte i proračun Akademije za građanski rat, koji je procenjen da će koštati 70.000 života. O Ekmečiću je dalje interesantno znati da on zapravo priprema informaciju o istorijskoj pozadini u procesu protiv Miloševića u Hagu.“

Kakav je Ekmečićev odnos prema Memorandumu ?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Sve vreme je bio u kontaktu sa grupom koja je pisala taj dokument. Ali to mogu da vidim samo iz njegovih tekstova. O tome nema dostupnog arhivskog materijala – a niko od njih neće da razgovara sa mnom.“

Zašto je onda Ekmečić želeo da razgovara sa nama u Anatomiji mržnje?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Ekmečić je zapadno orijentisan čovek, živeo je u SAD, dok je Čosić kao osoba srpski provincijalac – iako su na istoj strani. Ekmečić i dalje misli da će istina pobediti.“

SONJA BISERKO: „To treba sagledati u svetlu borbe za tumačenje prošlosti koja se ovde odvija. Svi bi da minimiziraju ono što se dogodilo i stoga govore samo delimične istine. Ekmečić želi da brani armiju zbog toga što ona ima centralno mesto u srpskom identitetu.“

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Da li je vojska bila i da li je jugoslovenska ili srpska? Četnik ili partizan? Uloga armije čini sâmo središte za tumačenje sukoba i svega što se dogodilo.“

Ima li veze između armije i SANU?

SONJA BISERKO: „Antonije Isaković iz Akademije i grupa autora *Memoranduma* bili su stalno u kontaktu sa armijom! Mora se razumeti da su uvek postojali *neformalni* krugovi, koji su imali stvarnu vlast – a mi nemamo eksplicite podatke o tim krugovima. Stoga je za nas važno da slušamo svedočenja u Hagu. Dnevnici generala Kadijevića i Miloševićevog zamenika Jovića prevedeni su u Hagu. Veoma iznenađuje kako oni otvoreno iznose stvari.“

Koji su izvori za Vaše istraživanje?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Pre svega javne izjave akademika. Napravila sam arhivu *svega* što su pisali, rekli u člancima ili na televiziji. Odlučujući napredak bio bi ako neko od njih napiše knjigu o njihovim međusobnim odnosima! Treba sakupiti sve, jer se važne informacije nalaze na neočekivanim mestima. U tek objavljenim Čosićevim dnevnicima iz perioda 1981–91. on izveštava o događaju iz 1984, na primer, kada je dvadeset osam osoba uhapšeno prilikom disidentskog sastanka u nekom stanu, gde je Milovan Đilas držao predavanje – tada je Čosić izbegao hapšenje tako što se nije pojavio jer ga je upozorila policija. To je krajnje zanimljivo, jer takva informacija dokazuje njegov kontakt s policijom već tada, mnogo pre pada komunizma.“

Šta kažete za nove informacije i Čosićevom učešću u osnivanju partija i bosanskih i krajiških Srba u poslednjem tomu njegovih dnevnika? (Videti Appendix II, izbor iz Jovićevih i Čosićevih dnevnika. – Prim. autora.)

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Da, on je do sada napisao tri toma dnevnika i oni sadrže sve kompromitujuće detalje (čak iako je jasno da je nešto prepravljano što se može videti iz grešaka – na primer, on govori o ratu protiv Slovenaca već 1987, tako da je to moralo biti dopisano kasnije!)“

SONJA BISERKO: „Oni svi još uvek misle da će se Velika Srbija *jednog dana* ujediniti.“

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Kao što Ljubomir Tadić kaže: *jednog dana*, kada se promeni međunarodna zajednica, to će se dogoditi.“

Koju ulogu je igrao sastanak između SANU i dnevnika Politika 1989?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „To je počelo time što je SANU uručila orden *Politici*, zato što ‘sada u Srbiji igra najsitaknutiju ulogu’. Kada je Milošević došao na vlast, on i Jović, Danilo Ž. Marković i Radoš Smiljković redovno su dolazili u Akademiju. Čosić pokušava da zaštiti Akademiju tako što tvrdi da se osnivanje partije bosanskih Srba dogodilo u

Akademiji – ali bez znanja njenog vodstva! To je besmislica, da nisu znali za to!“

Šta sada pišete?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Istražujem nacionalne stereotipe o strancima u sprskom nacionalizmu u XIX i XX veku – s počecima u osnivanju moderne Srbije 1878.“

Nailazite li na političke probleme u radu?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Moja karijera stoji već 15 godina – do prošle godine. Čitajte Krestićevu fusnotu o mom članku! Bila sam prva koja je pisala o Akademiji, pa smo Krestić i ja postali smrtni neprijatelji, iako je on bio moj profesor i sedeo u komisiji pred kojom sam branila doktorsku disertaciju 1987. Ali tada je još uvek bio donekle normalan. Međutim, Krestić sada pokušava da dokaže da ona hipoteza o Hrvatima kao genocidnom narodu koja je kružila u medijima krajem 80-ih nije njegova. *A jeste njegova.* Ali, on sada kaže da to nikada nije rekao. Stoga je razumljivo što je moja karijera stajala sve dok Krestić nije penzionisan. Iako sam zaposlena u drugom Institutu (za sociologiju), ipak je to isti fakultet. A tu Institut za istoriju vodi čitav fakultet zbog podrške koju dobija iz Akademije. Akademija u celini uzev ima ogroman uticaj na sve humanističke predmete. Sada, na primer, Akademija promovise na univerzitetu osobe iz crkve. Tako su zaposlili sveštenika kao profesora istorije filozofije XVIII veka! U vreme prosvetiteljstva! Tako da se i dalje događa klerikazacija univerziteta. Trebalo bi osnovati potpuno nov univerzitet.“

Da li strani članovi Akademije propagiraju gledišta te institucije?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ: „Čula sam za Pera Jakobsena u Danskoj, ali nemamo odavde uvida u to da li je to opšta pojava. Jakobsen je ovde bio i govorio u Akademiji u aprilu/maju 1991, u najgorem periodu

ekstremnog nacionalizma. Ipak, ima akademika koji su napustili instituciju iz protesta protiv nacionalizma, ali bilo ih je samo nekoliko – neurolog Miroslav Simić i nekadašnji gradonačelnik Beograda Bogdan Bogdanović.“

DALJE OD ŠEKSPIRA I DOSTOJEVSKOG – NEBOJŠA POPOV

Filozof Mihailo Marković jedan od pisaca *Memoranduma*, iznenadio je mnoge od svojih ranijih obožavalaca kada se pokazao kao srpski nacionalista – i čak postao vodeći član Miloševićeve Socijalističke partije Srbije, naslednice Saveza komunista. Marković je bio nezvanični vođa grupe filozofa i sociologa, Praxis, koja je šezdesetih objavljivala istoimeni časopis i kritiku Tita „s leva“. Neki stari „praksisovci“, koji su sledili Markovića, bili su Ljubomir Tadić i Svetozar Stojanović. Drugi članovi grupe nisu pošli tim putem, na primer Miladin Životić, osnivač disidentskog kružoga „Beogradski krug“, koji sada vodi Obrad Savić; Nebojša Popov, koji sada izdaje cenjeni politički časopis *Republika* i koji je priredio jednu od najboljih srpskih kritičkih antologija o ratu (*The Road to War in Serbia*), te Zagorka Golubović, koja se posvetila sociološkim istraživanjima. Zašto se grupa Praxis raspala na ovom pitanju?

Srećemo Nebojšu Popova u kafeu „Medija centra“ pored Trga Republike, koji je izgleda stalno sastajalište atinacionalističkih intelektualaca.

Gospodine Popov, kako je došlo do podele u grupi Praxis?

„Važan je kontekst da bi se razumelo zašto su, na primer, Mihailo Marković i Ljubomir Tadić na jednoj strani, a Miladin Životić na drugoj, pošli različitim putevima. *Republika* je upravo objavila knjigu o periodu praxis filozofije od 1964 do 74. – gledano uz današnje perspektive, trideset godina kasnije. Moje gledište je da se period praxis filozofije sastoji od pet celina – početka, krize, potvrde kritike, analize, stvaranja novog mišljenja.“

Ali šta je s podelom između nacionalista i demokrata?

„Morate da razumete šta se pre toga desilo. Sve je objašnjeno u toj knjizi – šezdestih se događalo da su ljudi s kritičkim stavom u sve većoj meri uticali na politički sloj u ovoj zemlji, magazine, novine, umetnost, film, studentski pokret 60-ih i 70-ih – dok je u isto vreme taj pokret postao popularan u celom svetu. Šezdeset osmaški pokret je ovde trajao više od 10 godina – u tom kontekstu su rođeni časopis *Praxis* i letnje škole na Korčuli. Godine 1968. taj kritički pristup prema partiji dostigao je kulminaciju, naročito u Zagrebu, gde su bili najjači protivnici Saveza komunista – i marksističko-staljinističkog dogmatizma, na jednoj strani, i nacionalizma, na drugoj. Zatim je usledila velika pobeda desnog krila nad levim krilom 1969. godine. I iz tog desnog krila rodio se nacionalistički pokret koji su nazvali ‘hrvatsko proljeće’. Ali posle perioda 1969–72, sva vlast je ponovo dopala u ruke staljinista, pošto je skršena ova nacionalistička desna frakcija. Zatim je zamrlo kritičko mišljenje i kriza je rasla posle Titove smrti 1980. Posle toga su dogmatske grupe – pa i u Akademiji – usvojile nacionalističku platformu i napisan je *Memorandum*. Kao svaki dogmatizam, i nacionalizam je bio iracionalan. Bilo je nemoguće to jasno izraziti, zato *Memorandum* nikada i nije dovršen! Frustracija je rasla sve više, a nacionalnu frustraciju su izražavali Akademija, policija, armija i obična propaganda. U tom kontekstu, neki od praksisovaca su postali deo nacionalističke Akademijine grupe. Da biste razumeli kako su neki od njih postali akademici, morate shvatiti širi kontekst – razvoj koalicije između staljinizma i nacionalizma. Morate takođe da razumete stalni sukob između desničarskog nacionalizma i staljinizma dok je Tito bio živ – a i posle njegove smrti. To će olakšati razumevanje odnosa tih grupa prema ratu i prema praxis filozofiji. Morate da pročitate šta su oni pisali još pre rata.“

Izgleda da u Memorandumu postoji podela između nacionalizma i liberalizma? Da li to odražava više grupa među nacionalistima?

„Dozvolite mi da podsetim da *Memorandum* nikada nije dovršen! Postoje dva izdanja istog rukopisa – ali jedna naučna institucija trebalo bi da objavi samo autorizovan tekst. Ti isti pisci su dvosmisleni – kreću se

između kritike stare vlasti i atavističkog nacionalizma. Da su bili humanisti, taj atavizam bi eliminisali. Ali na kraju su završili na nacionalističkoj poziciji, *sasvim u šumi*, i pojednostavili su stanje stvari, tako da su krivi *drugi*, nacionalizam ostalih republika i da mi stoga moramo da se spremimo za borbu sa tim drugima.“

Kakve su bile uloge Vasilija Krestića i Dobrice Ćosića?

„To su bile centralne ličnosti, pre svega Ćosić sa veoma jakim uticajem, a i Mihailo Marković, koji je postao potpredsednik sps – i mnogi drugi. Krestić je na granici između nauke i propagande – često se pojavljivao na televiziji, radiju, pisao u novinama itd.“

Da li ste s Markovićem raspravljali u grupi Praxis?

„Da, i privatno i javno – još pre dva dana sam javno raspravljao s njegovim istomišljenikom Svetozarom Stojanovićem, a tema je bila mogućnost srpskog konsenzusa i novi ustav. Moje mišljenje je da nije moguć nikakav konsenzus – prvi korak u pravcu novog ustava je nemoguć bez priznanja da su ratni zločini rezultat nacionalizma, i bez priznanja ljudskih prava. Ali ne volim mnogo da govorim o imenima – tako se zaboravlja kontekst.“

Apropos istorijskog konteksta za Memorandum, istoričar Milorad Ekmečić rekao je 1992. da je računao na građanski rat u Bosni. Da li je svima još tada bilo jasno da ostvarenje zaborava iz Memoranduma znači etničko čišćenje?

„To, na nesreću, nije bilo jasno svima, *Memorandum* nikada nije završen i stajao je između antidogmatizma, na jednoj strani, i iracionalnog atavizma, na drugoj. To sam uvideo, i nekolicina drugih je takođe to uvidela – kada su se umešali vojska, policija i crkva. U nekadašnjoj Jugoslaviji poslednja decenija je bila ciklus populističkih revolucija, još 1968. Albanci su imali populistički pokret, jedan od prvih, na Kosovu. Zatim je usledilo ono što su zvali ‘hrvatskim prolećem’, a slični pokreti postojali su i u Sloveniji,

Makedoniji, Crnoj Gori, Vojvodini – a *poslednji* od njih zahvatio je Srbiju oko 1990. Zato je Srbija s Miloševićem postala najjači od tih pokreta – i bez te pozadine ne može se razumeti to radikalizovanje *drugih* nacionalizama, koje (radikalizovanje) jesu pokrenuli Srbi.“

Koju ulogu je igrala Izetbegovićeva Islamska deklaracija u tom kontekstu?

„*Nikada* ne bi postala relevantna bez srpskog nacionalizma. Kao što hrvatski nacionalizam *nikada* ne bi postao jak bez Miloševića! Na kraju krajeva, Milošević je bio generator čitave interakcije između nacionalista. A pre svega, tu je viševjekovna istorija Balkana. Bez dve – ili više – strana teksta, to je nemoguće razumeti. I to *ne* zato da bi se krivica jednako rasporedila ili da bi se relativizovali ratni zločini time što bi se tvrdilo da su svi jednako krivi – jer to nije tačno – već da bi se shvatio razvoj. Nedostaje nam dobar opis opšteg razvoja koji je doveo do rata. Ono što se zaista događalo iza scene za vreme rata je ono što sada časopis *Republika* pokušava da otkrije.

Mi sada moramo da postanemo deo procesa globalizacije. To je nužno da bismo postali deo kapitalizma svim sredstvima! Srbija nije izgubila rat kao što je Nemačka izgubila Drugi svetski rat – povučene su nove, ‘etnički čiste’ granice, i sve to je sada gotovo. Ali oni ljudi koji su to počinili, sada su se obogatili, i imaju političku moć, i u Srbiji i u Hrvatskoj. Zato se moraju načiniti racionalne analize kritički razmišljajući, kao i 1968!“

Kako ocenjujete situaciju posle Đinđića?

„Još uvek nemamo državu! Nema ustava. Ovu zemlju je uništio rat. Nikada ne smemo da zaboravimo Hobsa, koji je pisao da je država civilizacijska institucija s ciljem da zaustavi haotičnu borbu između građana – to je država kao Levijatan. Tokom ratova država je izgubila pojam o tom zadatku, a Đinđić je postao žrtva pokušaja da državi postavi nove temelje. Ubistvo Đinđića je bio odgovor od strane ljudi koji *ne žele* nove temelje ovoj državi. Pretpostavljam da i u Danskoj postoje mafijaške grupe koje ubijaju ljude – ali ne uništavaju Dansku. Ovde oni uništavaju samu državu!“

Danska nikada nije bila sasvim trula – ali ovde ta grupa o kojoj pričamo uništava samu Srbiju. Ubistvo su izvršili oni koji ne žele novu državu.

Tu se radi o *Levijatanu* protivu *Behemota* kao shvatanja države. To je Hobs protiv Franca Nojmana. Hobs je sam koristio ‘Behemot’ kao antitezu Levijatana, kao oznaku za anarhiju za vreme engleskog građanskog rata – a Nojman iz frankfurtske škole preuzeo je naziv ‘Behemot’ kao oznaku za nacističku državu, protiv koje se bez oklevanja treba boriti. A ovde, u Srbiji, behemotsko shvatanje države, nažalost, jeste preovlađujuće na račun levijatanskog shvatanja.“

Kako doživljavate premijera Živkovića?

„I on mora da se sagleda u svom kontekstu. Morate biti realistični i razumeti činjenice. Nekoliko meseci posle ubistva Đinđića ovde je izašla knjiga Tima Maršala *Play of Shadows*, čija je osnovna ideja da je Milošević pad nastupio zbog delovanja stranih tajnih službi, koji su plaćali ljude da ga smaknu. Đinđićev plan da obori Miloševića imao je interesantnu pozadinu. On je sedeo u nekom noćnom klubu u SAD i gledao striptiz, i dok je tako sedeo i gledao u devojčine butine dobio je ideju da obori Miloševića! Eto vam gole činjenice. Srpski striptiz. U *Republici* smo tokom petnaest godina imali članke za i protiv Miloševića, analizirali smo to sve više i to nam daje optimizam u pogledu promena. Odlučujuće je: ko je spreman da stvori novu državu? I da li je to moguće? I kada? Kada se sledeći put budete ovde vratili, onda niko dotle ne bi trebalo da bude ubijen – to je cilj!“

Koju ulogu je igrao islamski radikalizam?

„Bio sam u Sarajevu 1991, pa opet 1994, i oba puta razgovarao sam sa Izetbegovićem. On nije uviđao posledice *Deklaracije* (kao ni *Memorandum*). Ćosić ga je obišao u Sarajevu dok je bio u zatvoru zbog te *Deklaracije* – i Izetbegović mu je vratio posetu u Beograd, gde su nadugačko razgovarali! To je sada potpuno neshvatljivo! Čak i osoba koja napamet zna Šekspira i Dostojevskog to ne može da pojmi. To je stvar koja se ne može shvatiti! Postoji slika Karadžića i Izetbegovića kako stežu ruku jedan

drugom i izjavljuju da most na Drini nikada neće biti srušen. Tek onda kada decu u Višegradu u Republici Srpskoj u školi budu učili o ratnim zločinima, moći će da se postigne mir. Ali još juče pravoslavna crkva je insistirala da vlada prekine sa reformom školstva! Crkva kod nas sada učestvuje u vladi – ali i to je jedna od ideja iz *Islamske deklaracije*, kao i da religiozne institucije treba da igraju dominantnu političku ulogu! Papa sada dolazi u posetu Hrvatskoj već treći put – to je jedina zemlja osim Poljske koju je toliko mnogo posećivao. Sledeće nedelje dolazi u Banjaluku, gde je džamija dignuta u vazduh, posle čega su ostatke odneli do mašine i od njih napravili prah i prepustili taj prah vetru – da bi bili sigurni da se nikada neće obnoviti! To je bio Armagedon! Kraj istorije!“

NACIONALIZAM JE TREBALO DA SPASI SOCIJALIZAM – ZAGORKA GOLUBOVIĆ

Zagorka Golubović nas prima u svom svetlom stanu u betonskom kompleksu na obodu Beograda. Niska, uredna stara žena bila je jedna od naojoštrumnijih glava u Praxis-grupi. Stižemo joj u posetu kako bismo nešto saznali o razvoju te grupe prema nacionalizmu i pozicijama do kojih je stigao Mihailo Marković za vreme Miloševićeve vlasti i kasnije, tokom rata u Bosni.

Koju ulogu je igrao nacionalizam u grupi Praxis dok ste vi bili član?

„Intelektualci nisu homogena grupa, postoje odstupanja koja se protežu od nacionalista do demokrata. Ali nacionalsitički intelektualci igrali su veoma zlu ulogu u etničkim ratovima. Intelektualci koji su se oslanjali na državu i bili bliski Miloševićevim dostignućima u pravcu promovisanja ratne propagande u ideološkim institucijama i medijima, koje su potpale pod državnu cenzuru. To samo malo liči na savremenu definiciju slobodnog, demokratskog intelektualca.

Ali između ta dva ekstremna kraja postoji grupa intelektualaca – veliki broj njih koji nisu bili verni režimu već su izabrali da ćute, možda zato što

su želeli promene, ali se nisu usuđivali da to kažu – i neki od njih su podigli glas posle demokratskih promena i pokušali da se prikažu kao da su oduvek bili demokrate i da su samo bili ‘unutrašnje izbeglice’. Treća grupa je pripadala različitim opozicionim krugovima ili su bili slobodnjaci i aktivno sudelovali u svim demonstracijama protiv Miloševića i pisali u slobodnoj štampi – uključujući i mene kao pisca u *Našoj Borbi*. Imali smo česte konferencije na kojima smo izlagali analize režima.

Ono što se dogodilo 5. oktobra 2000 – Miloševićev pad – možemo reći, bilo je to da su dve ekstremne grupe nastavile da budu ono što jesu, dok je sredina nestala – oni su sada ili postali članovi ekstremnih nacionalističkih partija ili su se priključili demokratskim partijama. Poslednja grupa se još i povećala i sada su im uslovi poboljšani.“

Grupa Praxis tako pokriva čitav spektar od nacionalizma do demokratije?

„Da, iluzija je da je grupa Praxis trebalo da bude homogena. Praxis je bila grupa ljudi koji su kritički analizirali Titov režim, naročito time što su pokazivali da staljinizam nije prevladan u titoizmu. To nas je povezivalo, ali osim toga bilo je mnogo različitih filozofskih orijentacija. Neki od učesnika su bili članovi Centralnog komiteta Saveza komunista (za razliku od mene, na primer), ali su ipak imali kritički odnos. Razlike u filozofskoj orijentaciji jesu važne: ja sam podržavala ‘personalističku’ filozofiju pre nego liberalizam: oslobađanje ličnosti, s tim da ona ostvari svoje pune potencijale. Drugi su bili više kolektivistički opredeljeni, ili egzistencijalistički, ili fenomenološki. Kada su se otvorile mogućnosti da čovek izrazi stvarna gledišta, ove razlike su nastupile, i neki od filozofa podržali su nacionalizam, iako prethodno nisu izražavali takva stanovišta. A tokom 80-ih imali smo sukob u grupi, i frakcija kojoj sam ja pripadala nije mogla da prihvati da je najvažniji problem nacionalno oslobođenje a tek *potom* demokratizacija. Mi smi mislili da redosled treba da bude obrnut.“

To je, znači, bio direktan odnos između filozofskog i političkog pristupa?

„Da, moje gledište me je vodilo da više cenim ulogu sudelovanja: predstavnička demokratija je neophodna, ali nije dovoljna. Neki drugi su mislili da je demokratska procedura sama po sebi dovoljna. Ali procedura ne može da bude forma bez sadržaja, ako ne postoje drugi uslovi. Kao ‘praksisovci’ nismo govorili o pluralizmu *partija već gledišta.*“

Ali, mora da je za Vas bio šok kada su se pojavili nacionalisti iz grupe Praxis?

„Da, to je bilo neobjašnjivo. Ljubomir Tadić je tada pisao savršene knjige *protiv* nacionalizma. On je napisao: *Da li je nacionalizam naša sudbina?* – I odgovorio: *Ne!* Kada sam upitala Mihaila Markovića o njegovom stavu, rekao mi je da su Srbi bili u drugom planu za vreme Tita i da je nužno stvoriti državu u kojoj će Srbi da budu na svome. Na osnovu njegove analitičke filozofije i humanističkog marksizma taj ishod je bio jednostavno *neobjašnjiv!* On je bio tako dobar filozof! Kako je mogao da postane ekstremista? Ekstremitizam ima mnogo više veze s osećanjima nego s racionalnim mišljenjem!“

Možda bi njegovo članstvo u Akademiji kao socijalni kontekst moglo da bude objašnjenje?

„Ne za Tadića, ali Mihailo Marković je bio glavni ideolog Socijalističke partije – verujem da je on mislio da Miloševićev nacionalizam može da očuva socijalizam u Jugoslaviji.“

Šta možete reći o ulozi Memoranduma?

„To je bio dokument u samizdatu. Nisam se slagala s mnogim stvarima u njemu. U prvo vreme ga je Milošević oštro odbio – ali kasnije je uvideo bi mogao da ga upotrebi. U Akademiji i dalje sedi grupa nacionalista – odlučujući kriterijum za članstvo dugo je bio to da si saglasan u nacionalizmu. Predsednik Akademije, Dejan Medaković, takode se oslanjao na

nacionalizam – kasniji predsednik Dušan Kakanazir bio je prirodoslovac i tako manje zainteresovan za takva pitanja.“

Kakva je bila uloga Dobrice Ćosića?

„Nije lako reći sasvim precizno gde on spada. Bila sam veoma blizak prijatelj s Ćosićem i sedela s njim u nekom odboru za slobodu izražavanja kojim je on predsedavao za vreme Miloševića. I tu je Ćosić igrao veoma dobru ulogu. Ali ima mnogo njegovih istupa, naročito u vezi sa kosovskim Srbima, koji su veoma problematični (ali ne istupi koji se tiču Srba kojima su pretili albanski teroristi; njih takođe želim da napadnem!) – koji su upućivali na nacionalizam.“

Kakva je sada intelektualna situacija?

„I politička i intelektualna situacija je bolja nego što se očekivalo. Đinđić je *bio* zaista najmudriji političar u Srbiji – bio je glavna mogućnost za demokratiju. I apatija i pasivnost mogli su da se očekuju posle šoka zbog njegovog ubistva – ali to se nije desilo! Živkovićevoj vladi je uspelo da reši neke prilično teške probleme odmah posle njegove smrti. I sama sam izjavila posle Đinđićevog ubistva – on je bio moj student, a kasnije kolega, zajedno smo radili godinama – da je bio putokaz za Srbiju, iako se neki od njegovih poteza mogu kritikovati. Čitava situacija u Srbiji – razlaz između Srbije i Crne Gore, na primer – daje povoda za sumnju. Mislim da sadašnji trenutak nije najbolji da se odvoje. Ja sam protiv stvaranja sve manjih država – više naginjem prema rešenju da će one racionalno uvideti uzajamne interese u federaciji. Kao drugo, tu je sukob između ekonomskih stručnjaka (grupa G-17 plus i stvaranje njihove stranke) i političkog vođstva. Grupa G-17 plus je radila dobro, daleko bolje od političara, u pravcu demokratije, pa zašto bi to razdvajanje bilo nužno? Ekonomskim argumentima koji govore u korist razdvajanje moguće je suprotstaviti se. Rezultat može da bude rezignacija. Srbija je zemlja u kojoj prema sociološkim nalazima dve trećine stanovništva živi na granici siromaštva, tako da sloboda izražavanja ne može biti najhitniji državni problem. Imajte na umu da neki

od neophodnih koraka posle 5. oktobra – kao što je smena ranijeg vođstva tajnih službi – nije sprovedena. Šešeljeva stranka opet se osovila i dobila novu snagu i veoma je glasna sa svojim nacionalističkom ideologijom.“

Da li je cilj Srbije ulazak u Evropsku uniju?

„Naravno! U Institutu za filozofiju i društvenu teoriju napravili smo istraživanje pod naslovom ‘Filozofija u svakodnevnom životu’, s mnogim intervjuima sa običnim ljudima – zašto podržavaju Miloševića, kako zamišljaju odgovore na politička i ekonomska pitanja, šta misle o odnosu između Srbije i Evropske unije – i većina sebe vidi kao Evropljane, iako ne pod uslovom da se prihvate svi zahtevi, npr. zahtev SAD da se američki državljani ne izručuju međunarodnim sudovima.“

Kako stoje stvari sa saradnjom sa Haškim tribunalom?

„Što se tiče ratnih zločinaca, kod Srba ne postoji neki jasan odgovor. Demokratski intelektualci, naravno, misle da treba da budu izručeni, ali obični ljudi kažu: sve koji su počinili ratne zločine treba kazniti – ali nisu odlučni da li to treba da bude u Hagu ili ovde. A to pisanje o tome bez kraja i konca šteti ugledu Srbije. Slika Srbije se inače brzo poboljšava posle pada Miloševića.“

Liberalne ličnosti, pripadnici praxis filozofije, imaju različita objašnjenja puta od demokratskog socijalizma preko nacionalizma do *Memoranduma* – Popov ga tumači u svetlu taktičkog saveza između staljinizma i nacionalizma; Golubovićeva ga vidi kao neshvatljiv skok na filozofskoj osnovi koji pokušava da spasi socijalizam uz pomoć nacionalizma. Da bi se taj odnos bolje rasvetlio, i da bismo pobliže analizirali teže delove nacionalističkog odeljka *Memoranduma*, moramo da posetimo glavnog ideologa, Mihaila Markovića glavom i bradom.

DEO IV

Beograd, septembra 2003.

Susret sa začetnicima *Memoranduma* – Mihailo Marković i Vasilije Krestić

Nema nikakve sumnje u to koliki značaj je *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti* imao za političku mobilizaciju i za snažan srpski nacionalizam kada je Milošević došao na vlast. Čuveni dokument bio je jedan od odlučujućih izvora novog srpskog nacionalizma krajem osamdesetih, kao što procesi u Hagu neprekidno otkrivaju. Ali, kako stoje stvari sa autorima *Memoranduma*? Iz obimnog istraživanja tog dokumenta Olivera Milosavljević znamo za glavne autore, ekonomistu Kostu Mihajlovića, filozofa Mihaila Markovića i istoričara Vasilija Krestića, koji su, prema njoj, posebno ispisali ekonomske, političke i nacionalističke stranice tog teksta. S tim osobama nije lako doći u kontakt – i one nemaju više istu aktivnu ulogu u srpskom javnom životu kao u danima srpske kulturne revolucije krajem 80-ih i početkom 90-ih. Ali, analiza i kritika *Memoranduma* ipak bi bila nepotpuna ako sami autori ne bi pokušali da odbrane svoje delo. Krenuli smo stoga u akciju da stupimo u kontakt sa njima.

Naročito teško je bilo zakazati dogovor sa Mihailom Markovićem. Prvi put smo odmah iskreno rekli šta nam je na umu i predložili intervju o radikalnom nacionalizmu – i bili brzo i jasno odbijeni. Godinu dana kasnije pokušavamo ponovo, opreznije: intervju o budućnosti Srbije u Evropi. Da, vrlo rado, ali, nažalost, sada nema vremena. Moramo da pokušamo kada se sledeći put zadesimo u Srbiji. To i činimo – sada on, međutim, ima neke sumnje, pa odbija. Ali to što nas je dvojica jeste prednost: naizmenično zovemo telefonom i pravimo se da se ne poznamo. „Ali, nisam li sa Vama razgovarao pre nedelju dana?“ pita Marković sasvim razborito. „Ne, nisam to bio ja“, može se reći i ne lagati, „možda je to bio moj kolega? Intervju o politici i filozofiji? Ne, u svakom slučaju, ne o politici!“ Ne može biti gore nego što već jeste, i pre nego što čujemo lepe vesti (to jest, utanačimo

sastanak) i ne možemo ni o čemu da razgovaramo. „Ali samo jedan mali intervju o filozofiji onda, o razvoju Vašeg mišljenja?“ „Zavisi.“ Oklevajući, Marković nam nudi da ga posetimo u veličanstvenoj vili s pogledom na Savu i predgrađe Senjak, u ulici odmah do nekadašnje Miloševićeve rezidencije.

„Težak je momenat“: mnogi od intelektualaca sa kojima smo razgovarali u nekadašnjoj Jugoslaviji u različitim kontekstima, ili s besom ili sa toplinom, govorili su o svom odnosu prema Markoviću, čoveku u koga se čitava generacija šezdesetih godina xx veka ugledala zbog njegove „humanističke“ leve marksističke kritike Tita, ali koji je prema Sonji Biserko realno bio veći staljinista od samog Tita. I Đinđić je bio Markovićev učenik i došao u Frankfurt gde je studirao kod Habermasa i napisao doktorat kod Habermasovog učenika Albrehta Velmera. Možda je zato Đinđić stekao instrumente da kritikuje praxis filozofiju, kao „revolucionarnu teologiju“. Uzgred, dobro je zadržati se na filozofskoj kritici kasnijeg premijera tog levog marksizma. Đinđić je isticao da, nasuprot praksističkoj apstraktnoj primeni oslobođenja u svim oblicima, svako „oslobođenje“ treba da se sagleda pragmatički u odnosu na konkretne institucionalne strukture i njihove promene. Hendikep grupe Praxis bio je taj što su oni propovedali političko-antropološku nauku o vrednosti, gde se više polagalo na određene reforme delovanja, umesto na racionalnu političku teoriju. Naprotiv, „praksisovci“ su odbacili vrednost teorije u korist božanski stvorene revolucionarne mistike, koja je u suštini bila ravnodušna prema realnosti – a sa katastrofalnim posledicama po nju. (Videti članak Zorana Đinđića: „Praxis-Marxism in its Epoch“, *Theoria*, 1–2, 1998, prema Ivanu Jankoviću: „Political-philosophy Essay: Praxis Odyssey“, *Helsinki Charter*, No 65–66, June–July 2003). Za praksisovce centralna ideja bila je „demokratija učešća“ nasuprot građanskoj, predstavničkoj demokratiji, i stoga se mogla podržavati Titova ideja o samoupravljanju – iako su ga kritikovali što nije sproveo jednakost dovoljno dosledno i time stvorio novu „crvenu buržoaziju“. Sa tim se moralo obračunati – i uglavnom se zamišljalo da političke strukture uvek posle nekog vremena moraju postati rigidne, te je stoga nužan novi obračun u kojem će i mase da preuzmu pravo na odlučivanje i da stvore nove, samoorganizovane strukture. Slične ideje o permanentnim

revolucijama negovali su pripadnici struje levog marksizma, od Trockog do Sartra, ali to čini teoriju otvorenom – na šta je Đinđić takođe skrenuo pažnju – da se njome može oduševiti bilo koji euforični populistički masovni pokret, zato što je on po definiciji „demokratski po učestvovanju“. Ali, čim protesti krenu ulicama, vidi se kako sama revolucija iznova maršira. Ali, nije li to teologija – ili spekulativna religiozna filozofija života – to što demokratija treba da se podešava i najmanjem komešanju uličnih masa? Da li stoga Miloševićeva „antibirokratska revolucija“ i njena težnja da se ukinu institucije i birokratija kao takve, pripisati filozofiji prakse? Nije li priključenje miliona Miloševićevom nacionalizmu krajem 80-ih na ulicama Beograda ono što je navelo Miloševića da proguta nacionalizam sa svim njegovim posledicama i time šokira svoju međunarodnu levičarsku publiku, koja je bila zgranuta? Možda je greška u tome što se slavi politička filozofija, u kojoj *potreba* stoji na glavnom mestu i koja se ne koriguje drugim, manje jednostavnim strastima: čežnjom, priznanjem, snagom imaginacije – tako da se svaki masovni pokret može pogrešno protumačiti kao legitima potreba koja zahteva samooorganizovano zadovoljenje?

Marković je već učešćem u stvaranju *Memoranduma* radio na temeljima novog srpskog nacionalizma, ali sada se učlanio, zajedno sa drugim piscima *Memoranduma*, kao što su Antonije Isaković i Kosta Mihajlović, u Miloševićevu Socijalističku partiju Srbije (sps) – naslednicu Saveza komunističara – i to kao vodeća snaga; i još je član.

Kada ulazimo u kabinet Mihaila Markovića, to je kao put kroz vremenski tunel. Osećamo kao da nas je neko preneo u radnu sobu iz studentskog doba krajem sedamdesetih, sa potpuno istim nameštajem i približno istom bibliotekom. Kabinet nema kompjuter, a knjige na policama uglavnom su klasici levog marksizma, Ernst Bloh, Agnes Heller, Adorno, Markuze – i naravno čitav niz brojeva časopisa *Praxis* iz 60-ih godina, o kojem su se ispredale fantastične priče. Ne nedostaje ni Fuko ni Hajdeger, a ni logička i analitička filozofija. Osamdesetogodišnji Marković nas pušta da čekamo nakon što nas je uveo u kabinet, on treba da da lekove bolesnoj ženi i da nam skuva kafu. Ali čim je ušao, sva uzdržanost je nestala i razgovor, na naše iznenađenje, bez teškoća sa filozofije prelazi na politiku.

Oko 1968. kao vođa grupe Praxis inspirisali ste mnoge ljude i u Jugoslaviji i u inostranstvu.

„Da, grupa Praxis imala je veliki uticaj 60-ih i 70-ih, a sve vreme bili smo pod Titovim pritiskom. Izbacili su nas sa Univerziteta 1975, a kada je počela tragedija Jugoslavije početkom 90-ih grupa Praxis više nije mogla dalje da postoji – i zbog sankcija između ostalog. Među onima koji su nas podržavali došlo je do podele zbog demonizovanja Srbije – neki su mislili da ovde treba da se borimo protiv Miloševića, pa se grupa Praxis raspala, časopis *Praxis* više ne postoji, a i međunarodni uticaj kao posledica toga značajno je manji. Naše ideje su se razile, neki od nas su promenili socijalnu poziciju i sada uzdižu različite varijacije liberalizma umesto demokratskog socijalizma, za šta je bila grupa Praxis. Ta ideja će naravno preživeti u budućnosti – postoje samo dva ozbiljna projekta: liberalizam i socijalizam. Socijalizam nije bio dovoljno demokratski u početku, ali neki oblik demokratskog socijalizma će preživeti, i opet će se proučavati praxis filozofija. Demokratija sudelovanja i samoorganizovanja će preživeti – to je kombinacija slobode i socijalne pravde. Ideja praxis filozofije stoji nasuprot liberalizmu, koji uzdiže jedino slobodu i protiv je ranog socijalizma koji je jedino uzdizao jednakost. Sovjetski Savez je krajnji primer nedostatka demokratije, ali i Titova Jugoslavija je u izvesnoj meri imala autoritarne crte. U budućnosti sloboda i jednakost moraju da se kombinuju i praxis filozofija ponovo će postati aktuelna i proučavaće se. To je jedna od mogućnosti koju čovečanstvo ima. Trenutno je vrlo teško vreme za demokratski socijalizam, ali mnoge sile, između ostalih SAD, koje sada izgledaju snažne, prestaće da budu tako moćne u toku sledeće dve decenije. I iz unutrašnjih i iz spoljnih razloga.“

Kako vidite ideje praxis filozofije o demokratiji sudelovanja i „samoupravljanju“ u preduzećima u odnosu na centralne teme političke filozofije poslednje decenije, kao što su komunizam i civilno društvo?

„Te ideje se preklapaju. Komunizam podstiče učešće ljudi, tamo gde žive ili rade. Samoupravni saveti na svim nivoima – lokalnim institucijama

– okupljanja ljudi na kojima se raspravlja sve do samog vrha društva, tokom koje rasprave ljudi učestvuju i kao radnici i kao građani ili kao proizvođači – sve to nikada nije bilo dovoljno artikulirano. Praxis filozofija ipak je predstavila mnogo detaljniji sistem demokratije učešća.“

U čemu se Vaše shvatanje „demokratskog socijalizma“ odvajava od zapadne socijaldemokratije?

„U principu ne bi trebalo da postoji neka velika razlika. Marks i Engels su pripadali nemačkoj socijaldemokratiji. Dakle, postoji afinitet. Jedina razlika potiče iz sukoba između socijaldemokratije i komunističkih partija posle ruske revolucije – ono što uobičajeno zovu komunizmom je autoritarni etatistički socijalizam – i socijaldemokratije su se priključile Socijalističkoj internacionali. Demokratski socijalizam bi takođe da bude član Internacionale – ali socijaldemokratiju sada promovišu izvesni konzervativni krugovi na Zapadu. To je nov fenomen, pa mi dozvolite da kažem nekoliko reči o tome. Ti krugovi iz SAD, koji čine nivoe moći danas, otkrivaju mlade, talentovane i levo orijentisane ljude, podržavaju ih i daju im stipendije – na neki način, tako lepo grade mrežu takvih ljudi – Havijer Solana je primer, pređašnji generalni sekretar NATO i ko zna čega sve ne – pa su oni obavezni da nešto i vrate zbog sve te podrške koju su dobili, te tako više nisu nezavisni. Sjedinjene Američke Države u stvari *manje* vode računa o svojim prirodnim konzervativnim saveznicima nego o socijaldemokratama. One ‘kupuju’ na taj način ‘levičare iz centra’ – i ima mnogo tih ljudi koji više ne polažu mnogo na vrednosti socijalne pravde i solidarnost. Ali SAD nisu bile tako zainteresovane za konzervativce – patriotama i nacionalistima se ne upravlja iz inostranstva, i stoga SAD danas imaju više problema sa degolovskim tipovima konzervativaca – samo pogledajte Francusku! Tako da, realno posmatrano, socijaldemokratije i demokratski socijalizam nisu isto upravo iz ovih razloga. Socijaldemokratije su postale pragmatične da bi preživle – tu su morali da uđu u velike kompromise da bi uspele. To je danas istorijska tendencija.“

Možete li ukratko da kažete nešto o razvoju Vašeg mišljenja?

„U celini gledano, nisam promenio svoje osnovne ideje, ali sam došao do boljeg razumevanja istorijskih uslova. Šezdesetih sam mislio da je demokratija sudelovanja realna mogućnost u Jugoslaviji, gde smo imali uticaj na dovoljno veliki broj ljudi – mislili smo da se Jugoslavija i zvanično kreće u tom prevcu. Sada možemo da vidimo da su to bile utopijske ideje, koje se ne mogu ostvariti, ali koje mogu da vode budući razvoj u kojem bi se jednom mogle primeniti. Trenutno su to utopijske ideje – a Marks je osuđivao utopijski socijalizam – ali ta utopija izražava realnu potrebu kod ljudi, koja će moći jednom u budućnosti da se ostvari, čak iako danas ne postoje dobri uslovi, čak i ako postoji samo slaba verovatnoća da će se to sprovesti. Ali, te ideje ipak nisu potpuno nesprovedive gledano na duži rok. Isto je i sa *moralnim* vrednostima – iako se one primenjuju svakoga dana u odnosima među ljudima, bez njih stabilno, dobro organizovano i nesebično društvo ne bi moglo da postoji, već samo hobsovsko ‘svako u ratu sa svakim’. Tako da je moralni ideal pretpostavka pravne i stabilne zajednice, iako je to u tom smislu utopistički ideal. Ideje, drugim rečima, čine praktičnu snagu, moć. Dobro i zlo su uvek izmešani, i u pojedincima i u društvu – ali ima potencijala da dobro pobedi.“

Dakle, prešli ste put od Hegela do Kanta, od tvrdnje da se utopija može ostvariti do pogleda na nju kao na samo regulativnu ideju?

„Da, može se reći da su to regulativne ideje – ali i Hegel je takođe verovao u napredak. Sada, međutim, više ne mislimo da je napredak neizbežan, kao što sam ja verovao 60-ih. Možemo, na primer, da počinimo kolektivno samoubistvo – čemu smo bili blizu za vreme Kubanske krize. Postoji stvaran rizik da čovek nestane, i istorija može da uđe u dugačke periode recesije tokom kojih će zlo vladati. U Drugom svetskom ratu, na primer, Nemačka je mogla da se zadovolji dominacijom u Evropi, a posle toga je mogla da usledi dugotrajana dominacija SAD, Sovjetskog Saveza, Nemačke i Japana – 4 velike sile umesto 2. Za čovečanstvo bi bilo teško da izađe iz te situacije. Znači, čisto teorijski mogli smo da – isto kao kod Orvela – imamo duge periode dominacije silâ nad drugima.“

Vidite li globalizaciju kao pretnju demokratskom socijalizmu?

„Pre svega, treba preduzeti značajno propitivanje u odnosu na pojam globalizacije – koji čini rastući napredak u nauci i kulturi. Ali, to je samo jedan aspekt i mora se držati odvojenim od *ideologije* globalizacije – koja nije ništa drugo do tip dominacije, koji samo zamenjuje hitlerovski tip dominacije putem okupacije i pljačke. Ideologija ove nove dominacije je, naravno, mnogo sofisticiranija. Ali to je tip dominacije koji vlada mozgovima ljudi time što bira da promovise ljude koji plaćaju zauzvrat. On je protiv bilo čega levo orijentisanog kao i protiv patriotizma, nacionalne države i nacionalnog suvereniteta. Ali patriotizam je ipak spojiv sa univerzalizmom – vi volite svoj narod i živite u skladu sa međunarodnim univerzalnim normama. Ali, patriotizam nije spojiv sa globalizmom. Globalizam kao ideologiju vode multinacionalne kompanije i tajni centri moći, koji podstiču poslušnost – Bilderberška grupa, Trilateralna komisija, Savet za međunarodne odnose – koji okupljaju tajne službe, bankare, poslovne ljude. Čak i vladama velikih sila upravlja se iz takvih organizacija. Ta ideologija je nespojiva sa nacionalnim državama – isto kao što su feudalne države bile prepreka modernizaciji i koje su stoga morale da nestanu – tako oni u svakom slučaju pokušavaju da predstave situaciju. Međutim, oni koji tako govore i *ne sanjaju* da se odreknu *sopstvenog* nacionalnog suvereniteta! Nacionalnih interesa SAD, suvereniteta Engleske, na primer. Isto je i kada se traži poštovanje ljudskih prava svuda – *osim* kod svojih saveznika. Ali, naravno da *svi* treba da budu kažnjeni za kršenja ljudskih prava – ne možemo da imamo dvostruke moralne kriterijume.“

Vi, dakle, vidite sukob između NATO i SAD, na jednoj strani, i Jugoslavije, na drugoj, na taj način?

„Tu postoje dva različita sukoba: pre svega, Sjedinjene Američke Države dolaze u sukob sa svojim budućim žrtvama, jednom po jednom: Jugoslavija i Srbija jesu primer. Reč je o tome da se ovlada oblastima koje su bogate resursima u Aziji: Bliski istok, Kaspijska oblast, kasnije će to biti

Sibir. Blizu je vreme kada će se rezerve nafte iscrpeti, nestaće za sledećih 100 godina, pa je poslednja šansa da se te bogate oblasti obezbede i tamo se ulažu veliki napori. Zbignjev Bžežinski kaže da će Kaspijska oblast postati centralna: SAD, Rusija i Kina takmiče se za nju, a lokalno i Turska i Iran. Na tim premisama moraju se tumačiti ovdašnji događaji. Zbog toga je neophodno da se stekne kontrola nad Balkanom – to je oblast kroz koju mogu da prođu trupe prema Istoku a nafta prema Zapadu. Stoga SAD zahtevaju poslušnost svih zemalja u toj regiji. Ali Srbija se suprotstavila, kao što smo ranije uradili protiv Austro-Ugarske, protiv Hitlerove Nemačke, protiv Crvene armije – i sada protiv SAD. Bez obzira na to što je Milošević pokušao da bude što je moguće pragmatičniji, nije mogao da da previše ustupaka što se tiče Kosova. Stoga je to bio osnovni razlog za sukob. Oni – a i Nemačka i Vatikan – ohrabрили su ljude *unutar* Jugoslavije – Hrvate, Slovence – da se pobune. U Bosni su bila tri naroda, koji su bili izmešani, i od početka je bilo jasno da će sukob da se završi veoma krvavim građanskim ratom. Kutiljerov plan je to pokušao da reši i sa Karadžićem i sa Izetbegovićem i sa Hrvatima: 1. Bosna bi bila van Jugoslavije; 2. zemlja bi bila podeljena na tri nezavisne nacije; 3. podelila bi se na kantone, a vlast bi imala većina u datom kantonu. Izetbegović je to potpisao, Cimerman ga je pitao zašto, a Izetbegović je odgovorio da mu se predlog ne sviđa ali da oseća da mora da potpiše – posle čega ga je Cimerman pritisknuo da povuče potpis. Pored toga, rekao je da će Muslimani žrtvovati mir za nezavisnost. Te stvari nisu dovoljno poznate. Izetbegović je taj ko je započeo rat u Bosni zato što je prekršio dogovor! Sjedinjene Države su želele da ukinu nacije u tim regionima koji bi se tako globalizovali. Ali, nacija s jednim jezikom i zajedničkim iskustvom u prošlosti, takvo društvo bi moglo da postane i deo veće zajednice – ali, ako biste pokušali da je potčinite, kao što pokušavaju SAD hegemonističkom ideologijom globalizacije, onda nailazite na najtvrdi otpor od takve nacionalne zajednice. I zbog tog otpora osuđuje se nacionalni suverenitet. Godine 1990. bio sam na sastanku u Vašingtonu i diplomate su mi rekle: Jugoslavija nam više nije potrebna, kao što ste nam bili potrebni za vreme hladnog rata – sada se ona može raspasti i tako zadovoljiti Austriju, Nemačku, Vatikan. Taj raspad Jugoslavije služio bi i ideologiji globalizacije. Ali, u stvari, SAD su jedno vreme oklevale da zauzmu krajnji

stav – izjasnile su se tek pošto je Nemačka priznala Sloveniju i Hrvatsku kao nezavisne države. Sjedinjene Države su smatrale da bi bilo lakše uništiti socijalizam i oboriti Miloševića u Jugoslaviji nego u Srbiji. Tada je on imao većinsku podršku u Srbiji. Mislile su da Jugoslavija može da preživi – ali su promenile poziciju priznanjem Bosne u aprilu 1992, što je bio jedan od važnih razloga za rat pošto su time izabrali da podrže bosanske Muslimane. Ostatak Jugoslavije je bio jedna moguća država, imali smo Ustav (iz 1974) sa svim republikama kao suverenim državama u konfederaciji, i u kojoj je sve odluke trebalo da se donose konsenzusom šest republika i dve pokrajine. Svaka republika imala je svoju ekonomiju sa većom trgovinom van Jugoslavije nego unutar nje – nijedna zemlja ne bi mogla da preživi takav ustav. Tako da sam mislio da bi Srbija i Crna Gora mogle da čine državu koja bi mogla da preživi i izbegne rat.“

Zašto je Bosna bila neprihvativljiva za bosanske Srbe?

„Karadžić je potpisao Kutiljerov plan, prema kome je Bosna istupila iz Jugoslavije. Tako da je jednostavna činjenica o izlasku iz Jugoslavije *prihvaćena*. Ali, kao i u svim brakovima – razvod zahteva rešavanje pitanja dece i imovine – Srbi su hteli da budu ravnopravna nacija s Muslimanima i Hrvatima, a u kantonima gde su imali većinu hteli su vlast – ali nisu hteli da prihvate nasilno otcepljenje, a da im se prava ne priznaju. Da li ste manjina ili pripadnik jednog od tri ravnopravna naroda? Srbi bi postali manjina u nezavisnoj Bosni, da se pitao Izetbegović. U Bosni su Srbi dugo bili većina, ali sada ima 2 miliona Muslimana s 1,5 milion Srba. Osim toga morate poznavati *Islamsku deklaraciju* koja pokazuje Izetbegovićeve namere.“

Pročitali smo je.

„Onda znate da se tamo propagira islam, koji ne veruje u demokratiju i zahteva islamsku državu za Muslimane tamo gde su Muslimani u većini. Srbi imaju dalekosežno iskustvo s muslimanskom vladavinom još do Turaka. Bošnjaci nisu Turci, oni su gradski Sloveni, trgovci, koji su uzeli muslimansku veru, zato što nisu hteli da budu *raja*, ljudi prez prava,

i stoga su ušli u religiozne kompromise sa sultanatom. Naročito u oblasti s važnom srednjovekovnom državom – Bosnom – koja je, štaviše, mogla da se nadmeće sa Srbijom, bilo je bogumila, koji su se preobratali u islam, a bogumili su bili Srbi.“

Dakle, pojam nacije sada igra veću ulogu za Vas nego što je to bilo 60-ih?

„Da, u toj oblasti dogodila se promena u mom mišljenju. Uvideo sam patriotizam kao činjenicu, kao realnu političku snagu. *Praxis* je bio univerzalistički, kosmopolitski časopis. Mi smo već početkom 70-ih razumeli da Hrvati žele da izađu iz Jugoslavije, što smo prihvatili, ali bilo je teže razumeti zašto manje nacije to žele. Kada je Makedonija htela da se otcepi, i to smo prihvatili. Izetbegović je imao svoj politički cilj, i borio se za izlazak iz Federacije, zato što je želeo rat u kome bi Srbi pokazali negativne osobine. Odakle potiču te osobine? Antropolog Jovan Cvijić je pisao o ‘dinarskom’ etničkom tipu sa južnih planinskih krajeva – to je tip koji pokazuje ogromnu želju za nezavisnošću. I to na beskrajno nasilan način.“

Dakle, Vi karakteru pripisujete te masakre koje su počinili bosanski Srbi?

„Da. To je jedini način na koji to mogu objasniti. Mnogi su to znali. I Muslimani su to znali. Ako bi ispalili 2–3 granate, dobili bi 20 kao odgovor. Može se reći da je tu reč o nekoj vrsti preteranog uzvraćanja, ali se mora dodati da je to bilo sa osećajem za pravdu! To je inteligentan, maštovit narod, koji ne može baš puno da radi, zato što nema njiva na planinama, pa nemaju dobre radne navike, nikada ne završavaju posao, optužuju druge za sopstvenu lenjost i loš radni moral. Imaju izvesnu ogorčenost, koja se može izraziti i u nasilnim sukobima koje poznajemo iz 90-ih.“

Koji je Vaš udeo u čuvenom Memorandumu?

„Čuveni *Memorandum*’, kako kažete, napisan je – ne i završen – 1985, pre svega kao rezultat pretpostavke da je ekonomija u veoma lošem stanju – što je bila posledica političkog razvoja posle donošenja Ustava iz 1974.

Dokument je napisala grupa najboljih ekonomista u Akademiji – a postojao je i politički deo u kome sam učestvovao i izrazio principe za dobru reformu države, zalažući se za najprimenjivnije principe koje priznaje zapadna inteligencija (ljudska prava, itd.) – i sudelovao sam u drugom delu o nacionalnom pitanju. Republika Srbija je imala dve autonomne pokrajine – Vojvodinu i Kosovo – ali šta sa trećim delom Srbije, koji uopšte nije bio organizovan i nije imao sopstveni parlament? Tako su srpske stvari bile u rukama i Vojvodine i Kosova – ali o njihovim poslovima Srbi nisu mogli da odlučuju. U to vreme kada je Ustav bio donet – 1974 – Tito je smatrao da Srbi predstavljaju najveću pretnju Jugoslaviji. Ali u Predsedništvu je bila većina, 7 prema 1, i iako je svaka republika trebalo da ima svog premijera naizmenično, svi su glasali protiv Ivana Stambolića kada je on došao na red. Postojali su i problemi koji se tiču cenâ – razlika između cena sirovina (iz Srbije) i prerađenih proizvoda (iz Slovenije i Hrvatske) bile su veće nego na međunarodnom tržištu. Postojao je fond za pomoć nerazvijenim područjima, sa tri kategorije, visoka, srednja i niska nerazvijenost. Srbija je bila malo ispod srednje, i stoga nije dobijala pomoć, tako da su i oni nerazvijeni delovi Srbije morali da uplaćuju u fond, više od Slovenije i Hrvatske. Mi smo 60-ih bili univerzalisti i kosmopoliti, ali sada smo morali da priznamo da takve stvari nisu pravedne. Ipak u *Memorandumu* nema delova u kojima se zahteva srpska dominacija.“

Ali u grupi Praxis bilo je i drugih koji su zauzimali drugačije pozicije od onih koji su izražene u Memorandumu. Sami ste na početku našeg razgovora spomenuli da se grupa podelila. Golubovićeva, Popov, Borislav Jakšić otišli su drugim pravcima.

„Jakšić uopšte nije bio u grupi Praxis! On sigurno tvrdi da jeste, ali to nije istina. On je imao simpatija za nas, ali nije bio u grupi. Njega možete opisati kao mundijalistu, kosmopolitskog mislioca, koji ne priznaje egzistenciju nacionalnom osećanju ili nacionalnom identitetu. Osoba koja je bila veoma kritična prema praxis filozofiji i koja je bila veoma kritična prema tadašnjoj Srbiji. On ima potpuno drugačija gledišta od mojih, to mi je potpuno jasno. Jednako tako i Zagorka Golubović. Ona se takođe

udaljila od mojih pozicija. Ali s njom je malo drukčije. Ona je uvek bila ubeđeni komunistu u značenju da je uvek naglašavala važnost internacionalizma. I iz te pozicije ona je uvek gledala na patriotsko osećanje kao na nešto neprijateljsko. Tako da je ona, kako da kažem, uvek bila ekstremnija u tom pravcu. Uvek je potcenjivala ulogu koju igraju nacionalni interesi. Ranije smo o tome razgovarali, da je nacionalno zajedništvo prirodno zajedništvo. Ljudi govore istim jezikom, imaju zajedničku istoriju i zajedničko nasleđe itd. – sve to se može spojiti sa univerzalnim pristupom. Ali ne za Golubovićevu. Za nju je mešanje nacionalnog i socijalizma čisti nacizam. Nacional-socijalizam. Ove reči bi trebalo koristiti zajedno, ali naravno da je to nemoguće zbog toga što je to bilo ime Hitlerove partije. Zagorka Golubović je uvek bila veoma kategorična u toj oblasti i odbacivala sve poglede na nacionalno pitanje kao na čisti nacizam. Tu se nikada nismo slagali. Za nju je čak bilo nedopušteno i pitanje da se pokaže ravnoteža između nacionalizma i internacionalizma. Zbog toga smo se sukobili već 1978.“

Ali, postoje mesta u Memorandumu, naročito u poslednjem delu, koja su izrazito nacionalistička.

„Imate li na umu neke određene odlomke? Šta je to što zovete ‘izrazito nacionalistički’? Možemo li da pogledamo tekst?“

Ova rečenica, koja glasi: „Uspostavljanje potpunog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, bez obzira u kojoj republici ili pokrajini žive, njegovo je istorijsko i demokratsko pravo.“

„Ali, ‘integritet’ ukazuje na kulturne spone među Srbima. Srbi mogu da žive i na drugim mestima, na primer, u Mađarskoj i Rumuniji, i oni jesu Srbi iako imaju obaveze prema svojim državama. Tako da to ukazuje na to da je čovek duhovno, etnički, nacionalno deo celine, bez obzira gde živi. Ali to ukazuje samo na kulturno. Kao što ljudi u SAD imaju italijanske festivale i okupljanja i slično i tu se slavi italijanski jezik i italijanska kultura. Zašto ljudi ne bi imali na to pravo kao nacionalna manjina? Tu se radi samo o

kulturnim pravima, ni o čemu drugom. Isto je i sa Grcima i Ircima u SAD. Tamo nema problema, dokle god je to ograničeno na kulturno.“

Ali, mnogi su tu rečenicu pročitali kao zahtev za teritorijalnim integritetom. Da li je to možda pogrešno tumačenje?

„Apsolutno! Ne teritorijalni deo celine, samo kulturni, samo to, ništa drugo, ne politički integritet. *Integrisani* znači biti deo nečeg većeg, ali ovde to nema političko značenje, teritorijalno značenje.“

U uobičajenoj politikološkoj terminologiji na engleskom pojam „integritet“ – kao reč koju primenjuju Akademijina sopstvena engleska verzija – upućuje na teritorijalni integritet.

„Ali pogrešno je to tako tumačiti kada govorimo o *Memorandumu*. Mađari u Vojvodini imaju takođe pravo da se izraze kao Mađari, ne kao Srbi, politički rečeno. Ali oni su građani Srbije. I moraju biti lojalni Srbiji.“

Dakle, oni koji su drugačije pročitali ovaj deo, takođe su pogrešno shvatili Memorandum? Po Vama, dokument se odnosi isključivo na to da Srbi u Krajini i Srbi u Bosni itd. imaju pravo da kolektivno izraze svoj srpski identitet?

„Da, potpuno tačno. Amerikanci ne prihvataju kolektivna prava – to radimo mi, stoga imamo kolektivno, kulturno pravo da pripadamo onome odakle smo došli. Krajiški Srbi, nažalost, to nisu prihvatili, želeli su i političku autonomiju.“

Postojao je naročit lingvistički mehanizam, korišćen da se ne bi priznala kulturna prava za vreme Tita. On je pravio razliku između ‘naroda’ (odgovara naciji) i ‘narodnosti’ (odgovara manjini). *Narodnosti* su imale sve oblike prava, na primer, bilo je Italijana i Mađara u Jugoslaviji. *Narodi* je bio termin za ‘konstitutivne nacije’, Srbe, Hrvate itd. – oni nisu imali prava ako nisu živeli u svojoj republici, jer se kao izraz nacionalizma osuđivalo

ako bi, na primer, neki Srbin držao predavanje u Krajini. To danas uopšte ne izgleda tako ozbiljno, ali takva je bla situacija u to vreme.“

Moramo da odustanemo od naše dalje zajedničke analize teksta s filozofom Mihailom Markovićem ovog lepog, kasnog letnjeg prepodneva u njegovoj vili. On se očigledno čvrsto drži svoga gledišta o najdelikatnijem mestu u *Memorandumu*, i neka ostane na samom čitaocu da proceni da li je reč o pravom tumačenju originalne ideje teksta, ili je reč o istorijskoj reviziji tumačenja u svetlu haosa koji je nacionalistička revolucija prizvala implementacijom nacionalističkog zahteva *Memoranduma*. Rastajemo se s profesorom kod baštenske kapije, i dok stojimo na suncu, u vrtu vrvi od mačaka. Pada nam na pamet neobična misao tim povodom – gotovo dirljiv starac u zimi svog života, mačke, vila u predgrađu i stravično znanje o opijajućoj misli koju je želeo da zapati u svetu. Odakle nam ta slika? Selin u svojoj kući u Meudonu nakon što je osuđen zbog antisemitizma za vreme nemačke okupacije. Francuski autor je terao dalje do kraja u jednoj mešavini ljudskog prepoznavanja istovremeno genijalnog i sterilnog i jednostavnog ponavljanja iz svojih velikih dela. Asocijacija može da izazove neku vrstu premišljanja. Drugim rečima, moramo da se zapitamo zašto smo ovog sunčanog prepodneva ovde, na ovom mestu s pogledom na reku? Da li je nekrofilno posetiti čoveka s tom namerom da ga nagovorimo da sve prizna tokom razgovora od samo dva sata, da rastvori sopstveni život tako što će da prizna da je zalutao, i da je to lutanje na kraju krunisao neshvatljivim zavodljivim zločinom? U tom slučaju, to onda nije hrabrost kojom čovek želi da bude počašćen.

Hitamo dalje od Mihaila Markovića na glavnu ulicu predgrađa, gde brzo zaustavljamo taksi. Posle dve godine čekanja slučaj je hteo da istog dana naletimo na dva glavna autora *Memoranduma*, prvo na Markovića, a sada na istoričara Vasilija Krestića. Sledeća audijencija, koja treba da posluži kao nastavak analize tog teksta, odvija se samo deset minuta kasnije, u zgradi SANU u glavnoj gradskoj pešačkoj zoni.

Ni do Vasilija Krestića nije bilo lako doći. U našoj javnoj polemici s Perom Jakobsenom, koji brani Akademijin *Memorandum*, on je pitao zašto jednostavno ne posetimo Vasilija Krestića, pa da nam on objasni šta je *zaista mislio*. To izražava jednostrano shvatanje tekstova i istorije njihovih učinaka. Ako je *Memorandum* i u Srbiji i van nje čitan kao izrazito nacionalistički tekst, onda je taj učinak istorijska činjenica, bez obzira šta je sâm autor mislio i želeo da izrazi. Ali, naravno da se ne može isključiti da se on oseća pogrešno shvaćen – isto kao što se ne može isključiti zanimanje za drugačiju interpretaciju teksta od one prvobitno nameravane u svetlu faktičkih rezultata koji su iz njega *proizašli*. Ali, kako god bilo, biće interesantno razgovarati s Krestićem, koji je, prema istraživanjima Olivera Milosavljević, među onima koji su kreirali najnacionalističkije delove, i koji i dan-danas brani duhovno shvatanje srpstva bazirano na pravoslavnim episkopima Justinu Popoviću (1894–1979) i Nikolaju Velimiroviću (1881–1956). Krestić je takođe i jedan od vodećih ličnosti u Udruženju za zaštitu pravедnosti pred Haškim sudom, koje legalističkom argumentacijom pokušava da se suprotstavi Tribunalu: Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija jeste izvršno, ne i zakonodavno telo, pa nema ovlašćenja da osniva sud bez učešća Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Odavno pre toga Krestić je pomogao stvaranju nacionalističkog mnjenja u Srbiji kada je 1986. napisao senzacionalni članak o genocidu nad Srbima u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata (Jasna Dragović-Soso, 2002, str. 112). Tu nije predstavio kao odgovornu ustašku državu, već je ukazao na dublje razloge u Hrvatskoj još u XVI i XVII veku, tvrdeći da je ideja o genocidu odranije bila u hrvatskom društvu – što je gledište koje je kasnije produbio u *Through Genocide to a Greater Croatia*, 1998.

Krestić nas prima u velikoj mračnoj kancelariji u SANU i nosi sako kao ogrtač preko ramena. Kažemo šta nam je zadatak i molimo ga da nam predstavi svoje trenutno istraživanje.

„Napisao sam mnogo knjiga o Srbiji i Hrvatskoj, na primer, *Why Genocide?* (*Zašto genocid?*) na engleskom jeziku. Čitave dve knjige o srpsko-hrvatskim vezama u Jugoslaviji, Srbima i Hrvatima u politici, kulturi i književnosti. Pripremam novo izdanje knjige o *Memorandumu* zajedno sa Kostom Mihajlovićem.“

Da li vidite bosanski rat kao rezultat napetosti između Hrvata i Srba?

„Na to sam odgovorio u svojoj novoj knjizi *Istorijski i državni razlozi Hrvata za rat*. To ima korene još u sukobu između Mađarske i njenih manjina, među kojima i Hrvata. Mađarska je želela još od ilirskih vremena izlaz na more, da svi njeni stanovnici budu Mađari, i tu politiku su preuzeli Hrvati. Oni su zahtevali da svi građani u Hrvatskoj treba da budu Hrvati – bez obzira kom su etnicitetu pripadali – srpskom, nemačkom, jevrejskom. A Srbi u Hrvatskoj *nisu* želeli da budu Hrvati – Hrvati su hteli da ih zovu ‘pravoslavnim Hrvatima’. Ta ideologija ima svoje korene u feudalnom sistemu i ideji o tome da svi stanovnici u jednoj oblasti treba da slede religiju princa, po principu *cujus regio – ejus religio*. Svi Hrvati treba da budu katolički Hrvati, a ta ideologija je porodila velike probleme. Od razmene pisama biskupa Josipa Štrosmajera i kardinala Vinsenta Vanutelija iz 80-ih godina XIX veka već se vidi da je Štrosmajer bio velikohrvatski nacionalista. Bosna i Hercegovina treba da postanu hrvatske uz pomoć Beča i pape. Napisao sam knjigu o Štrosmajeru. Sve hrvatske političke partije, i u naše vreme, zasnivaju se na takvoj politici, i to je razlog za sve ono što se dogodilo u ratu između Srbije i Hrvatske 1991. Hrvatska nije imala svoju državu od 1102. i sada je želela da je osnuje. Učinili su sve što se može da bi došli do nezavisne države. Nisu hteli da žive sa Srbima.“

Gde je trebalo da idu granice te Velike Hrvatske? Duž reka Drine, Bosne ili Une?

„Upravo smo imali simpozijum u Akademiji o velikosrpskoj ideji. I pokazalo se da je ideja o Velikoj Hrvatskoj veoma stara. Ona je obuhvatala Slavoniju, čitavu Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru shvaćenu kao crvenu Hrvatsku – a i Sandžak! Te oblasti je zahtevao političar Eugen Kvaternik, Štrosmajer, i konačno, Franjo Tuđman. Nezavisna Hrvatska pod ustašama je bila najbolja Hrvatska, još uvek govore mnogi Hrvati – ali oni bi da imaju još veću teritoriju. Nasuprot tome, *veoma je retko* naći ideju o Velikoj Srbiji. Kvaternik priča o ogromnim oblastima kao hrvatskim: ‘Od Alpa do Pro-

kletija u Albaniji. Mi Hrvati poznajemo svoje zastave!" To je naravno moglo da eksplodira. Radili su za Veliku Hrvatsku još od XVI veka!"

Koja je bila uloga Muslimana?

„Deo njih trebalo je da ostane u Hrvatskoj kao *Hrvati*. Ante Starčević ih je zvao ‘cvećem hrvatskog naroda’. Ali veći deo trebalo je da budu Srbi. I mnogi Muslimani su se izjašnjavali kao *Srbi*, na primer Meša Selimović i Osman Karabegović. Mnogi Muslimani su prestali da se izjašnjavaju kao Srbi tokom popisa stanovništva 60-ih godina XX veka. To su otkrili Tito i Edvard Kardelj i smislili stoga sasvim novu, muslimansku nacionalnost. O tom problemu je Selimović već pisao – on je znao da su mu otac i deda bili Srbi i da su se samo preobratali u islamsku veru.“

Da osvetlimo neke aktuelne aspekte u vezi sukoba iz 90-ih. Šta mislite, kao istoričar, zašto se srpska armija nije suprotstavila hrvatskoj akciji ‘Operacija oluja’ protiv srpske Krajine 1995, već je ostala pasivna?

„To je bilo u vreme Miloševića. Ne mogu da kažem zašto. Sa Milanom Babićem i drugim ljudima iz srpskih krajeva u Krajini 1991. bio sam kao ekspert dva meseca u Parizu i Hagu. Ta delegacija dobila je od međunarodnih ambasadora ponudu za veoma široku autonomiju, jak školski sistem, pravosuđe, policiju – ali je Babić zahtevao nezavisnu krajišku državu – što je bila veoma opasna vizija, a on nije znao ništa o problemima koje će to da izazove. Milošević je, međutim, u to vreme želeo da podrži Evropu u svemu. Ne razumem šta je Milošević tada želeo. Bilo je mnogo korpucije. Nisam siguran, ali verujem da su krajiški Srbi bili njegove žrtve. Zašto, ne znam. Bila je veoma opasna ekonomska situacija – veliki očaj i strah od nove ustaške agresije prema Srbiji. Kada je Hrvatska dobila novu zastavu, to je oslobodilo veliki strah u Srbiji, a kada su u decembru 1990. promenili ustav, postalo je jasno da Srbi više nisu konstitutivni narod već samo jedna od manjina, i rat je počeo. Toga se sećam. Srbi nisu želeli da budu manjina – oni su se uvek borili da budu priznati kao nezavisan narod u Hrvatskoj. Ali

Tuđman je *želeo* rat. On je u Berlinu rekao: ‘Kada ja postanem predsednik Hrvatske, Krajina će biti crvena od srpske krvi.’“

Zašto nije uspeo dogovor umerenih muslimanina, kao što su Filipović i Zulfkarpašić iz 1991, sa Srbima o Bosni unutar Jugoslavije?

„To je bio lep pokušaj, taj sporazum, ali nema izvora o okolnostima. Ali, da li znate da svi naši jugoslovenski problemi imaju uzroke te vrste – ima mnogo međunarodnih činilaca na različitim stranama – Nemačka, SAD. To dolazi spolja. Naš narod u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu nikada nije jasno znao šta želi. Hrvati su hteli Hrvatsku bez Srba. Ovog jutra neko iz *Hel-sinki Watcha* izjavio je da sada u Hrvatskoj živi samo 4% Srba (nasuprot 30% pre Drugog svetskog rata). Šta je zaključak? Nema Srba u Hrvatskoj. Veliki je pritisak na hrvatske Srbe da promene religiju ili da se isele – stari cilj. Sve o tom problemu možete naći u mojoj knjizi.“

Da li je srpsko-hrvatska napetost pokrenula rat u Bosni?

„Igrala je veliku ulogu. U tome nema ničeg novog. Koreni leže u Drugom svetskom ratu, u ustaškoj državi. Bilo je velikih razaranja i ljudskih žrtava u Drugom svetskom ratu, u, na primer Bihaću, Srebrenici, Rogatici i u Slavoniji. I morate da uzmete u obzir i to da su mnoge ustaše bili muslimani – to je bila ‘handžar divizija’ – đavolska divizija.“

Ali onda je usledilo 50 godina relativnog mira.

„Da, relativnog. Tito nije želeo da govori o srpskim žrtvama u Drugom svetskom ratu – a one su činile većinu žrtava. Tito nije dozvoljavao da se opiše smrt tih mnogih ljudi. Zaboravite sve, govorio je. To nije bilo moguće. Mnogi grobovi i logori – na primer Jasenovac – bili su zapečaćeni betonom. Pomislite na mog kolegu Milorada Ekmečića; u njegovoj porodici bilo je 40 žrtava. To nije tako lako zaboraviti. Tito je osnovao Jugoslaviju pod devizom ‘Bratstvo i jedinstvo’. Kasnije je to postalo samo ‘koegzistencija’. Jednom sam napisao tekst u časopisu *Književne novine* pod naslovom ‘O

poreklu genocida u Hrvatskoj’, i to mi je pribavilo velike probleme. Zašto su žrtve bile tolike, ko je stvorio tu mržnju? To sam želeo da ispitam – ali sve novine, radio i televizije napali su me zato što sam ukazivao na to, a bio je već septembar 1986!“

Koja je bila uloga Memoranduma u ovom novom nacionalizmu?

„Pročitajte tekst.“

Pročitali smo ga.

„To je bila veoma teška ekonomska, nacionalna i kulturna situacija – bilo je ubijanja Srba na Kosovu i Metohiji – a srpska vlada nije radila ništa. Onda smo se borili protiv komunističke partije da se rešimo njihovog sistema – i da ukinemo autonomne pokrajine – imali smo tri države u jednoj. Hteli smo federativnu Jugoslaviju sa šest republika. To nije nacionalizam. Velika je i pogrešna konstrukcija tako nešto tvrditi. Akademija je 1986. godine slavila 100-godišnjicu – svi ljudi, i oni iz zapadnih ambasada, došli su i podržali nas zato što smo bili protiv komunista – sve te fine limuzine došle su iz ambasada – ali kasnije su rešili da je *Memorandum* taj koji je zapalio nacionalizam. Ali ko je prokrijumčario tekst iz Akademije? U komitetu je bilo 16 osoba, i molili smo različite druge akademike da ga čitaju i komentarišu da bi ga poboljšali. Među njima je bio i Jovan Đorđević – za vreme Tita i Kardelja on je bio jedan od stvaralaca iz senke tih ustava – i on je dao svoj primerak ministru unutrašnjih poslova Slavku Zečeviću, a ovaj ga je dao hrvatskom ministru Ivanu Miškoviću, koji ga je opet dao Stipi Šuvaru, a on je napisao *Belu knjigu* o svim antikomunističkim didisidentima. To je dalje poslato predsedniku Ivanu Stamboliću; pogledajte šta se tamo dešava! On je to dao svom ujaku Petru Stamboliću, a on je dao zeleno svetlo za kampanju protiv *Memoranduma* u Srbiji, zatim je došla glavna kampanja protiv *Memoranduma* u Hrvatskoj. Ni u Srbiji nisu hteli da razumeju dokument – pogrešno su ga shvatili kao novi program nove partije – kao antikomunistički program. To je moje svedočenje o tome – autentično svedočenje. Molim vas, ako želite da budete naučnici,

da budete objektivni, onda morate da pročitate taj tekst sa strpljenjem: da li tamo postoji nacionalizam ili ne? Mi smo želeli da *održimo* Jugoslaviju. Slovenija, Hrvatska i Kosovo i Metohija nisu to hteli.“

Da li je Memorandum inspirisao Miloševića?

„Ne, on je ovde u Akademiji bio samo jednom. Nije želeo da dolazi ovde! Mi smo dokument napisali sasvim slobodno – svi su znali da pripremamo dokument. Ali ne i vlada. Draža Marković je inače dve godine ranije napisao knjigu *O statusu Srbije u Jugoslaviji* za vladu! Kada sam ja kao novi akademik želeo da osnujem komisiju za istraživanje srpske istorije u Hrvatskoj, svi akademici su se uplašili mog predloga. O tome su smeli jedino Hrvati da pišu. Bila je to opasna situacija.“

Šta ste mislili s tim „integritet“ u čuvenoj rečenici u Memorandumu, u kojoj se zahteva puni nacionalni i kulturni integritet za Srbe, bez obzira u kojoj republici ili pokrajini žive?

„Srbi su bili u veoma lošem položaju u Hrvatskoj i Bosni. Nisu mogli da koriste ćirilčno pismo, nisu imali svoje škole, svoju crkvu – a naročito u Hrvatskoj nisu mogli da dobiju posao, naročito ne u intelektualnim krugovima, i morali su da se sele. Srbi nisu imali institucije. Hrvatska vlada ih je zatvorila. Na primer, ustaške oblasti dobile su u Hrvatskoj sve što je bilo neophodno, fabrike itd., ali srpska sela to nisu dobijala. To je bila diskriminacija. Dušan Brkić, srpski političar, koji je želeo da pomogne, nije smeo da govori.“

Ta rečenica je pročitana kao „teritorijalni integritet“!

„To nije bila nikakva Velika Srbija. Pronađite mi to u tekstu, i ja ću vam platiti koliko hoćete!“

Ali, odakle je onda došao srpski nacionalizam?

„Od velikog potiskivanja Srba da se izraze u svim oblastima. U čitavim oblastima Srbije Tito je ugnjetavao ljude. Onda je došao Milošević i predstavio novu nadu za liberalizaciju. Svi su hteli da se oslobode Stambolića i njegovog kruga! To je stari problem još iz doba Kominterne. Sada Zapad brani etničko čišćenje Srba sa Kosova i Metohije. Tito je želeo da bude veliki predsednik čitave balkanske federacije – stoga nije dozvolio srpskim izbeglicama sa Kosova da se vrate.“

Vasilije Krestić pojačava glas dok nastavlja:

„Ali ti *krajnje primitivni, jako agresivni elementi* iz Albanije, mogli su da se usele na Kosovo a da nemaju državljanstvo. Na komunistički univerzitet u Prištini dolazili su profesori iz različitih medresa. Zna li vi koliko je to mržnju razvijalo tamo? U Titovo vreme profesor pedijatrije je polomio kosti srpskom detetu da ne bi moglo da postane vojnik!“

Ali, kako se objašnjavaju srpski pokolji u Bosni?

„Stari problem. Od Prvog srpskog ustanka 1804, svi ratovi se odvijaju između muslimana i Srba. To nisu bili turski vojnici iz Male Azije koji su se borili za Turke ovde, već muslimani iz naše zemlje – pa sukob potiče još iz starih vremena. Bio sam sa Miloševićem, i on mi je ponudio mesto u vladi. Zahvalio sam se na ponudi i dodao: ‘Vidite li kuda nam ide društvo? Ako budemo ostali s muslimanima, postaćemo veliki neprijatelji. Mrzimo muslimane iz istorijskih razloga! Prolazimo jedni pored drugih kao pored turskog groblja.’ Milošević je rekao: ‘Oni moraju da znaju da su Srbi.’ Ja: ‘Ali oni *ne žele* da budu Srbi.’ To je istorijska mržnja. Muslimanska agresija je veoma jaka – i finansijski i oružano podržana, moralno i u ljudstvu, iz islamskih država. Muslimani se identifikuju s religijom, ne sa nacijom.“

Ali istorijska mržnja ne mora da traje večito. Danska i Švedska imaju staru istorijsku mržnju, sa etničkim čišćenjem, prolivanjem krvi i svim tim, ali to je sada nestalo i ljudi se toga samo podsećaju kao nečega gotovo preistorijskog.

„Moja gospodo, ovde se to obnavljalo poslednjih 200 godina! Prvi i Drugi srpski ustanak, Prvi i Drugi balkanski rat, Prvi i Drugi svetski rat – to nije moguće tako lako potisnuti! Bio bih srećan da smo to učinili – ja sam iz Vojvodine. Ali u našim narodnim pesmama to postoji, one govore o mržnji. To je teško zaboraviti.“

*Kakva je Vaša politička orijentacija? Sigurno ne SPS
kao kod nekih drugih pisaca Memoranduma?*

„Ja nemam ambicija u politici. Antonije Isaković, potpredsednik Akademije, ušao je u SPS, Miloševićevu Socijalističku partiju, kao aktivista. Kada se Vuk Drašković pojavio sa četnicima, Isaković je želeo da se bori protiv tih novih četnika. Mihailo Marković je uvek stajao na leviци. To ja nisam, nisam bio komunista, a kada je Milošević želeo da me regrutuje za politički zadatak kao čuvenog profesora, ja sam to odbio. Danas, kao i onda, često govorim ono što mislim – na primer, kada bi sada bio na delu narodni pokret pod vođstvom Svetozara Miletića protiv separatističkih tendencija u Vojvodini, to bih podržao. Borim se za integritet Srbije!“

Kako vidite odnos Srbije prema Evropi?

„To je veoma teška situacija. Bio sam nezadovoljan Miloševićem, ali i novom vladom. U Demokratskoj opoziciji Srbije su ljudi bez znanja, bez moralnog integriteta, bez vizije. Zanimaju se samo za ono što će da usreći takozvanu Evropu a naročito SAD – nemaju nezavisnost. Evropa i Amerika vrše jak pritisak na Srbiju – ali imaju različite kriterijume prema Srbiji i prema nacijama drugih bivših jugoslovenskih republika u Hagu. Ovde je nedavno rekla Karla del Ponte da nema dovoljno dokaza da se vode procesi protiv Šiptara. To je nemoguće. Hrvatska je napravila najveće etničko čišćenje i svela srpsko učešće u stanovništvu sa 12% na 4%. I ko je odgovarao za to? Ovde u Srbiji nije bilo etničkog čišćenja!“

Zahvaljujemo se na razgovoru i počinjemo polako da pakujemo opremu. Ali, Krešić je sada uzbuđen i počinje nametljivo da priča dalje:

„Nisam siguran da imamo dobru budućnost – izgubićemo nezavisnost, našu prirodu i druge resurse i postaćemo možda kolonija u odnosu na Ameriku. Evropa *nema interesa* za nas – i sama je običan trabant prema Americi. Već sutra Evropa može da dođe u istu situaciju u kojoj smo mi danas!

Nemam *nikakvih iluzija* o takozvanoj demokratiji. To je danas samo instrument za potpuno novi oblik okupacije. Šta je to što je tako važno na Kosovu i što je razlog da SAD tamo šalju vojnike? Različiti resursi i geostrateški ciljevi. Nisam optimista. Danas ne očekujem ništa od sveta. Šteta je što nemamo bolje političare na vrhu.“

* * *

Postoje i razlike i sličnosti između Mihaila Markovića i Vasilija Krestića, ljudi koji stoje iza najnesrećnijeg političkog dokumenta u novijoj evropskoj istoriji. Jedan je nesumnjivo potomak 1968, levičarski marksista sa idealima o naročitoj „demokratiji participacije“ u jednom shvatanju sistema koji je demokratskiji od građanske, predstavničke demokratije; drugi je klasični desničarski nacionalista s naklonošću prema klerikalnim gledištima i pripadajućim uobičajenim demokratskim stanovištima. Oni su proizvodi dve veoma različite političke kulture. Ipak je rezultat, kada se na kraju podvuče crta, zaprepašćujući: podrška nacionalnom suverenitetu njihovog naroda, ne samo u uobičajenom ustavnopravnom značenju, već kao osnova za postavljanje nacionalističkih zahteva. Veoma direktna posledica toga morala su da budu etnička čišćenja, koja su usledila kada je Milošević primenio zahtev *Memoranduma* i sproveo njegovu politiku u život vojnim sredstvima – i to uz pomoć političkih partija u Krajini i Bosni, koje su osnovane u istoj ovoj zgradi u kojoj smo se upravo sreli sa Krestićem – u zgradi SANU. Ova dva gospodina, naravno, ne izražavaju eksplicitno takve stavove – iako Krestić nije naročito daleko od njih kada počne da gubi kontrolu – a možda i strpljenje s nama – pri kraju intervjua. Njih dvojica se nedvosmisleno slažu u pokušaju da ublaže i umanje najčuveniju i najcitiraniju rečenicu *Memoranduma*: „Ostvarivanje potpunog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, bez obzira u kojoj republici ili

pokrajini žive, jeste njihovo istorijsko i demokratsko pravo.“ („The establishment of the Serbian people’s complete national and cultural integrity, regardless of which republic or province they might be living in, is their historical and democratic right“ – u engleskom prevodu *Memoranduma* u verziji same Akademije.) Oni pokušavaju da predstave tumačenje tog pasusa kao umeren zahtev za pravo da se Srbi iskažu u kulturi. Zaobilaze to da odmah pre „kulturnog integriteta“ stoji „puni nacionalni“ – što priziva sasvim druga i radikalnija značenja pojma „integritet“. Odrednica u *Vebsterovom rečniku* pokazuje da integritet može da znači sledeće:

Integrity (page 774): In-teg-ri-ty /in'tegrəti/ n. [L. *Integritas*; cf. F. *integrite*. See *Integer*, and cf. *Entirety*.] The state of quality of being entire or complete; wholeness, entireness, unbroken state; as the integrity of an empire or territory. Sir T. Moore.

Moral soundness, honesty; freedom from corrupting influence or otive; used especially with reference to the fulfilment of contracts, the discharge of agencies, trusts; uprightness, rectitude.

The moral grandeur of independent integrity is the sublimest thing in nature. Buckminster.

Their sober zeal, integrity, and worth. Cowper.

Unimpaired, unadulterated or genuine state; entire correspondence with an original condition; purity.

Language continued long in its purity and integrity. Sir M. Hale. Syn. – Honesty; uprightness; rectitude. See *Probity*.

Prvo značenje integriteta koje se spominje tiče se celovitosti, nepodeljenosti, i dati primer odnosi se upravo na teritorijalni integritet: integritet carevine ili teritorije. Ali, u svakom slučaju, može se konstatovati da je Akademija u engleskoj verziji svog teksta izabrala termin sa očiglednim teritorijalnim konotacijama, pri čemu se istovremeno izrazila tako da čovek u slučaju nužde može da pokuša da odbaci najočiglednije značenje sofisticiranim tumačenjima. Može se konstatovati i to da se inače nisu suprotstavljali velikosrpskim planovima, već su ih, štaviše, i direktno zagovarali, kao Mihailo Marković koji je još septembra 1995. konstatovao: „Granice

Srbije nikada neće postati granice Krajine, onako kako se očekivalo u periodu od 1991–1995. Ali, za samo nekoliko godina mogu da postanu granice Republike Srpske, ako započeti mirovni proces i podela Bosne koja je stavljena u izgled budu privedeni kraju. S vremenom će Konfederacija između Srba i Republike Srpske biti pretvorena u jednu saveznu državu“ (Magaš i Zanić, str. 231). Ovde je Markovićev posao samo nesrećno povlačenje od velike Velike Srbije na manju Veliku Srbiju. Dati prvobitni velikosrpski plan granicama Krajine obuhvata najmanje čitavu Bosnu u velikosrpsku državu – ako ne i više, budući da granice Krajine takođe uključuju veći deo Slavonije i dalmatinsku obalu, kao i snove o srpskoj granici duž linije Virovitica – Karlovac – Karlobag, što bi Hrvatima ostavilo samo trećinu Hrvatske.

Marković i Krestić takođe su upadljivo saglasni u tome što objašnjavaju čitavu jugoslovensku nesreću kao učinak jakih međunarodnih snaga koje imaju interese za resurse i geostrateške ciljeve u Srbiji. Iako nijedan od njih dvojice ne obrazlaže preciznije koji bi to ciljevi trebalo da budu, a naročito zašto je međunarodna zajednica, imajući u vidu te jake interese, oklevala tako neshvatljivo dugo pre nego što je napala i obezbedila sebi ta bogatstva. Posmatrano spolja, Zapadni Balkan izgleda, naprotiv, kao relativno nezanimljiva oblast na rubu, kao oblast koja je padom Berlinskog zida izgubila veći deo geostrateškog značaja, i koja je, stoga, bez prepreka mogla da sklizne u nacionalističko ludilo, dok su velike sile na to gledale ravnodušno ili oklevajući.

Putevi koji obojicu vode do istog zaključka, međutim, različiti su. Za Markovića globalizacija pretila demokratskom socijalizmu preko tajnih zavera kao što su grupa iz Bilderberga ili Trilateralna komisija, koja čak ima moć da korumpira socijaldemokratije u Zapadnoj Evropi. Stoga se nacionalizam mora prizvati kao realno postojeća politička strast, koja može da čini platformu protiv dominirajuće ideologije globalizma. Ne spominjući većinu srpskih napada za vreme ratova, oni se legitimišu time što se čitav sled događaja sagledava kao samo jedan detalj u daleko većoj svetskoj borbi – klasični trik u komunističkoj verziji socijalizma.

Za Krestića je Zapadni Balkan prožet prastarom mržnjom. Velikohrvatski planovi iz prošlosti potežu se odmah uz izlive prema bosanskim

Muslimanima, naslednicima turskog tlačenja Srbije, praćeni sočnim temama o „Šiptarima“ (pogrdna reč za „kranje primitivne, jako agresivne elemente“, Albance) kao i o drugim nacionalnim grupama koje su krive za velikosrpski nacionalizam, a jasna prevaga srpskih napada tokom ratova 90-ih i u vremenu i u broju, prenebregava se ukazivanjem na starost agresivnih tradicija onih drugih. Pedeset godina relativnog mira posle Drugog svetskog rata nije nešto što se računa u ovako širokoj vremenskoj perspektivi, i premda su prave ustaše odavno pokojnici ili su u staračkim domovima, Hrvati su bili i ostaju nepopravljive ustaše.

Uprkos tome što su pogledi na svet ove dvojice pisaca *Memoranduma* veoma različiti, oni mogu da vode istom rezultatu zato što dele ideju da se lokalni događaji početkom 90-ih ne pokušavaju objasniti najbližim lokalnim i sadašnjim uzrocima i interesima, već dalekim uzrocima u prostoru (Marković) i vremenu (Krestić).

Da li u ovom spektakularnom poklapanju između krajnje levice i krajnje desnice vidimo – kao kroz mikroskop – šta se događa u političkoj kulturi čitavog Zapada? Da li je ovde reč o biopsiji, primeru novog poklapanja između krajnje levice i krajnje desnice posle pada Berlinskog zida? Kada su Sovjetski Savez i SAD činili svetske polove, desnica i leвица bile su udaljene svetlosnim godinama, a sada se sreću u čitavom nizu pitanja: antiglobalizam, regionalizam, antiamerikanizam, antikapitalizam, antiliberalizam, antievropski stavovi, skepsa prema običnoj, predstavničkoj demokratiji i, u ovom naročitom slučaju, u radikalnom nacionalizmu, koji za svoju posledicu ima etničko čišćenje kao legitimno političko sredstvo.

DEO V

Od plana RAM do Srebrenice

POMNO PLANIRANI PAKAO

Još početkom 1992. bilo je jasno da napredovanje bosanskih Srba u Bosni sadrži veću meru planiranja nego kod ostale dve strane. Da su druge strane, Hrvati i Muslimani, takođe odgovorne za masakre i ratne zločine, već je tada bilo jasno i postajalo je sve jasnije tokom godina – ali to ne menja uvid da su srpska proterivanja u daleko većoj meri nego ona bošnjačka ili hrvatska bila vođena sveobuhvatnim planom, koji je sigurno doprinio i tome da aktivnosti Srba budu mnogo obimnije, pa se računa da je 90% napada na civile u ovom ratu počinila srpska strana (procena iz izveštaja Šerifa Bašjunija). Ipak, bilo je mnogo nejasnoća o preciznom karakteru planiranja, i bilo je mnogo tvoraca javnog mnjenja i učesnika u debatama koji su to iskoristili da pokušaju da zamagle temu. Na toj osnovi bilo je mnogo onih koji su pred ratnim haosom najviše voleli da sve strane vide kao jednako aktivne i jednako krive – a naročite nisu bili spremni da priznaju planirani karakter toga kako su bosanski Srbi vodili rat i proterivali ljude, i kako se tim aktivnostima upravljalo iz Beograda. Jedan takav domaći primer jeste danski slavista i član SANU, Per Jakobsen, koji se usred velike kampanje proterivanja koju su vodili bosanski Srbi od aprila do avgusta 1992. godine pojavio kao stručnjak u vestima TV-2, gde je za srpsku miliciju kategorički izjavio da je „van svake kontrole. Njima niko ne upravlja, pa ni srpska vlada“ (29. maj 1992). Iako je on navodni stručnjak Kopenhagenskog univerziteta za tu oblast, od tada nije našao za shodno da revidira ili modifikuje svoj iskaz. U međuvremenu, postepeno se očitava – što je između ostalog i rezultat svedočenja na Tribunalu u Hagu – sve jasnija slika planova koji su bili osnova srpskih aktivnosti, kao i kako su ti planovi čisto logistički bili sprovedeni u život.

AVET KOJA SE ZOVE RAM

Već vrlo rano proširila se glasina o tome da srpsko vođenje rata ide po planu, koji su u Beogradu smislili nacionalistički delovi vođstva JNA u saradnji sa političkim vođstvom, a plan se spominjao pod imenom RAM (ili „okvir“). Ne postoji neki javno dostupni primerak dog plana – kao što nikada nije otkriven konkretan primerak znamenitog „Firerbefela“, koji se ticao istrebljenja Jevreja. Stoga bi valjalo da ovde proanaliziramo različite informacije koje su dostupne o tom famoznom planu. On očigledno postaje javno poznat već u jesen 1991, to jest, pre nego što je rat u Bosni uopšte izbio. Kolale su informacije o tome kako su o planu raspravljali na zatvorenom sastanku savezne vlade 19. septembra 1991, kako je moglo da se pročita u opozicionom srpskom časopisu *Vreme* od 30. septembra: „RAM zastupa stvaranje zapadnih granica Srbije, stvaranje novog formata drugačije formirane Jugoslavije, sa svim Srbima u jednoj državi.“¹ Planom RAM se u *Vremenu* bavi i malo poznati intervju iz novembra 1991. sa vođom bosanskih Muslimana Adilom Zulfikarpašićem, koga su godinu dana ranije političkim manevrima iz muslimanske vladajuće partije SDA istisli fundamentalistički tvrdolinijaši – intervju koji, uostalom gledan u retrospektivi, ima karakter zastrašujuće jasnog uvida i predviđanja šta može da nastupi u trenutku u kojem se se mnogo posmatrača, uključujući i bosanskog predednika Izetbegovića, potcenjivački odnosilo prema ratnoj opasnosti. Zulfikarpašić je ranije te godine uzalud pokušavao da postigne

1 U „Exclusiv: ‘Milošević calling Karadžić’“, koji takođe obuhvata mali izvod iz presretutog razgovora ove dvojice iz juna iste godine (videti Appendix I). U celini uzev, pažnje je vredno koliko se mnogo informacija o srpskom planiranju rata već vrlo rano moglo pročitati u *Vremenu*, naročito su iscrpno o tome pisali Miloš Vasić i Stojan Cerović. Godine 1992, 13. aprila, Vasić – i drugi – pišu: „RAM-plan, koji je pažljivo sproveden u život više od godinu dana, sastojao se od organizovanja, naoružavanja i opremanja paralelne strukture vlasti među Srbima u Bosni i Hercegovini sa ciljem da se ujedini čitavo ‘srpstvo’.“ Iste godine, 17. avgusta, *Vreme* je detaljno pisalo o srpskim koncentracionim logorima, a 31. avgusta Stojan Cerović je pisao kako Mihalj Kertes i srpsko Ministarstvo unutrašnjih poslova imaju kontrolu nad oružjem i regularnim i iregularnim formacijama, da je ta kontrola ujedinila Miloševića i Šešelja: „Sledeće veze su postale neosporno jasne: Milošević – Kertes– Šešelj, ili pre SPS – SDB – SRS.“

dogovor između Srba i Muslimana. (Videti o tome poglavlja VII i VIII ove knjige. – *Prim. autora.*) Za fijasko tog dogovora on optužuje Izetbegovića, Karadžića i Kljuića iz tri nacionalističke partije:

„Ja ću vam ovde navesti samo nekoliko stvari koji ukazuju na to: tajne telefonske razgovore između Miloševića i Karadžića, naredbe generala Uzelca (u vezi sa takozvanim planom RAM), masivno naoružavanje Srba a često i Muslimana, izjave Tuđmana o podeli Bosne...“

On stoga predviđa izbijanje rata:

„Uprkos tome što već postoji jedan tragičan rat [u Hrvatskoj], u Bosni bi bilo još gore. Tamo ne bi bila samo borba za teritorije. Srbi ih već imaju. To bi bila bitka za ‘uništenje’ jedne nacije i ‘čišćenje’ teritorija od Muslimana, to jest, mog naroda. Rat u Bosni će da prouzrokuje obimne žrtve, i ne preterujem kada kažem da će to voditi potpunom istrebljenju.“

Zulfikarpašić ovde pokazuje – pre izbijanja rata – izvanredan uvid u planove srpskog vođenja rata i ratnog cilja: etničko čišćenje kao i realistički uvid u to da su Srbi već u tom trenutku razmestili JNA na pozicije na granicama one teritorije koje žele da prisvoje – i, nadasve, realističko razumevanje u poređenju sa Izetbegovićevim vođstvom i drugim bosanskim vođstvima, da ne govorimo o očiglednom manjku tog uvida u međunarodnom javnom mnenju. Zulfikarpašić već tu nagoveštava sumnju što se tiče neobične pasivnosti Izetbegovića: „Gospodin Izetbegović i njegova stranka prećutno su se saglasili sa podelom Bosne. (...) Ako samo sedimo i gledamo kako se stvari događaju, a to je tačno ono što sada činimo, onda će sve ambicije onih koji zagovaraju Veliku Srbiju biti zadovoljene.“ Časopis *Vreme* je prvo mesto gde možemo ustanoviti jasno pominjanje telefonskih razgovora Miloševića i Karadžića, a otkrila ih je tajna služba u Bosni tokom ranog leta 1991, gotovo godinu dana pre izbijanja rata, što je bilo poznato bosanskom vođstvu i na šta upravo Izetbegović – što je veoma neobično – nije upozorio javnost, iako ti razgovori, koji su objavljeni tek na Tribunalu u Hagu 2003, veoma jasno naznačuju blisku povezanost između Beograda i bosanskih Srba, kao i njihove ratne planove. (Pogledati odlomak u Appendixu I na kraju knjige. – *Prim. autora.*) Taj razgovor je prvo pominjanje plana RAM za koji znamo:

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Čuj sad, ovo moraš da razumeš, jer kao što se kaže, ne moram – ne mogu sve da objasnim.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „U redu.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „To je od strateškog značaja za budući RAM plan. Znaš li šta je RAM?“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, znam šta je. Sve znam.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Da grupa iz Banjaluke bude spremna i mobilna.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „U redu.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Zato moraš prvo da se pobrineš da je ona spremna i gotova i mobilna i da ne bude problema. A za drugo pozovi Uzelca [general iz JNA] za jedan sat i pozovi ga na dogovor.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „U redu.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Na najvišem nivou.“

Dalje se raspravlja o oružju teritorijalne odbrane (koje je konfiskovala JNA) za naoružavanje bosanskih Srba, kako će general voditi njihovo organizovanje, o fokusu na vojno-strateški značajne gradove, na primer, Kupres u centralnoj Bosni, i mnogo tome drugom. Mogući približni detalji plana RAM, međutim, ne pominju se.

DOKUMENT NA DVE KUCANE STRANE

Drugi centralni izvor za plan RAM potiče od samog osnivača partije bosanskih Srba, SDS, Vladimira Srebrowa, koji je partiju rano napustio, navodno upravo zbog tog plana. Zatim bio izbačen sa bosanskosrpskog kongresa intelektualaca u Sarajevu marta 1992, malo pre izbivanja rata, zato što je izneo argumente u korist teze da će plan tog kongresa o vođenju rata za etničku srpsku državu dovesti do genocida. Srebrov je kasnije te godine otišao – kada je opsada Sarajeva već bila započeta – u Ilidžu da pokuša da prizove razumu svoje stare stranačke prijatelje Karadžića i Nikolu Koljevića i da ih natera da zaustave granatiranje grada, ali su ga umesto toga stari drugovi uhapsili, osudili na vojnom sudu zbog „slabljenja armijskog morala i sejanja nemira među vojnicima“, i on je, zatočen u zatvoru u Kuli,

proveo 39 meseci, tokom većeg dela rata. Umro je pod tajanstvenim okolnostima ubrzo posle rata, ali je uspeo da da intervju koji je glavni izvor za plan RAM. Srebrov je navodno isprva verovao da će nacionalizam biti dečja bolest u SDS, ali da će to proći, te da će stranka moći da se razvije u normalnu građansku stranku.

U određenom trenutku Vi ste se distancirali od stranke čiji ste bili osnivač. Zašto?

„Dospeo sam pod veoma jak pritisak da prihvatim plan koji, kako sam kasnije mogao da iskusim, nije bio skiciran 1990. već tokom 80-ih. To je bio čuveni ‘plan RAM’, čiji je cilj bio da se Bosna uništi ekonomski i da se potpuno istrebi muslimansko stanovništvo. Bio sam užasno šokiran. Ne preterujem kada kažem da sam osećao stravičnu bol dok sam slušao o tome od osoba koje su bili moji prijatelji gotovo dvadeset godina. Plan je 80-ih skicirao glavni štab onoga što je nekada bila JNA. Plan je predviđao deobu Bosne na dve interesne sfere, što bi vodilo stvaranju Velike Srbije i Velike Hrvatske. Muslimani bi bili izloženi krajnjem rešenju: više od 50% ih je trebalo biti ubijeno, manji deo je trebalo da bude preveden u pravoslavnu veru, a još manji deo – novcem naravno – mogao bi da kupi dozvolu da otputuje u Tursku takozvanim ‘turskim koridorom’(...)“

Na osnovu onoga što kažete ne izgleda da je rat u Bosni i Hercegovini izbio spontano.

„Naravno da nije. Rat je isplanirao generalštab nekadašnje JNA. Jednog dana će se naći i dokazi: koliko znam, postoji dokument na dve strane, kucan pisaćom mašinom, koji skicira šta treba da se radi sa Bosnom u budućnosti, iako se ne naznačava kada plan treba da se sprovede u život. General Kukanjac je na taj plan ukazao u jednom televizijskom intervjuu. (...) Postojao je i drugi plan – *Memorandum* – koji je duhovni pandan vojnom planu. Glavni ideolog *Memoranduma* u Bosni i Hercegovini bio je Milorad Ekmedžić. (...) Sećate se da je 1992. Milorad Ekmedžić rekao u intervjuu s Dubravkom Kenić da 100.000 žrtava nije prevelika cena koja

treba da se plati za velikosrpsku ideju. Parafraziram, ali to je u osnovi ono što je rekao.“

* * *

Istoričara Milorada Ekmedžića spominje i Sonja Biserko, lider srpskog Helsinškog odbora, kao glavnog čoveka koji stoji iza RAM-a. Kada smo Ekmečića intervjuisali u knjizi *Anatomija mržnje*, naravno da smo upitali za plan RAM, a Ekmečić je prešao preko pitanja rekavši: „Ne bih to zvao ozbiljnim, to o RAM-planu.“

U intervjuu je dalje sledilo pitanje o ulozi starog Srebroljevog prijatelja, Karadžića, kao onog koji odlučuje o sudbini srpskog naroda. Srebrov odgovara:

„Ne, uopšte. Tu veoma grešite. Oni koji imaju moć nisu u Bosni. Već u Srbiji. Tu naročito mislim na srpskog predsednika Miloševića i ranijeg predsednika Jugoslavije Dobricu Ćosića. Milošević je takođe stajao iza mog udaljavanja iz vođstva SDS, 1990.“

Ovde bismo možda mogli da ispravimo Srebroljevo shvatanje. Prema poslednjem tomu Ćosićevih dnevnčkih zapisa, on je bio taj koji je kao deo svog posla trebalo da osnuje stranke bosanskih i krajiških Srba i u vezi s tim imao je zadatak da se pobrine da sa Srebrov smeni kao lider SDS u korist Karadžića, iako je naravno Milošević bio saglasan, a možda je i stajao iza konačnog izbacivanja Srebrova iz partijskog vođstva. (Videti Appendix II na kraju knjige. – *Prim. autora.*)

Vojni aspekti plana RAM često se povezuju sa opštim odbrambenim planovima JNA protiv neprijateljske agresije; veruje se da je RAM jedna varijanta tih planova. Jugoslovenska narodna armija (JNA) imala je, naravno, odbrambene planove protiv intervencije Varšavskog ugovora i NATO-pakta. U oba slučaja ravničarski delovi u Vojvodini i Slavoniji, ranjivi prema nadmoćnim oklopnim snagama, trebalo je da se prepuste, a da se odbrana vodi iz planinske Bosne, gde je sledstveno tome bio koncentrisan glavni deo jugoslovenske industrije naoružanja. Plan RAM je, pretpostavlja se, modifikacija odbrane protiv napada Zapada, zato što bi pretpostavljena zapadna

agresija stigla sa severa, severozapada i sa Jadranskog mora – onih istih strana sveta koji su, gledano iz Beograda, bili problematični u napetostima između Srbije, s jedne strane, i Slovenije, Hrvatske i Bosne, s druge.

Po Sonji Biserko, formulisanje plana RAM dogodilo se 1990:

„RAM² je konstrukcija generalštaba JNA koju je skicirao KOS³ 1990. s ciljem da brani socijalizam i očuva Jugoslaviju. Posle Titove smrti KOS nije bio pod civilnom kontrolom. (...) Postojanje plana RAM obelodanjeno je na sednici savezne skupštine 19. septembra 1991. Plan je predviđao osnovne promene zapadnih granica Srbije da bi se stvorio okvir za novu Jugoslaviju, u kojoj bi svi Srbi živeli u jednoj državi. Prvobitni plan RAM Hrvatsku je čvrsto vezivao za Jugoslaviju; on je bio fundamentalno antihrvatski, zato što je Hrvatska bila jedina republika koja je bila u stanju da se suprotstavi srpskoj agresiji. Hrvatski otpor je, međutim, bio tako jak, da je iznenadio JNA. Zato se odustalo od toga da se čitava Hrvatska drži pod kontrolom i pokušalo se da se ona podeli i natera da poklekne time što bi se presekla po sredini u Krajini (kao rezultat toga, Dalmacija je bila odsečena od ostatka Hrvatske do 1995). Prema RAM-planu, zapadne granice bi trebalo da idu duž linije koja povezuje Viroviticu, Karlovac i Karlobag, što se poklapa sa Šešeljevim proklamovanim ratnim ciljem...“ (Ove granice odsekle bi čitavu Slavoniju i Dalmaciju uključujući i zaleđe, više od polovine Hrvatske, izvele ih iz nje i pripojile Srbiji s velikim kontingentom Hrvata – i istovremeno čitavu Bosnu učinili bi unutrašnjom srpskom oblašću. – *Primedbe autora knjige, FS i JME.*) „U prvoj polovini 1990. JNA je skicirala organiza-

2 RAM (ili okvir) kreirao je KOS 1990, kao način odbrane socijalizma u Jugoslaviji, kada je postalo očigledno da je komunizam izgubio tle u Sloveniji i Hrvatskoj. Prioritet RAM-a je bio da održi Hrvatsku u Jugoslaviji. Bosna i Makedonija nisu bile smatrane opasnim. RAM je prvi put spomenut 19. septembra 1991. na sednici savezne skupštine. Razotkrio ga je magazin *Vreme* (30. septembar 1991.). Prema *Vremenu*, u Bosni se mnogo pričalo o njemu već u proleće 1991. U stvari, to je bio plan novih zapadnih granica nove Jugoslavije. (Ovu napomenu, kao i napomene 3, 4 i 5 sačinila je Sonja Biserko.)

3 KOS je kontraobaveštajna služba koja pripada JNA; služba je pre rata imala oko 1.000 oficira. Aleksandar Vasiljević ju je opisao kao „najsposobniju, najpouzdaniju i najorganizovaniju tajnu službu u zemlji“. KOS je sistematizovao informacije o razvoju u JNA, mapirao sve neprijateljske aktivnosti koje su počinjene ili bile planirane, analizirao sve što se događalo izvan JNA, a što je od značaja za nju, i nadgledao je sve u državi što je imalo veze s bezbednošću JNA i Jugoslavije, *MIN*, 12. jun 1992.

ciju vojnog razmeštaja i odlučila da stvori motorizovane specijalne jedinice oko Zagreba, Knina i Banjaluke, kao i u Hercegovini po istom modelu kao one na Kosovu, gde je vojna uprava realno i uvedena.⁴ Po mišljenju Slobodana Miloševića, plan o presecanju Hrvatske ostavljao je 'još uvek jugoslovensku državu sa oko 17 miliona stanovnika, što je sasvim dovoljno u poređenju sa evropskim državama'⁵ (Biserko, str. 49–52, 2001). Plan je, prema Biserkovej, promovisan u armijskom listu koji je izlazio dva puta nedeljno, sa čestim intervjuima sa generalom Kadijevićem, Miloševićevim, savetodavcima Borisavom Jovićem i Miloradom Ekmečićem. Plan su branili postojanjem opsežnih međunarodnih imperijalističkih pretnji iz Turske, Austrije, Nemačke i Vatikana. Dobrica Ćosić je, prema Sonji Biserko, unapred podelio Hrvatsku i ponudio Italiji Istru i grad krajiških Srba Zadar, kao i grupu ostrva, u nekoj vrsti geopolitičke sezonske rasprodaje.

Ali plan, prema Sonji Biserko, potiče još iz 60-ih i 70-ih, posle pada srpskog centraliste Aleksandra Rankovića iz Centralnog komiteta i nacionalističke srpske reakcije koja je usledila; zatim, po izbacivanju Dobrice Ćosića iz Komunistike partije 1968. zbog njegovog angažovanja za kosovske Srbe, a protiv kosovskih Albanaca; koreni plana su i u tome što je JNA odbijala Ustav iz 1974. koji je davao veću moć pojedinim republikama. Srpski nacionalizam izlazi u javnost sa *Memorandumom* 1986. i sa manje ili više razrađenim vojnim planovima, budući da se razvijao tokom više godina pre rata, i to u vojsci, Akademiji i političkim krugovima, prema Biserkovej, sa središtem na Pravnom fakultetu Beogradskog univerziteta pod vođstvom Mihajla Đurića (Biserko, pogl. 3, str. 3, 2003). Dobrica Ćosić je igrao centralnu ulogu u povezivanju tih krugova i disidenata posle 1968. Već 1984. Vojislav Šešelj objavljuje tekst u kojem on vidi Jugoslaviju sa samo četiri republike: Slovenijom, Makedonijom, veoma smanjenom Hrvatskom i veoma povećanom Srbijom, uključujući i Bosnu – a 1986. rasplamsava se rasprava sa *Memorandumom SANU*. (To smo preciznije analizirali u *Anatomiji mržnje*. – *Prim. autora*.)

4 Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, str. 146.

5 Ibid

JNA JE PLANIRALA RAT DAVNO PRE MILOŠEVIĆA

Prema hrvatskom admiralu Davoru Domazetu-Lošu, odlučujuće promene u organizaciji JNA odigrale su se takođe daleko pre izbijanja rata, ranije nego što se uobičajeno misli, a plan RAM, ako postoji, tako je konkretizacija obuhvatnijih, opsežnijih planova. Domazet-Lošo je bio mornarički oficir u JNA i komandovao je razaračem „Split“, kada je bez najave razrešen dužnosti 1986 – činjenica koju on sam pripisuje pojavi srpskog *Memoranduma*. Zatim je postao analitičar u komandi mornarice dok ga izbijanje rata 1991. nije nateralo da promeni stranu i ode u hrvatsku vojsku, gde je zauzimao različite vodeće položaje, na primer, bio je zamenik šefa glavnog štaba u vrhovnoj komandi. Svedočio je u Hagu 10. septembra 1998. u slučaju Blašković, i to svedočenje je bila osnova za njegov opsežni članak o razvoju JNA u srpsku armiju, što je bio samo početak za ono što je potom sledilo. Armija je, po njemu, promenila organizaciju koja je bila zasnovana na ideološkoj uniformnosti (i između vojnika međusobno, s jedne strane, i između armije i društva, s druge) i postala armija pod srpskim vođstvom, i što se tiče jezika, nacionalnog sastava, oficirskog kadra i ratne doktrine. Po Domazet-Lošu, ove promene armija je sprovela početkom i sredinom osamdesetih, od 1981. do 1987. Tada se odustalo od strukture: armija–divizija–puk, u korist strukture: okrug–korpus–brigada, što je primenjeno i isprobano smeštanjem 52. korpusa na Kosovo. Ova promena strukture bila je odlučujuća, jer kada je konačno sprovedena, 1986–87, šest armija, koje su, grubo govoreći, bile zasnovane na jugoslovenskim republikama, zamenjeno je trima (kasnije četirima) vojnim regijama koje su sekle republičke granice, a koje je zauzvrat armija eksplicitno smatrala čisto „administrativnim“ podelama – što je, u stvari, bilo potpuno suprotno Ustavu iz 1974, koji se tremeljio na realnoj političkoj autonomiji republika. Ako bi se to oštrije formulisalo, onda je reč o vojnom udaru u skrivenom obliku, jer je na taj način reorganizacija armije bila decidirano okrenuta protiv državnog ustava i relativizovala je republičke granice na kojima je on bio izgrađen. Republike sada nisu više imale „svoje“ armije sa regionalnim vođstvom, već je mogla da nastupi srbifikacija oficirskog kadra, a zadatak da se stabilizuje država „pod vanrednim okolnostima“ sada je postao centralno

mesto u vojnoj doktrini (što bi normalno trebalo da bude zadatak policije). Ovu reorganizaciju armije vodili su generali Veljko Kadijević i kasnije Blagoje Adžić, koji su bili u generalštabu pod Miloševićem još od kada je on jače pritegao armiju nakon što je ona podeljena na tri odeljenja za Krajinu, Bosnu i Srbiju maja 1992. Za Domazeta-Loša orijentacija vojske prema velikosrpskom programu nastupila je već i pre nego što je Milošević preuzeo vlast – a pod njim je samo nastavljena.

Hrvatski general JNA (kasnije vodeći oficir hrvatske armije), Martin Špegelj, dodaje odlučujući detalj opisima admirala: da je reorganizacija armije takođe promenila put komande nad teritorijalnom odbranom (TO), kao „drugim krakom“ u jugoslovenskoj odbrani. Teritorijalna odbrana bila je organizovana po republikama, pod predsedništvima pojedinih republika i često pod komandom oficira iz dotične republike, ali sa ovom promenom komanda nad TO stavlja se pod već pomenuta tri-četiri regiona, koji su direktno pod saveznim predsedništvom, koji je komandovao u saradnji s vrhovnim štabom – to jest vojnim vođstvom i Kadijevićem (Špegelj, str. 20). U stvari, JNA je preuzela teritorijalnu odbranu republika. Time ona direktno preuzima naoružanje od TO, što je operacija koja je po Špegelju bila planirana 1984, i koja je započeta u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni 1990. godine. U Bosni je ovo oružje u velikom obimu bilo redistribuirano JNA i srpskim civilima u Bosni. Kadijević tim povodom piše (što veoma rečito govori o nameri koja stoji iza toga): „Jedan od najvažnijih načina da se parališe opasni ustavni koncept (iz 1974. – *napomena autora*) o naoružanim snagama bila je odluka o povlačenju naoružanja TO i njegovo smeštanje pod kontrolu JNA“ (citirano iz: Špegelj, str. 21). Time dolazi i do srbifikacije oficirskog kadra. Srbi su tu oduvek bili jaki, ali posle *Memoranduma* i armijske reorganizacije sredinom osamdesetih, procenat srpskog kadra je, prema admiralu, prešao 70 % (str. II.496), to jest, bio je oko dva puta veći od udela srpskog stanovništva u Jugoslaviji – još veći među vodećim oficirima – i oko 1990. većina vodećih hrvatskih oficira u severnoj oblasti razrešena je dužnosti. Ali, nije se, međutim, mogla, kao što Špegelj ukazuje, srbifikovati čitava armija, za to nije bilo dovoljno mladih Srba (između ostalog i zbog niske stope priraštaja i izbegavanja služenja vojnog roka), što je odlučujuće

oslabilo JNA i pomoglo da uvlačenje brojnih paravojnih formacija u sukob postane nužno u Hrvatskoj, a naročito u Bosni.

Ovim reorganizacijama vojske preduzet je čitav niz važnih skrukturnih koraka, što se tiče vojne realizacije velikosrpskih planova. U pogledu konkretnog izvođenja plana, Domazet-Lošo ukazuje na takozvane „s-1“ i „s-2“ odbrambene planove protiv napada na Jugoslaviju sa istoka, odnosno zapada, respektivno. U svetlu slabosti Varšavskog ugovora 80-ih, veći deo pažnje usredsređen je na plan „s-2“, koji tako postaje prethodnik RAM-plana, što Domazet-Lošo ne pominje. Totalni napad NATO-pakta zahtevao je prema planu „s-2“ razmeštanje prestrukturisane JNA po čitavoj jugoslovenskoj oblasti prema novoj strategiji – „borba u prostoru“, koja treba da poveže džepove otpora sa linijama trupa. U velikosrpskoj perspektivi Domazet-Lošo tumači to kao zadatak da poveže srpske oblasti i enklave uz pomoć snaga JNA. Ova nova reorganizacija bila je potpomognuta novom infrastrukturom s kasarnama u predgrađima ili kod drumskih prilaza u gradove kao što su Osijek, Vukovar, Vinkovci, Bjelovar, Petrinja, Karlovac, Gospić, Zadar, Šibenik i Split – da bi se kontrolisala Hrvatska i olakšalo postavljanje trupa na nove granice Srbije – i „s-2“ postao je novi predmet godišnjih armijskih vežbi, dok se „s-1“ više nije uvežbavao: „Do 1985. postojao je ratni plan pod imenom ‘s-1’. I on se ticao jedne ne radikalne već delimične agresije od strane jedne ili više članica Varšavskog ugovora na Jugoslaviju. Do 1985. svake godine naizmenično su se vežbala oba plana. Ali od 1986. postojala je samo jedna vojna vežba, naime vežba plana ‘s-2’, koji se ticao radikalne agresije a plan je trebalo da se suprotstavi takvoj agresiji na Jugoslaviju. (...) I veoma je upadljivo kada uočite da su se na najvišem strateškom nivou te vežbe održavale i 1986. i 1987. i 1988. i 1989. i 1990. I te vežbe su dobile ime ‘Romanija’“ (slučaj Blaškić, str. II.508, 10/9, 1998). (Romanija je ime planine severoistočno od Sarajeva gde je osnovan bosansko-srpski vojni centar. – *Prim. autora.*) Admiral se čudi zašto je vežbi usmerenoj protiv napada NATO-pakta bila pridavana tako velika važnost u vreme detanta krajem osamdesetih godina XX veka. Njegovo tumačenje glasi da je navodna pretpostavka tih planova bila da će doći do napada sa zapada, koja je u naopakoj formi korišćena kao izgovor kojim se moglo prikriti

stvarno pokretanje plana i na taj način stvaranje Velike Srbije. Po njemu, ideja iz plana da se okupira hrvatski deo jadranske obale jeste odlučujući potez, kojim bi se obezbedilo da Bosna po srpskoj izreci „padne tiho“. To je podrazumevalo dva udara JNA protiv pretpostavljenog NATO-napada duž Neretve prema centralnoj Bosni, naime, bio bi to manevar u obliku klešta, koji bi se sastojao od pokretā Ravni Kotari – Sinj – Livno – Kupres i Slano – Mostar – dolina Neretve – Sarajevo, posle pomorskog desanta na dva mesta na obali. Ova dva pomeranja bi, takoreći, zgrabila Bosnu odozdo, sa svake strane, i držala pod svojom kontrolom centralnu Bosnu. Odatle bi se moglo dalje napredovati, i osloboditi Zadar i Dubrovnik, a kasnije i celu Jadransku obalu. Sever Jugoslavije, koji bi NATO okupirao severno od reke Une (Slovenija, centralna Hrvatska), onda bi se ponovo osvojio snagama iz pozadine, to jest, iz Srbije. Za admirala ova reorganizacija JNA i njeni ratni planovi čine naročito važnu osnovu srpskog nacionalizma, zato što vremenski prethode spektakularnim javnim političkim događajima. On zaključuje „...da je JNA rekonstruisana u srpsku imperijalsitičku silu pre nego što je srpski politički cilj bio objavljen, pre nego što se Milošević pojavio na političkoj sceni, i davno pre nego što su u drugim republikama izabrane nove vlasti“ (II.552). Stanovište da jugoslovenska kriza treba da se stavi na dušu republikama koje su postavile svoje zahteve, a da ne govorimo o njihovom priznaju od strane Zapada, kao što se veruje u kontekstu uobičajenog folklora, ustupa pred ovim uvidom u srbifikaciju JNA i ranije vojno planiranje kako bi nova srpska država mogla da se ostvari.

Kao što se zna, rat ne bi trebalo odmah da se razvija po planovima JNA. Poslednja faza plana „s-2“ treba da bude prva – napad na Hrvatsku. Tu su sasvim tačno zauzete Krajina, istočna i zapadna Slavonija s većinskim srpskim staovništvom, ali nije se uspelo, kao što je bilo planirano, da se dođe do slovenačko-austrijske granice, a ni do linije Virovitica – Karlovac – Karlobag, zbog čega je je Bosna morala da bude uzeta u obzir, pa su tamo povučene trupe tokom proleća 1991. Admiral u Hagu analizira detaljno opisano obimno premeštanje trupa u Bosnu i zaključuje: „... bila su dva grupisanja snaga; tri korpusa u severoistočnoj Bosni i dva korpusa u jugoistočnoj Bosni plus korpus koji je razmešten u Srbiji i Crnoj Gori, blizu Bosne i Hercegovine“ (II.526 –7). Tako su delimično postavljena dva

kraka u klešta-manevru, a delimično su trupe dovedene, praktično istovremeno, u dve velike bosanske oblasti sa srpskom većinom, a te oblasti su *de facto* već bile zaposednute odavno pre izbijanja rata. Ova dva klešta-manevra sada su modifikovana, tako da je akcija pokrenuta u Bosni, a ne sa obale. Napad je usmeren na Kupres sa zapada, ali sada iz Knina, Grahova, Glamoča, Livna. Ove dve strane „klešta“ dopunjene su trećim manevrom u centralnoj i istočnoj Bosni, a to je navodno trebalo da spreči kopnene operacije NATO na visoravni na Romaniji severoistočno od Sarajeva i da udalji pretpostavljene blokade snaga NATO oko Sarajeva, koje je trebalo da se brani odbrambenim prstenom. Sve ukazuje na to da su vođstvo JNA i bosanski Srbi (uporediti izjave njihovog vođstva o ratu koji će biti gotov za deset dana – *prim. autora*) posle rata u Hrvatskoj očekivali da će Bosna da padne vrlo brzo i da će otvoriti mogućnost za modifikovanu srpsku zapadnu granicu koja bi sledila liniju Stari Grad – Paklenica – Karlovac – Pakrac – Nova Gradiška – reka Sava – Osijek, što je malo manja Velika Srbija, uključujući one delove Hrvatske koji su tada bili pod okupacijom Srba. Ovde se može dodati da je dogovor između Miloševića i Tuđmana o podeli Bosne iz marta 1991. takođe postojao kao jedna defanzivnija mogućnost – možda su sa srpske strane sedeli na dve stolice i nadali se da će moći da dobiju celu Bosnu, ali su postigli dogovor o podeli kao alternativu ako sve ne bude išlo kao su želeli. Što se tiče nove granične linije, JNA se, prema admiralu, reorganizovala u periodu decembar 1991 – januar 1992, i to tako što su II i IV region ustanovljeni sa glavnim štabovima u Sarajevu (centrana Bosna) i Podgorici (jugozapadna Srbija, Crna Gora, istočna Hercegovina, jugoistočna Bosna), dok je glavni štab III regiona postao Niš, a glavni štab I regiona – Beograd, obuhvatajući Vojvodinu, severnu Srbiju i severistočnu Bosnu; II i IV region bili su tako prve strateške linije i trebalo je da povežu srpske oblasti u Bosni, da očiste oblast od Hrvata i Muslimana i da pritisnu priobalske delove Hrvatske; I i III region bili su strateške rezerve. Na prelasku iz 1991. u 1992. godinu, JNA je imala (II region i delovi I i IV regiona) 83.000 ljudi u Bosni, 460–500 tenkova, 400–420 oklopnih vozila i oko 1.000 minobacača, a oficirski kadar se tada sastojao od 92,6 % Srba.⁶

6 Prema Borisavu Joviću – Miloševićevom savetniku i srpskom članu jugoslovenskog predsedništva – Milošević i on odlučili su 5. jula 1991. da „svi Hrvati i Slovenci treba potpuno

Ipak, pokušavali su da je predstave kao neutralnu snagu koja se umešala da zaustavi sukob između bosanskih Srba i Muslimana – jasno, s izvesnim uspehom u samom početku rata, i kod Muslimana i, na primer, kod sarajevskih Srba. Napad kleštima, međutim, nije uspeo, i 23. aprila bosanski branioци zaustavili su oba planirana prodora na Livanjskom polju na jugozapadu i u Stolovu i dolini Neretve na jugu. Izgleda kao da je ovaj srpski fijasko dao zamaha obimnoj reorganizaciji JNA u maju 1992. Ratko Mladić je 10. maja preuzeo komandu nad čitavim II regionom i bosanskim delovima I i IV regiona, koji će dve nedelje kasnije postati armija Republike Srpske reorganizovanjem JNA u tri srpske armije – VI, VRS odnosno VRSK u ostatku Jugoslavije, Bosni i u Krajini, respektivno. On je reorganizovao VRS u 6 korpusa sa tada ukupno 125.000 ljudi, a veći deo se sastojao od bosanskih Srba iz JNA, a strategija je promenjena utoliko da se okupira što je moguće više teritorije i da se povežu srpske oblasti – naročito istočna i zapadna Srpska preko koridora Posavina, oko kojeg je počela bitka 15. jula 1992. Bosansko-hrvatski koridor je pao iznenađujuće lako⁷, ali Srbi zauzvrat nisu uspeli da prodru u dolinu Neretve. S druge strane, prema admiralu, podela srpskih snaga kleštima omogućila je ostvarenje neugodnog plana: „Dakle, Vaše je mišljenje da je armija Republike Srpske i nekadašnje JNA preselila nesrpsko stanovništvo iz istočne Bosne i bosanske Krajine (severozapadne Bosne) u centralnu Bosnu? I da je to je bio jedan od najznačajnijih podsticaja za sukob između Muslimana i Hrvata, i da je to bio deo strateškog plana armije Republike Srpske; da li sam Vas dobro razumeo?“ „Da“(II.550). Po admiralu, bosanski Srbi jednostavno su računali da će izbiti sukob između

da se eliminišu iz armije“. Veljko Kadijević je prihvata bez rasprave (iako Milošević nije vrhovni komandant armije), i tvrdi da će to da traje 6-10 dana, ali Milošević i Jović vrše pritisak na generala da to sprovede za 2-3 dana. Ovu informaciju prenosimo iz knjige Serensena i Bjerna *Jugoslovenski rat* /Sørensen og Bjørn, *Den jugoslaviske krig*, 1996, str.76 – to je, uostalom, glavni razlog da skrenemo pažnju na ovaj izvanredni i vrlo rani danski pregled i analizu rata, premda zaodenu u udžbeničko ruho.

- 7 Prema Špegelju, koji je u to vreme bio u hrvatskom armijskom vođstvu, Hrvatska je predala koridor Posavinu jer su njegove trupe dobile direktna naredjenja od Tuđmana – zaobišavši armijsko vođstvo – da se povuku. Špegelj to nije shvatio, ali to kasnije tumači (zajedno s drugima neobičnim kontranaredenjima hrvatskoj armiji, kao što se dogodilo u Slavoniji 1991. i u zapadnoj Bosni 1992) kao sporazum između Tuđmana i Miloševića o podeli Bosne.

Muslimana i Hrvata ako se u dovoljnoj meri prenaseli centralna Bosna izbeglicama sa istoka i zapada.

Kao što se može videti, analiza plana „s-2“ admirala Domazeta-Loša prelazi u prezentaciju kako je on postepeno, korak po korak, menjan pod utiskom aktuelnih ratnih događaja 1992 – ali, ako je plan RAM zapravo činio modifikaciju ratnih planova JNA, onda su sudbina i razvoj plana „s-2“ bez sumnje deo vojne pozadine za RAM.⁸ Kako ovi vojni planovi leže kao klica one konkretnije logistike za vreme rata, može se videti na primeru iz zapi-

8 Osim ove vojne logistike, plan „s-2“ kako ga analizira Domazet-Lošo već implicira etničko čišćenje, koje RAM treba navodno da razradi. Prema italijanskom novinaru Đuzepeu Zahariji, on je u ranoj fazi došao do dokumenta sa sastanka, koji je navodno održan između 20. i 28. avgusta 1991, i na kojem je trebalo da bude detaljnije razrađen takozvani plan „Brana“. On u *Noi, criminali di guerra* (1994; danski prevod: Anete Lindgor) piše: „Poziv da se pregovara o problemu stigao je od Blagoja Adžića. U to vreme on je bio šef generalštaba JNA a pre toga je bio šef vojne obaveštajne službe – na sastanku je učestvovao njegov naslednik, general Aleksandar Vasiljević, general-pukovnik Radenko Radinović, major Čedo Knežević, general-major Milan Gvero.“ Dokument se bavi različitim taktikama u slučaju da se rat u Hrvatskoj proširi na Bosnu. Zaharija citira iz odlomka dokumenta koji poseduje, ali čije je poreklo nesigurno:

„Analiza načina na koji funkcioniše muslimansko društvo pokazuje da se njihov moral, njihova volja, i spremnost za borbu – da se sve to može slomiti ako se interveniše u religioznim i socijalnim strukturama, gde je društvo najslabije i najranjivije. Ovde je reč o ženama, naročito maloletnim, mladim. Ako se uđe, ako se ciljano interveniše na tom polju, to će značiti da smo uneli nemir u čitavo društvo, da smo izazvali prvo strah, pa zatim paniku, do mogućeg povlačenja sa delovanih područja, dok spremnost za otpor potpuno ne nestane.“

Zaharija dodaje: „Zaključak je da ako se ovaj plan ikada pokrene, onda će morati da se koriste principi ‘slim company’ – a to će reći malo glava i veoma jasna naređenja. Što se tiče armije, oficiri će dobijati direktna naređenja od pukovnika Ražnatovića [vođa paravojnih „Tigrova“, Arkan], a kada to bude bilo neophodno, Mladić će obezbediti da pomoć stigne iz samostalnih jedinica, tj. od ‘Belih orlova’, ‘Tigrova’ i bandi koje su došle iz Vučjaka, takozvani ‘Vukovi’.“

Dalji dokument je pismo o masovnom silovanju koje je Milan Dedić, komandant 3. korpusa srpske armije, poslao Mihalju Kertesu u Ministarstvo unutrašnjih poslova: „...u oblastima koje se nalaze duž naše teritorije ima oko 1.680 žena uzrasta od 12 do 60. Veliki deo je u drugom stanju, naročito u grupi od 15–30. Prema Bošku Keleviću i Smiljanu Geriću, psihološki učinak je veoma jak, i stoga treba nastaviti.“

Zaharija tačno dodaje da budući da se ne zna poreklo plana „Brana“, može biti reč o falsifikatu. Što kasniji događaji odgovaraju dokumentu možda je i bio cilj falsifikata, ako je antidatiran. Ne možemo ovde da damo odgovor na to pitanje, ali može se konstatovati, da su se od tada pojavile pouzdanije informacije o takozvanim planovima „A“ i „B“ bosanskih Srba (videti kasnije).

snika sa sednice parlamenta u Palama, koji su na sreću sačuvani. (Videti u nastavku. – *Prim. autora.*) U martu 1994. Radovan Karadžić osvrće se na protekle događaje. „Pre rata, profesore Milojeviću, kada smo planirali šta treba da se desi sa BIH, planirali smo na isti način šta treba da se desi u Sarajevu, i razmatrali smo da zauzmemo planinu Zvijezdu. Tu je trebalo da bude granica, a dolina reke Krivaje da služi kao veza između Sarajeva i Banjaluke. (...) To je država, to je dobro integrisana nacija, to je bio naš plan daleko pre rata“ (str. 26.518, slučaj Milošević, 030915).

PLAN O PODELI NA SALVETI

Već u ono vreme kolale su glasine o tajnom sastanku predsednika Tuđmana i Miloševića u Karađorđevu u Vojvodini, marta 1991. Svedočenje tadašnjeg predsednika savezne vlade Ante Markovića u Hagu (videti Appendix I na kraju ove knjige – *prim. autora*) ostavlja, međutim, malo sumnje u to da su glasine tada bile istinite: dva predsednika na rubu međusobnog rata ujedini su se o podeli Bosne između dve zemlje, a „S“-križulja kroz teren čak je skicirana na upotrebljenoj salveti. Tuđman je tada posle sastanka više puta zamahnuo rukom i ukazivao na predstojeću podelu kao na gotovu činjenicu – sa ili bez male sendvič-države za Muslimane u sredini. Milošević je bio ćutljiviji o tom planu. Ali, iako je i rat u Hrvatskoj došao između tog sastanka i događaja u Bosni, događaji *on the ground* govore u prilog tome da dogovor još uvek postoji (na primer, hrvatsko poklanjanje Srbima koridora u Posavini i relativno malo sukoba između Srba i Hrvata u Bosni). Ipak, nemamo svedočanstva o nekom preciznijem konkretizovanju čuvenog „S“ na salveti, a Miloševićovo ćutanje o dogovoru možda može da ukaže na to da su Srbi i što se tog dogovora tiče računali na to da puste da razvoj događaja na terenu progovori vojnim jezikom, uz podršku snažnih trupa srbifikovane JNA. U tom slučaju, odsustvo detaljnog dogovora moglo bi legitimisati srpsko zauzimanje što većeg dela, možda čak i cele Bosne, dok se istovremeno činilo sve da pacifikovanje hrvatskog prirodnog neprijatelja u Bosni bude što verovatnije?

Čuli smo kontradiktorne izveštaje o planu RAM: plan o srpskoj

zapadnoj granici od Karlobaga do Virovitice značajno je ambiciozniji nego podela Bosne, što su Srbi ozbiljnije shvatili tek kada su Hrvati pokazali iznenađujuću snagu u proleće 1991. Ali možda je plan RAM kao i mnogi vojni planovi operisao sa više mogućih, manje ili više optimalnih ishoda, i u svim tim slučajevima ambicioznija verzija morala se relativizovati posle završetka rata u Hrvatskoj krajem 1991. i početkom 1992. Možda je dogovor u Karadordevu srpskoj strani bila trenutna taktička improvizacija u poređenju sa velikosrpskim okvirnim planom i njegovim dugogodišnjim žilavim tragovima i većim ambicijama – samo improvizacija koja je odjednom postala nužnost posle neočekivanog ishoda rata sa Hrvatima?

VARIJANTE „A“ I „B“

Aktivnosti bosanskih Srba posle izbijanja rata u aprilu 1992. odvijale su se u oblastima koje su se veoma razlikovale. Srpske autonomne oblasti, koje su bile proglašene, obuhvatale su i oblasti sa srpskom većinom i one sa srpskom manjinom. Ideja iza te dve strategije, „A“ i „B“, ukazuje na to da su ljudi morali da se ponašaju na različite načine u tim oblastima. Što se tiče varijante „A“, tada su najčešće već imali vlast u gradskoj upravi, policiji itd., i mogli su bez problema da tu vlast učine apsolutnom i očiste Muslimane iz različitih organa vlasti, ali drugo i delikatno pitanje činile su oblasti pokrivene planom „B“ (to jest, oblasti koje su obuhvatale gradove s muslimanskom većinom, kao što su Zvornik, Prijedor, Srebrenica, Foča, Bijeljina, ili oblasti bez većine pojedine etničke grupe). Za srpske planove bilo je neophodno da se postigne „kompaktna“, to jest, koherentna oblast u Bosni, da se srbifikuje veliki broj područja te vrste, uključujući i Sarajevo. Bilo je naravno i gradova tipa „B“, koji su postali objekat najnasilnijeg čišćenja (gledano sa bosanskosrpske tačke gledišta: izvori najvećih problema u planiranju), i sada postoje detaljna istraživanja o, na primer, čišćenjima Zvornika na istoku i Prijedora na zapadu.⁹ Iznenađujuće je da sam Radovan Karadžić, tada na visokoj funkciji, opisuje planove „A“ i „B“, što

9 Wesselingh i Vaulerin o Prijedoru (2003); Tretter et al. o Zvorniku (1994).

se vidi iz zapisnikâ sa sednice srpskog parlamenta 15. aprila 1995. i oni čine najfrapantnije izvore u Hagu. (Na njih ćemo se još vratiti. – *Prim. autora.*) On nostalgично gleda na prve godine SDS: „Želeo bih da kažem kako je to bilo. Kada je rat počeo, kada smo imali vlast u opštinama u kojima smo bili većina (...), čvrsto smo držali vlast, sve smo kontrolisali. U opštinama u kojima smo bili u manjini, osnivali smo tajnu upravu, gradsku vladu, opštinske skupštine, imali smo predsednike izvršnih komiteta. Sećate se planova 'A' i 'B'. U varijanti 'B', kada smo bili u manjini (...) 20%, 15% (...), morali smo da osnujemo vlast i brigadu, jedinicu, bez obzira na veličinu, ali bilo je odeljenje sa vođom. Rat je počeo, a JNA je pomagala koliko je mogla tu i tamo, pomagali su i ranije – nadam se da ovo neće biti emitovano na HTV – general Subotić nam je pomogao odmah pre početka tako što je poslao tenkove. (...) Moja gospodo, dobili smo oficire koje smo tražili. Zatražio sam Mladića, generala Ninkovića, pa jednog pukovnika, i general Perišić me je posetio zbog toga, a meni su zapale za oko Mladićeve muške izjave u novinama. On je već bio u Kninu u to vreme. Zainteresovao sam se za njega, i zajedno sa gospodinom Krajišnikom otišao sam u kabinet generala Kukanjca, i tada smo ga čuli kako izdaje naređenja i komanduje oko Kupresa i Knina. Provodili smo bezbrojne noći u Kukanjčevom kabinetu u to vreme. Predsednik Krajišnik je već bio predsednik skupštine, a ja sam bio samo lider stranke, nisam imao državnu funkciju. Zamolili smo za Mladića i rekli da treba da osnuje glavni štab kako njima odgovara, mi nećemo da se mešamo. (...) Kasnije smo ga demobilisali, ali se jezgro armije nalazilo u svakoj opštini. Želeo bih da čujem za opštinu gde je nije bilo. (...) Šta je suština? Suština je ono što je rekao Đurić ili neko drugi u prvom govoru – da armija treba da se meša u državu. (...) Armija treba da se meša u državu, da postane državni organ, a ne pomoćni radnik koga unajmljujemo ili pozivamo, već neko čije zahteve treba da slušamo, ali ni struktura koja će da se postavi iznad svega. (...) Jasno je da oficir sluša najvišeg komandanta, a svi njegovi pomoćnici i jedinice moraju da slušaju njega itd. Ne može da bude podela u organima, i ako sve ne ide glatko, ako ne ide dobro, ako ne radi kao sat. (...) Do sada smo imali veoma aktivan uzajamni odnos“ (proces protiv Brđanina, 1174ff, 020130, citiran svedok, istoričar Robert Donija). Opis varijante „B“ naravno da prelazi u opis naročito

bliskog odnosa partije bosanskih Srba sa armijom i njenom centralnom ulogom u planu za stvaranje države zato što je glavni činilac u preuzimanju vlasti po planu „B“ bilo prisustvo srpske vojne jedinice u dotičnoj opštini.

U Tribunalu u Hagu ta dva plana su se rutinski spominjala kao „varijante ‘A’ i ‘B’“, i one su naročito obrađene u slučaju protiv Radislava Brđanina i Momira Talića – optuženih za komandnu odgovornost za etničko čišćenje u severozapadnoj Bosni – Banjaluka, Prijedor, Ključ itd. Dana 23. januara 2002, tužilac iznosi takozvani „dokument o varijantama ‘A’ i ‘B’“, dokument SDS od 19. decembra 1991, čiju istinitost inače osporava odbrana, pod naslovom „Uputstva za organizovanje i aktivnost u organima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini pod vanrednim okolnostima“. Ovde se spominju te dve varijante, „A“ za situacije kada su Srbi u većini i „B“ kada su u manjini, i u poslednjoj se kaže i to „da opštinska vlada SDS treba odmah da formira krizni štab za srpski narod u opštini“ – štab, koji treba da „intenzivira informativne i propagandne aktivnosti da bi se na pogodan i odgovarajući način informisao srpski narod o političkoj i bezbednosnoj situaciji u opštini i van nje“. Krizni štab je takođe odgovoran za organizaciju odbrane opštinske teritorije i ima obavezu da „smesta preduzme inicijativu za delovanje, koje odgovara svakoj datoj situaciji i mogućim posledicama“ (709-10). U procesu protiv Stakića (16/4 02) dalje se citira iz dokumenta: „Mobilizite sve srpske članove policijskih snaga i pobrinite se u saradnji sa komandom JNA i štabom da postepeno dođu pod komandu. (...) Organizujte tajno nadgledanje kod prilaza u mesto naseljeno Srbima i sistematizujte izveštavanje o svim mogućim pretnjama protiv srpskog stanovništva. S tim u vezi osnujte odgovarajuće zaštitne institucije i pripremite mogućí transport ljudi i materijalnih dobara u sugurnija područja i oblasti.“ Sumnja odbrane u valjanost dokumenta je u slučaju protiv Brđanina odbijena na osnovu toga što je on u stvari već bio objavljen 1992. u *Slobodnoj Bosni* – s napomenama o Karadžićevom prethodno citiranom govoru. Kasnije, 23. oktobra 2003, Tužilaštvo je predočilo obimnu zbirku dokumenata iz opština iz cele Srpske, koje su ubrzo posle navedenog datuma osnovale krizne štabove – mnoge sa direktnim upućivanjem na dokument od 19. decembra.

Dokument i njegov „krizni štab“ dalje se povezuju sa političkim planom od šest tačaka bosanskih Srba. (Videti dalje. – *Prim. autora.*)

Ovi krizni štabovi menjali su imena („krizni komiteti“, „ratni štab“, „ratni savet“), ali su imali karakter organa u vanrednim situacijama, pa su mogli da donose sve moguće političke odluke za vreme rata (732) – i sastojali su se od vodećih ljudi svih zanimanja uključujući i vojna lica. (Optuženi Brđanin je bio predsednik za stepenicu višeg kriznog štaba SAO Krajine – tu su spadale sve opštine u severoistočnoj Bosni, uključujući i Prijedor, Banjaluku, Ključ itd. – a optuženi Talić je bio vođa I krajiškog korpusa pokrivajući iste oblasti, takoreći, njihovi civilni odnosno vojni lideri, respektivno. Kada su se SAO spojile u Republiku Srpsku u septembru 1992, Brđanin je postao ministar u vladi.)

Tužilac preciznije izlaže ono što se nalazilo u birokratskom jeziku dokumenta tako što posmatra kako su se odvijali događaji u opštinama sa varijantom „B“. Već u avgustu 1991. televizijski predajnik na planini Kozara bio je zauzet, pa su mogli da se emituju samo srpski programi, i u njima su Hrvati i Muslimani opisivani kao ekstremističke *ustase* i *balije* – što su srpske pogrdne reči za ta dva naroda. Procedura u pojedinoj opštini bila je sledeća: „Proglasilo se gradsko veće srpskog naroda u toj i toj opštini. Iako su procesi na mnogim mestima počeli već 1991, oružje, koje su teritorijalne jedinice imale u svojim različitim skladištima, kao i fabrike i slično preuzela je JNA i to naoružanje je distribuirano Srbima, običnim civilima. Zatim su vlasti izdale naređenje da svi ne-Srbi potpišu izjavu lojalnosti srpskoj državi koja je bila proglašena. I taj dokument je pre svega nuđen ljudima u policiji. Oni koji nisu pristali na to, momentalno su gubili posao. Sledeći korak je bio da srpska skupština postane krizni štab. Naređenja o mobilizaciji u SAO Krajini poslata su 1. maja. (...) Istovremeno je izdato naređenje da sve paravojne formacije i pojedinci koji su ilegalno posedovali oružje i municiju trenutno, a svakako pre 15.00 sati dana 11. maja 1992, predaju oružje teritorijalnoj odbrani u opštinskoj zgradi (...)“ Posle isteka tog roka srpske snage JNA upadale su u nesrpske oblasti, praćene rezervnim oficirima iz policije i paravojnim formacijama, koje su granatirale izabrana sela. Širi otpor je bio beznadežan, ali je u srpskim medijima bio naduivan. Hrvate, a naročito Muslimane privodili su, ispitivali, tukli, smeštali u logore ili ubijali, a veliki delovi nesrpskog stanovništva prebegli su, ako su mogli, često uz pomoć organizacija Ujedinjenih nacija, koje su bile prisiljene da

ih transportuju. Pre nego što su napustili mesto, bili su primorani da potpišu da državi predaju svaku imovinu čija vrednost prelazi 300 DM. U slučaju protiv Miloševića jedan svedok veoma dobro opisuje realan sadržaj „varijante ‘B’“. To je vođa „kriznog štaba“ u Bratuncu, opštini koja obuhvata Srebrenicu u severoistočnoj Bosni, Miroslav Deronjić: „Ono što je mene i mnoge druge nateralo da učestvujemo u ovim događajima bili su planovi koji su bili javno ispunjavani u prvoj fazi. Sada govorim o planovima Srba u Bosni i Hercegovini. Oni su se držali neophodnosti da svi Srbi treba da ostanu zajedno u jednoj državi. Prvo je to bio pokušaj da se očuva celovita Jugoslavija, a zatim su se planovi menjali onako kako su se događaji razvijali. To je nešto veoma dobro poznato ovom Tribunalu. To sada pokušavam da pokažem mojom izjavom. Pre svega ovi javni planovi, u koje sam takođe bio umešan od 1991. pa nadalje, bili su u stvari povezani sa osnivanjem jedinstvenog prostora bosanskih Srba u oblasti Bosna i Hercegovina. To je bio javni plan. Bilo je mnogo manifestacija tog plana. O njemu se govorilo u medijima, u govorima najviših ljudi, uključujući i neke od aktivnosti koje sam imao na lokalnom nivou, primarno u toj oblasti gde sam živio i radio. Ovi planovi obuhvatali su više faza pri njihovom ostvarivanju. Prvo su osnivane zajednice opština, a kasnije su one prerastale u dobro poznate srpske autonomne oblasti. Bilo ih je pet u Bosni i Hercegovini. Stvorene su tokom 1991, a na jesen su priznate na skupštini, srpskoj skupštini, kao regioni, koji su, grubo govoreći, trebalo da srastu u srpsku celinu u Bosni i Hercegovini. Pri kraju 1991. učestvovao sam u tim događajima u obimu koji je većinu iznenadio, naime, bilo je nekih pravila koje su bila uključena i koja su većinu iznenadila, to jest one koji su bili umešani u tadašnje političke aktivnosti. To su bila prva tajna pravila postupanja, koja su bila preduzimana i koja su se primenjivala, a za koja se smatralo da će doprineti ostvarenju tog cilja, odnosno, osnivanju srpske celovite države u Bosni i Hercegovini. Ovaj Tribunal ih poznaje kao varijante ‘A’ i ‘B’. To je ono što su svi rukovodioci u stranci SDS i nekadašnjoj Bosni i Hercegovini prihvatili u tom trenutku, s obavezom da ih sprovedu u život. Ta politička narednja bila su strogo poverljiva, visoko poverljiva, i prvi put u mom političkom radu primio sam jedan takav strogo poverljiv dokument, koji je imao i takvu oznaku. Zapravo, radilo se o tome da izvršna i zakonodavna vlast u

opštinama treba da se podele. To je pre svega bilo povezano sa manjinskim opštinama. Kada kažem ‘manjinske opštine’, onda mislim tamo gde su Srbi bili u manjini, i bilo je takvih opština: Bratunac, Zvornik, Srebrenica, Višegrad, da ne spominjem druge. To je bilo u onoj autonomnoj srpskoj oblasti o kojoj sam već pre govorio. Zatim, i to moram da kažem u interesu istine, ljudi su to tumačili na raznim mestima različito i sprovodili u život na različite načine. Bilo je čak i otpora prema tome, i ljudi su pokušavali da se prilagode situaciji na licu mesta. I ja sam opisao kako sam ja sprovodio ta uputstva. Na jedan poseban način sam to sprovodio u Bratuncu na zajedničkoj skupštini u saglasnosti sa predstavnicima Muslimana na skupštini opštine Bratunac. Insistirao sam samo na tome da se jedna određena grupa izabere, i to je bila policija u Bratuncu. Tako znam da je takođe postojala posebna situacija u Zvorniku. Veoma dobro poznajem rukovodstvo tamo, kao i u još nekoliko drugih opština. U toj situaciji, početkom aprila 1992, u te oblasti stigle su neke vojne snage poznate kao dobrovoljci u Arkanovoj gardi, kao i Šešeljevi dobrovoljci, i tako dalje, da ih ne spominjem sve. Oni su stigli u oblast oko Drine i u neke druge oblasti u Bosni i Hercegovini i izazvali su sukobe. Za mnoge su došli kao iznenađenje. Ne bih sada da pričam o sebi, ali znam za neke od tih stvari koje su se odvijale u Zvorniku, neke od stvari koje su se događale u Bijeljini – znam da su izvesni srpski lideri bili pritvarani, tučeni, hapšeni, mučeni itd. To je bila radikalna faza u međuetničkim odnosima u toj oblasti, uključujući i opštinu Bratunac. Kada su ti ljudi stigli, trebalo je da izvrše tajni deo svojih planova. Izvestan broj ljudi, ne mogu da kažem koliko, u vođstvu SDS, nije znao za takve planove. To što se kasnije dogodilo, po mom mišljenju, pitanje je o uzrocima i činjenju u određenoj oblasti, o uzroku i posledici. Ukratko, kada su ti dobrovoljci i te jedinice stigle iz Srbije u tu oblast, počeli su da ubijaju ljude i da pljačkaju. Doneli su paniku u te opštine, i u međuetničke odnose, koji su već bili ugroženi, i doveli su do rastućeg straha i pre svega su Muslimani počeli da beže odatle“ (29623ff, slučaj Milošević, 031126).

Deronjić gotovo da ne može da se natera da kaže to što se događalo i mi nikada ne čujemo kako glase reči tih tajnih naređenja, ali jasno proizlazi da preuzimanje vlasti zasnovano na oružju i dolasku paravojnih formacija i na teroru nad Muslimanima sačinjava odlučujući deo tajno prenošenog

podteksta varijante „B“ – pa i onda kada se trebalo sukobiti sa mirno nastrojenim lokalnim srpskim liderima, koji su u tom slučaju bili izloženi istom postupanju kao i Muslimani. Važno je zapaziti da su očigledno postojali delovi lokalnog bosanskosrpskog vođstva, koji nisu bili voljni da prihvate taj plan pa su morali ili da se radikalizuju ili da budu izbačeni iz igre uz pomoć snaga koje su ubacivane iz same Srbije. Deronjić nastavlja da priča kako su jedinice JNA učestovale u ubijanju civila i proterivanju Muslimana u tom području, i kako mu je zloglasni „Frenki“ Stamatović iz srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova ispričao da su planovi odobreni na najvišem mestu. Planovi „A“ i „B“ tako su sačinjavali okvire za vršenje vlasti Srba (u oblastima gde su bili većina), odnosno kompletno preuzimanje vlasti (u oblastima gde su bili manjina) – okvire u kojima su konkretnije inicijative za proterivanje i za opsežne aktivnosti paravojnih formacija i koordinaciju sa armijom i kriznim štabovima saopštavane u dokumentima sa oznakom „strogo poverljivo“. Znamo, na primer, iz detaljno proučenog slučaja Zvornika da Arkanove snage nisu bile pod armijskom komandom, dok Šešeljeve jedinice izgleda jesu – ali ipak su Arkanove snage dejsstvovala u bliskoj koordinaciji sa aktivnostima JNA. (Arkan ulazi u Zvornik i teroriše gradsku muslimansku većinu i proteruje je neposredno pre nego što je armija preuzela grad.) Miloševićev najbliži savetnik, srpski član predsedništva, Borisav Jović, sasvim je nedvosmislen u svom svedočenju u Hagu, u kojem skicira kako je odlučujuće odluke u Beogradu između 1989. i 1992. realno donosila uska grupa, zvana „šestorica“, a koja se sastojala od njega, Miloševića, generala Kadujevića i Adžića, te Crnogoraca Branka Kostića i Momira Bulatovića (slučaj Milošević, str. 29.129, 18/1 2003) – što je bila degenirisan verzija predsedništva. Borisav Jović: „Paravojne snage iz Srbije – ako se pod tim podrazumevaju dobrovoljačke jedinice iz Srbije – uvek je trebalo, prema odluci predsedništva, da budu pod kontrolom Jugoslovenske narodne armije. Bilo je problema s nekima od njih koji se pokušali da izbegnu tu kontrolu i nisu se podvrgavale vojnoj disciplini, ali su bile obavezne da ostanu pod kontrolom JNA“ (str. 29.150).

Varijanta „B“ nije striktno povezana sa planiranjem JNA – to može da se sagleda kao direktna konkretizacija „Strategije opštenarodne odbrane i društvene samozaštite SFRJ“, koju je objavilo Ministarstvo odbrane

Jugoslavije 1987. Ovde se skicira odbrambena strategija protiv „unutrašnjeg i spoljnog nerijatelja“. Ona se sastojala u tome da mesni komiteti treba da ustanove autonomne oblasti koje bi se sastojale od opština i osnovanih „kriznih štabova“. Ovi silom preuzimaju čitavu strukturu moći na lokalnom nivou i uspostavljaju civilnu upravu koja se onda može sastojati od lojalnih snaga. (Preneto na osnovu: Serensen/Sørensen i Ramsgor/Ramsgaard, str.136 i 137, 1995. – *Prim. autora.*) Jedini korak koji je bio nužan da se od „Strategije...“ stigne do varijante „B“ jeste da se reč „komunisti“ zameni rečju „Srbi“.

Da li je, kao što tvrdi Vladimir Srebrov, ikada postojao plan RAM na 2 strane kucanog teksta, neizvesno je, i naravno da je isto tako nesigurno da li će se to ikada moći utvrditi. Ali, ako imamo u vidu ovoliki stepen razrađenosti na kojem se, što u ovom trenutku već znamo, nalazilo planiranje etničkih čišćenja od strane srpskih snaga, onda, u svakom slučaju, detalji planiranja ne mogu da se smeste na dve strane teksta kucane pisacom mašinom, a na dva parčeta papira može se dati samo pregled jedne skice, ništa više do samo jedan okvir. Pitanje plana RAM tako će se rešiti u temeljnijem istraživanju hijerarhije planova, počevši sa planiranom reorganizacijom JNA u srpsku vojsku, nastavljanjem prilagođavanja plana „s-2“ za okupiranje Bosne, nastavljanjem specificiranja srpskog preuzimanja vlasti u 70% Bosne planovima „A“ i „B“ – možda modifikovanih manje ili više ozbiljnim planom o podeli Bosne – zatim, ispunjenjem ovih planova s detaljima o etničkom čišćenju koji su preneti tajnim dokumentima, ili, kao što je dokumentovano u mnogim slučajevima, narednjima preko telefona ili kurira kako bi se izbegao pisani materijal – i preciznom komunikacijom između Beograda i Republike Srpske, gde se unapred složen plan razlaže na konkretne direktive koje zavise od trenutne situacije na terenu. Nasuprot slučaju istrebljivanja Jevreja, gde ipak znamo za dokument iz Vansija, ali možda nikada nećemo upoznati odlučujući „Firebefel“, ovde je dokumentacija o povezanosti sa vrhom u Beogradu, međutim, krajnje opsežna, između ostalog i blagodareći radu Tribunala u Hagu.

ORUŽJE IZ BEOGRADA ZA PALE

Odlučujuća je saradnja intelektualnog i političkog vođstva u Beogradu. Ako prvo uzmemo one prve, onda je dobro poznato da je *Memorandum SANU* postao poznat kao prva javna manifestacija srpskog nacionalizma tokom osamdesetih i mogao je da posluži kao politička platforma za Miloševića. (Pogledati s tim u vezi analizu u *Anatomiji mržnje*. – *Prim. autora*.) Autori *Memoranduma* odbijaju, međutim, kao što smo videli, postojanje nacionalizma u tom dokumentu. Ipak, pojavljuje se sve više informacija koje ukazuju na aktivnu umešanost u politiku glavnih članova Akademije, i to ide mnogo više od njihove dobro dokumentovane nacionalističke propagande u štampi i medijima. Sasvim iznenađajuća informacija potiče iz poslednjeg toma piščevih sećanja Dobrice Ćosića (videti odlomak u Appendixu II – *prim. autora*), u kojem se „otac nacije“ otvoreno hvali svojim velikim udelom u osnivanju obe partije bosanskih i krajiških Srba, za čije je osnivanje on sam dao inicijativu. Štaviše, osnivanja su se desila usred Beograda u zgradi SANU. Ćosić sasvim sigurno pokušava da rehabilituje instituciju time što tvrdi se to dogodilo bez znanja Akademije. Zauzvrat, on je očigledno ponosan na to što je bio taj koji je imenovao partijske lidere, dva psihijatra, Jovana Raškovića i Radovana Karadžića. Što se tiče ovog drugog, Ćosić kaže da je „savetovao (...) ljude iz Bosne koji su ga posećivali da stupe u kontakt sa Radovanom Karadžićem, psihijatrom i pesnikom, glavnim inicijatorom da se uspostavi slobodan i demokratski život Srba u Bosni, koji je radio za to da se stvori stranka, čovekom inteligentnim, tolerantnim i postojanim“ (citirano iz: Biserko, pogl. 5, str. 8, 2003). Ćosić je naročito ponosan na to što je sprečio Vladimira Srebrova da postane vođa bosanskih Srba već je umesto njega insistirao na Karadžiću. Da li je Ćosić predosećao ili znao da ovaj nije mogao da podrži planove za istrebljenje Muslimana? U svakom slučaju, kao predsednik SRJ odbio je sve apele za pomilovanje tada osuđenog Srebrova.

Novo je i učešće vodećih autora *Memoranduma* u politički odlučujućim sastancima – takvim sastancima na kojima se političko vođstvo u Beograda sastajalo s krajiškim Srbima da bi se razmatrala odluka o takozvanom Karingtonovom planu, koji bi etničkim manjinama u pojedinim

republikama dao poseban teritorijalan status. Nekadašnji predsednik Krajine Milan Babić, koji se izjasnio krivim po optužnici u Hagu, svedoči o tome.

Gospođa Uerc-Reclaf (Hildegard Uertz-Retzlaff) tužiteljka Haškog tribunala: „Da li ste učestvovali u nekoliko, zapravo, u tri pregovora sa gospodinom Vejnansom (Wijnaendts, Henry), holandskim ambasadorom, a u vezi s Karingtonovim planom?“

MILAN BABIĆ: „To je tačno. Svaki put pre nego što bi se plenum održavao.“

TUŽITELJKA: „I pre nego što ste putovali na te pregovore sa gospodinom Vejnansom, sastajali ste se s gospodinom Miloševićem u Beogradu?“

MILAN BABIĆ: „Uvek. To je istina. Pre toga je uvek bio susret s predsednikom Miloševićem.“

TUŽITELJKA: „Da li ste tamo išli da dobijete uputstva, ili... zašto se ste sastajali?“

MILAN BABIĆ: „Pozivali su nas u Beograd da bismo dobili uputstva o tome koju poziciju treba da zauzmemo.“

TUŽITELJKA: „Kada ste prvi put tamo otišli?“

MILAN BABIĆ: „Okolo 13. oktobra, 12. ili 13. ali u svakom slučaju pre 14.“

TUŽITELJKA: „I koje instrukcije ste dobili?“

MILAN BABIĆ: „Uputstvo je bilo da je plan dobar za nas. Ne da ga prihvatimo direktno, ali je ideja u grubim crtama bila ta da je plan dobar za nas. To je došlo od predsednika Miloševića i nekih ljudi koje je pozvao u svoj kabinet da bi nam objasnili plan.“

TUŽITELJKA: „Ko vam je objašnjavao plan? Da li je to bio službenik iz vlade u Beogradu?“

MILAN BABIĆ: „Jedan je bio savetnik predsednika Miloševića, gospodin Vladan Kutlešić. Drugi su bili ljudi sa kojima je predsednik Milošević bio povezan. Bilo je profesora, univerzitetski profesori Smilja Avramov, Ratko Marković, Kosta Mihajlović, Vasilije Krestić“ (Slučaj Milošević, str. 13.194, 021121).

Na kasnijem susretu u Beogradu o istoj temi, 23. oktobra, učestvovalo

je više osoba, među kojima i Radovan Karadžić i predsednik SANU Dušan Kanazir (str. 13.200). Babićeva priča tako svedoči ne samo o tome kako je politika krajiških Srba u svakom detalju slušala vođstvo iz Beograda – već i o tome kako su glavni članovi Akademije i pisci *Memoranduma* – Mihajlović, Krestić, Kanazir – direktno učestvovali u toj politici. Ćosić je takođe otvoreno učestvovao u vođenju takve politike (uporediti njegove izjave u dnevniku – *prim. autora*): „Radovan mi je često noću telefonirao da me obavesti šta je preuzeo i šta se događa u Bosni i Sarajevu, i tražio je moj savet i podršku. Takođe mu je bio potreban novac za stranku“ (citirano prema: Biserko, pogl. 5, str. 8, 2003). Ćosić ne opisuje bliže kako i odakle je on bio u stanju da kanališe ta sredstva, ali to teško može biti suma koju bi njegov novčanik mogao da podnese. Kada smo uz mnogo teškoća dobili intervju sa Ćosićem povodom knjige *Anatomija mržnje*, on je razgovor delimično uslovio time da mu pošaljemo pitanja u pisanom obliku, a delimično time da ga ne pitamo o temama povezanim s *Memorandumom*. Intervju se pretvorio u predvidljivo i mlitavo razglabanje, u kojoj su reči kao što su demokratija i sloboda bile prepotentno korišćene. Međutim, možda i nema razloga da Dobricu Ćosića držimo za reč. Sonja Biserko donosi sledeći zastrašujući citat iz izjave Dobrice Ćosića prilikom jednog govora u Crnoj Gori: „Pribegavati lažima smatralo se legitimnim sredstvom da bi se ostvario ‘pravedan cilj’, jer ‘u srpskoj istoriji laž je služila srpskom narodu isto tako često kao i hrabrost’“ (Biserko, pogl. 6, str. 1, 2003).

„ĆEBAD“, „DASKE“, „BRAŠNO“, „ŠEĆER“...

Što se tiče Ćosića, Sud je tokom saslušanja Babića pustio telefonski razgovor između Ćosića u Beogradu i Karadžića na Palama, i u tom razgovoru je Karadžić zabrinut zbog vojne vežbe koju je specijalna policija kninskih Srba upravo izvela u graničnom gradu Drvaru prema Bosni sa 150 specijalaca. Babić zakazuje vežbu za jul 1991.

KARADŽIĆ: „I najkonkretnije, ovde, to bi moglo da natera bosanskog ministra unutrašnjih poslova da pojača kontrolu svojih graničnih prelaza.“

ĆOSIĆ: „Naravno, sve može da se desi.“

KARADŽIĆ: „E to, to ne mogu da sprečim, a to je jedino mesto gde mogu da dobijem pomoć, kroz koju... To je tamo gde prolaze njihovi dostavljači životnih namirnica, njihova ćebad i tako dalje. I to baš na jednoj granici, koju je mogao da čuva u rezervi za eventualne događaje, tako da on tamo pravi glupu grešku“ (str. 13.286, 021122).

ŠTO SE TIČE OVE ĆEBADI, SUDIJA O-GON KVN PITA BABIĆA: „Gospodine svedoče, da li je bilo popularno među političarima zvati oružje ćebadima, ili lekovima ili sličnim imenima?“

SVEDOK: „Da. Da. To je bila umerena šifra, naravno.“

SUDIJA KVN: „Kako su još zvali oružje, osim ćebadima i lekovima?“

SVEDOK: „Letvama, daskama. To je bio prvi pojam koji je bio korišćen. Brašno, šećer, baterije.“

Ćosić i Karadžić raspravljaju, dakle, o opasnosti da se transport oružja iz Beograda u Krajinu otkrije na granici – i to čine šifrovanim jezikom koji oružje naziva nevinim imenima neophodnih namirnica i potrepština. Ali, da li su krajiški Srbi imali naročitu potrebu za ćebadima? Pokazuje se da upravo ta terminologija ima dublji razlog.

PRAKTIČNI INTELEKTUALAC

Kako je to oružje čisto praktično transporovano u Bosnu i Krajinu iz Beograda, i koji je bio put komandovanja? Slučajno se dogodilo da je anonimni svedok u Hagu – B-179 – u stanju da opiše taj saobraćaj do u detalje. Prema B-179, saobraćaj oružja odvijao se pod plaštom starog i časnog udruženja „Matica iseljenika Srbije“ čiji je predsednik bio srpski pisac Brana Crnčević. Crnčević je dobro poznati satiričar, pesnik, dramaturg i pisac za decu s kolumnom u dnevniku *Telegraf* – poznat po epigramu: „Čak i najortodoksniji komunista brani kralja kada igra šah.“ Svedok opisuje kako je bio volonter pod Crnčevićem i stoga je saznao za njegove bliže kontakte a Miloševićem, državnom bezbednošću pod vođstvom Jovice Stanišića, a kroz to i za VI odeljenje te službe i, dalje, za vojno skladište u Bujanj potoku 2, na južnom obodu Beograda. Pod vođstvom Milana Prodanića, odmah

pod Stanišićem, bilo je VI odeljenje – a Boro Stanišić je vodio vojno skladište u Bujanj potoku (26 591 ff).

U „Matici iseljenika Srbije“, u Nušićevoj 4, različiti srpski političari imali su svoje mesto, kao i vođe republike krajiških Srba i Republike Srpske, članovi srpske vlade i funkcioneri iz Ministarstva unutrašnjih poslova kao i vođe paravojnih formacija. Političari su najvećim delom pripadali partijama Miloševića i Karadžića. Ministri odbrane i armije, naprotiv, nisu slali predstavnike u „Maticu“. Crnčević je imao specijalne telefonske linije, delom direktno povezane s Miloševićem, a delom s Ministarstvom unutrašnjih poslova – a cilj koji je trebalo da se postigne tim linijama bio je da Crnčević prikuplja informacije sa bojišta, koje bi dalje prenosio predsedniku Miloševiću i Ministarstvu unutrašnjih poslova. Svakog prepodneva u državnoj bezbednosti se održavao sastanak, na kome je Brana Crnčević telefonski prenosio dnevne novosti sa fronta, koje je kontinuirano prikupljao. Zatim bi Prodanić iz 6. odeljenja odlazio u vojno skladište, gde se svakog poslepodneva sastajao sa Borom Stanišićem da bi se dogovorio koja oprema odatle treba da se šalje na front. Samo 1992. godine, prema svedoku B-179, odatle je otišlo ne manje od 1.200 kamiona sa oružjem i municijom – veliki kamioni, svaki sa više od 20 tona smrtonosnog tereta – iz Bujanj potoka, jednog od najvećih vojnih skladišta u Jugoslaviji. Dakle oko 24.000 tona municije samo u 1992. godini. Oružje je poticalo iz skladišta srpske teritorijalne odbrane, koje je preuzela JNA. Veza iz Ministarstva unutrašnjih poslova sa vojskom, prema svedoku, bila je ograničena na ova dva imenovana čoveka, Prodanića i Boru Stanišića, dakle, samo je vrlo uzak krug ljudi u JNA i Ministarstvu unutrašnjih poslova znao šta se događa (JNA je pripadala drugom ministarstvu, Ministarstvu odbrane – i ovde se može dodati klasična i iznenađujuća Miloševićeva izjava iz vremena dok je Čosić bio predsednik savezne države: „Čosić ima vojsku, ali ja imam policiju. Ja sam jači.“) Na skladištu u Bujanj potoku bilo je uključeno samo pet osoba. Svedok pominje izvesnog Duleta Malušića i ljude s nadimcima kao Rile, Brka i Buca. Kada bi kamioni bili natovareni, trebalo ih je smesta odvesti na parkiralište pored Beogradskog sajmišta, malo levo od nadvožnjaka „Gazela“. Ispod nadvožnjaka, „Matica iseljenika“ imala je svoje rampe za utovar humanitarne pomoći, ćebadi, lekova i sličnih stvari,

što su finansirali Srbi iz inostranstva, tako da se oružje moglo slati u okviru takvih transporta. Svedok B-179, navodno, sam je vozio kamion u brojnim takvim transportima i konvojima od po 10 do 15 kamiona, i objašnjava da se ni oružje ni gorivo nije plaćalo; trebalo je samo dobiti priznanicu po prijemu – benzin i dizel izručivale su naftne kompanije „Naftagas“, „Jugopetrol“, „Beopetrol“. Dok je humanitarni transport kontrolisala policija, za transport oružja nije bila potrebna neka posebna dozvola. Policijske kontrole bile su jednostavno obavestavane da određeni kamion treba da prođe – a u slučaju sumnje, ime „Brana Crnčević“ funkcionisalo je kao lozinka koja je garantovala prolaz ma gde on bio. Konvoji su polazili praktično svakog dana, i opsluživali su čitav front u Bosni, istočnoj Slavoniji i Krajini. U više prilika i paravojne snage bile su odvožene na odredišta u Bosni i Hrvatskoj. Posle embarga, koji je uveden protiv Srpske, transport se nastavio bez prepreka, samo je utovar u Bujanj potoku morao da se odvija brže, a kamioni su odmah odlazili. (Svedok čak govori i o tome kako je ponekad kamione parkirao i u svom dvorištu da bi ih bolje sakrio.)

ZVALI SU GA „OTAC“

Milošević je prema svedoku bio informisan o transportima svakog dana: „Pa, čuo sam u Bujanj Potoku razgovore između Milana Prodnica i Jovice Stanišića, da predsednik, gospodin Milošević, u tom trenutku treba da se obavesti o svemu što je učinjeno. Iako gospodin Milošević nije komandovao vojskom, vrhovnom komandom odbrane, ipak su pod njegovom komandom bili Ministarstvo unutrašnjih poslova i Služba državne bezbednosti“ (a.26608). Svedoka su pitali koje su termine koristili kada su pričali o gospodinu Miloševiću: „Zvali su ga ‘Otac’. Mogli su da kažu: ‘To je to što je Otac naručio’“. Miloševićovo unakrsno saslušavanje svedoka B-179 postalo je nešto gotovo kao odbrana, kada on uverava da je „Matica iseljenika“, koliko on zna, transportovala humanitarnu pomoć – i kada tvrdi kako Tužilaštvo sigurno ne može da pokaže priznanice za poslato oružje na šta svedok odgovara: „...Ništa u mojim vojnim dokumentima ne navodi da sam za vreme rata učestvovao u radu u nekoj jedinici u vojnoj pošti 5.055. Vi

sigurno znate da su svi papiri iz Bujanj Potoka spaljeni“ (str. 26.625, 030915). Milošević nije u stanju da se suprotstavi ovom pažljivom izveštaju o putevima komandovanja od predsednika do Ministarstva unutrašnjih poslova, od vojnog skladišta do fronta – i interesantnoj ulozi koju je imala informaciona centrala pisca Brane Crnčevića, što je pokrivala „Matica iseljenika“ pod izgovorom da usmerava humanitarnu pomoć. Na taj način, tvrdi svedok, ministarstvo odbrane je jednostavno držano izvan toga.¹⁰

Milošević je bio „Otac“ prema ovom svedoku – ali ko je bio sin? Vođa službe bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova od 1991. do 1998, Jovica Stanišić, centralni je pauk u mreži, čije je obrise ocrtao svedok B-179, i on se pojavljuje u sve više mesta u svedočenjima u Hagu, gde je optužen zajedno sa svojim podređenim, vođom paravojnih formacija, „Frenkijem“ Stamatovićem. Raniji predsednik Krajine Milan Babić kao svedok protiv Miloševića govori o Stanišiću: „On je bio izvršni opunomoćenik Miloševića i smatrao sam ga brojem 2 u režimu. Broj 2 – najvažniji posle njega“ (str.13.175). Stanišić se pojavljuje čas u Krajini čas u Bosni, uvek u Beogradu, i uvek u bliskom kontaktu s lokalnim liderima. Babić je prvi put sreo Stanišića zajedno sa Frenkijem u stanu Radovana Karadžića u proleće 1991. – tu se raspravljalo o mapama oblasti u kojima su Srbi već u većini i oblasti gde treba da osvoje vlast, dakle o planu „A“ protiv plana „B“ (str. 13.082). Kada su Babića posetili u njegovom stanu i kada je bliže predstavljen Frenkiju kao „ekspertu za različite oblasti“ u aprilu 1991, to se odvijalo sa posrednikom – Jovicom Stanišićem (str. 13.119). Kada je Milan Babić previše hrabro predložio da krajiški Srbi treba da imaju svoju tajnu policiju, u Kninu ga je ismejao šef tajne službe Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije – Jovica Stanišić. Kada su Srbi u Bosni i Hrvatskoj na sastanku u maju i junu 1991. odlučili da od dve krajine – srpske zapadne Bosne i Krajine – naprave jednu (malo pre nego što Milošević saznaje da je to nerazborito pred međunarodnom zajednicom, pa menja taktiku i odlaže ujedinjenje), tada se to, po svedočenju Babića, uopšte ne događa na inicijativu lokalnih Srba kojih to treba da se tiče, već na zahtev iz srpske pravoslavne crkve, Karadžića,

10 Neobično je da Brana Crnčević – za razliku od drugih delova ove mreže koja se odmotava – nije optužen u Hagu, što generalno gledano izgleda da ne pobuđuje dovoljno intelektualnog zanimanja (uporediti, na primer, sa Ćosićem).

Momčila Krajišnika i – Jovice Stanišića (slučaj Babić, 021203, str. 13.787 ff). Kada Karadžić 1991. postaje uplašen zbog aktivnosti jedinica Milana Martića, vođe Krajine, i protiv svoje namere da pomogne nezavisnost Hrvatske, onda on panično zove telefonom da bi o tome porazgovarao sa – Jovicom Stanišićem (021122). Kada je novinar *Radija B92* Nenad Zafirović odmah u početku rata posetio Arkanov kamp za obuku njegove „dobrovoljačke garde“ u Erdutu u Vojvodini, tamo je sreo šefa javne bezbednosti srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova, Radovana Stojičića, vođu paravojne milicije, „kapetana Dragana“ i – Jovicu Stanišića (slučaj Milošević, 040113). Kada Babić 1994. razmišlja da osnuje vladu srpske Krajine u stanu Milana Martića u Beogradu, to se odvija zajedno sa Branom Crnčevićem i – Jovicom Stanišićem. Tu se raspravljalo o tome ko treba da bude ministar informisanja i vođa krajiških Srba Milan Martić odbacuje različite predloge, ali Borivoj Rašuo ipak biva izabran, zato što dolaze kontranaređenja od – Jovice Stanišića (str.13.097). Kada zbunjeni Miroslav Deronjić u Bratuncu pokušava da otkrije šta se to za ime boga sprema oko Srebrenice jula 1995, vozi se na Pale da pita Karadžića, samo da bi saznao da je ovaj u razgovoru o akciji u Srebrenici sa – Jovicom Stanišićem.

Stanišić je i sam pod optužnicom u Hagu – i sve ukazuje na to da njegova centralna uloga nije ograničena samo na odlučujuće transporte oružja, o kojima može da svedoči B-179. Pod Stanišićem spadaju i specijalne jedinice kao što su „Crvene beretke“ „Frenkija“ Stamatovića, koje su kao i njihov nadređeni počele da iskrsavaju na svim mogućim mestima u Bosni ili Krajini gde gori – onog Frenkija, koji takođe vodi inaugurisanje zloglasne „Srpske dobrovoljačke garde“, poznate i kao „Tigrovi“, i dobro obučene jedinice čije jezgro čine huligani fudbalskog kluba „Crvena zvezda“ pod vođstvom Arkana, koji je sam već dugo bio na platnom spisku srpske tajne službe. Bok uz Stanišića u Ministarstvu unutrašnjih poslova postoji i javna bezbednost pod vođstvom Radovana Stojičića Badže, takođe Miloševićevog čoveka od poverenja, i vođe brojnih specijalnih policijskih snaga, koje takođe učestvuju u operacijama u Bosni. Može se zamisliti da je Beograd praktično bio desna ruka sa nepoznatim licem kao Jovicom Stanišićem, koji bi koordinisao komplikovane srpske političke i vojne strukture tokom njihovog rasta u Bosni i Krajini.

Osim ove činjenice da Milošević, iako nije formalno vrhovni komandant JNA, ipak ima i previše moćan uticaj na armijsko vođstvo naročito preko generalâ Kadijevića i Adžića (a još više posle njihovog razrešenja, 1992) – sve ukazuje na to da je on u svom Ministarstvu unutrašnjih poslova stvorio alternativno carstvo pod upravom Stanišića, najodgovornijeg za pipavo vođstvo i koordinaciju brojnih paravojnih formacija i njihovo naružavanje, snaga koje je Milošević, kao što je navedeno, smatrao snažnijim i od same JNA. Odatle, naravno, dolazi i Miloševićev uticaj direktno na bosanske Srbe i njihovu armiju, vojsku Republike Srpske posle njenog stvaranja maja 1992.

O tom uticaju može se konsultovati dvolični Vojislav Šešelj, „vojvoda“, vođa Srpske radikalne stranke i Miloševićev naizmenični politički partner i protivnik. Šešelj je, kao što je poznato, u Hagu, istovremeno dok je njegova stranka na izborima u decembru izrasla u najjaču stranku sa 28% glasova. Pre nego što je tamo došao, radovao se putu u Holandiju: „Uostalom, već sam kontaktirao Haški tribunal i izrazio volju da tamo otputujem, ako budem optužen. Rekli su mi da nemaju ništa, da im ne trebaju novinarske izmišljotine, već konkretne činjenice. Istovremeno sam ih informisao da sam spreman da budem svedok odbrane Karadžiću. Jer imam mnogo dokaznog materijala koji potvrđuje da ni Karadžić ni Martić ni u kom trenutku za vreme rata nisu bili komandujući ni armijom Republike Srpske ni armijom Srpske Krajine. Komande su dolazile direktno iz Beograda, isključivo od Slobodana Miloševića. Konačno, Ratka Mladića sam sretao više puta za vreme ovog rata, uvek i isključivo u kabinetu Slobodana Miloševića“ (Stefanović 1996). Vojislav Šešelj možda nije u svemu najpouzdaniji svedok. Ali, pojavila se neverovatna zbirka dokumenata, koji podupiru upravo ove tvrdnje.

PARLAMENT BEZ USTRUČAVANJA

Za ovaj uticaj iz Beograda na Bosnu sada postoji naročito jak izvor – koji taj proces posmatra sa Pala, privremenog glavnog grada bosanskih Srba u olimpijskom smučarskom mestu udaljenom od Sarajeva za domet

artiljerije. Jer je sekretar Momčila Krajišnika, u skupštini Republike Srpske, Rajko Stanišić, godine 1998. predao Haškom tribunalu neprocenjiv izvorni materijal – zbirku zapisnika sa zatvorenih sednica zloglasnog „parlamenta“ na Palama. Tribunal je zamolio istoričara Roberta Doniju da za Hag napravi pregled relevantnih informacija u tom materijalu, i 12. septembra 2003. Donija je svedočio u procesu protiv Miloševića.

Prođimo kroz njegov izveštaj. Velikosrpska ideja uspeva, što jedva može da iznenadi; na Palama – oktobra 1993, Karadžić govori: „...mi moramo da predložimo potpunu celovitost srpskog naroda, uključujući Jugoslaviju, Republiku Srpsku Krajinu i Republiku Srpsku“ (str. 26.483) – iako Karadžić vrlo dobro zna da se to, imajući u vidu međunarodnu zajednicu, „mora učiniti korak po korak“ (oktobar 1994). Iz ovog izvora upoznajemo i famozno pravljenje šest strateških ciljeva bosanskih Srba, koje je Karadžić izložio 12. maja 1992, ubrzo posle izbivanja rata. Prvi cilj tiče se razdvajanja od druge dve bosanske zajednice u različite države. Drugi cilj tiče se koridora između Semberije i Krajine (to se ostvarilo osvajanjem Posavine, što je ujedinilo oblasti bosanskih Srba i osiguralo prilaz do Krajine u Hrvatskoj). Treći cilj je uspostavljanje koridora u dolini Drine – cilja koji je trebalo da omogući stapanje Srpske sa Srbijom – i koji je trebalo da vodi opsežnim istočnobosanskim čišćenjima što je kulminiralo sa Srebrenicom tri godine kasnije. Četvrti cilj je bio uspostavljanje granica duž reka Une u severozapadnoj Bosni i Neretve na jugu – koje bi vodile do teških etničkih čišćenja i tim oblastima (na primer, Prijedor i Nevesinje). Peti cilj je bio podela Sarajeva na srpski i muslimanski deo, oba pod srpskom vlašću, a šesti je bio izlaz na more. Uzgred, može se primetiti da su bosanski Srbi, predvođeni Miloševićem na Dejtonskoj konferenciji bili efikasni preko svake mere. Uprkos tome što su gotovo izgubili rat, ostvarili su mir koji je postigao veći deo prvih pet ciljeva. Čišćenje koje je bilo nužno da bi se ovi ciljevi ostvarili, skicira, što je vredno zapaziti, sâm Karadžić na 42. sednici skupštine: „...prvi strateški cilj: koji je očistiti našu kuću od neprijatelja, to jest Hrvata i Muslimana, tako da više ne budemo u istoj državi.“ Na istoj sednici dodaje i gospodin Milinković: „Ako ćemo da imamo našu etnički čistu srpsku državu, a to želimo, zar ne? Ako svi znamo i razumemo da je suživot sa njima nemoguć, onda moramo da shvatimo da ova mapa

to nudi, i da ljudi moraju da se presele“ (str. 26.487). Odavde potiče i Karadžićevo upućivanje na varijante „A“ i „B“, čime smo se ranije pozabavili. Skupština je raspravljala naravno i o konkretnim zadacima za čišćenje, iz čega je Donija izabrao nekoliko primera: Gospodin Pejaković kaže u aprilu 1993. o gradu Goražde, da je to „jedinstvena oaza, koja se mora potpuno očistiti što je pre moguće, tako da se prekinu sve veze Sarajeva sa istokom“ (str. 26.488). Ove istočne enklave, naravno, bile su stalni trn u oku, jer već u julu 1992. posle prolećnih intenzivnih aktivnosti i sprskog preuzimanja vlasti u više od 70% Bosne, Karadžić srećno izjavljuje: „...nemamo razloga da se dalje borimo; osvojili smo skoro sve što je naše.“ Interesantno Donijino zapažanje glasi: „U ovim mnogobrojnim izjavama, kako je gospodin Karadžić istakao, on je bio sasvim lojalan predsedniku Miloševiću, i to je možda reprezentativna izjava: ‘Uvek sam govorio opoziciji u Srbiji: ne slabite predsednika Miloševića. Slab predsednik Milošević slabi Srbiju. Jačajte ga! Hvalite svaki potez koji načini!’“ (str. 26.497). Karadžić može takođe da odbije kritička pitanja o tome da li možda i previše slušaju Miloševića na sledeći način: „Oni nas veoma poštuju. Ne mogu da kažem da ne primenjuju pritisak, ali ne primenjuju pritisak u obliku ultimatumu. Razgovaraju sa nama, i pokazuju veliko strpljenje sa nama. Radije bi da nas nagovore nego da nas nateraju. I Milošević je, moram to da kažem, lukav kao zmija i mnogo je pomogao da se stvari odvijaju na taj način“ (str. 26.498). Čak i 1994, posle nesaglasnosti oko Vens-Ovenovog plana, Karadžić može da kaže: „Mislim da se sve što Sloba kaže može prihvatiti, osim jedne stvari, od koje nismo odustali. Dovešćemo ih do našeg cilja... Bez Srbije se ništa ne bi dogodilo. Mi nemamo resurse i ne bismo bili u stanju da vodimo rat, i to se vidi u neslaganjima sa njima. Veliko neslaganje je bilo zbog Vens-Ovenovog plana, i to je bila ozbiljna stvar, nije bilo šale, ali bolje je da ljudi misle da je to igra“ (str. 26.500). Skupština je ipak pomalo gorkog shvatanja da u Beogradu zapravo postoji bosanskosrpska vlada u senci, kao kada, na primer, gospodin Mijatović kaže: „Imamo potpredsenika u vladi odgovornog za ekonomiju, koji je u Beogradu... Neki su rekli da predsednik privredne komore, raniji ministar, takođe sedi u Beogradu. Imamo mnogo ljudi koji sede u Beogradu.“ Premijer Vladimir Lukić je tako rekao 1993: „Potreban nam je izvestan broj osoba koje sede i rade u Beogradu, ali

nam ne treba čitava firma činovnika s ovlašćenjima koje nema čak ni vlada ove republike“ (str. 26.502). Jedva da se može reći jasnije od toga kako je ne samo vođenje rata bosanskih Srba već i čitava politika bosanskih Srba planirana u Beogradu – premijer se bori da sakrije ogorčenje zbog toga što je šef vlade u onome što je u stvarnosti pozorište od parlamenta. Što se tiče odlučujuće vojne podrške i prometa oružja, o tome, posmatrano sa Pala, sam Karadžić aprila 1995. kaže sledeće: „Distribucija oružja je bila sprovedena zahvaljujući JNA“ (ovde se verovatno misli i na preraspodelu oružja bosanske Teritorijalne odbrane i na prevoz oružja iz srpske Teritorijalne odbrane). General Zdravko Tolimir detaljnije se dotiče te teme, geopolitički je sagledavajući avgusta 1995: „Mogu samo da kažem, da su aktivni oficiri obezbedili materijal i tehnička sredstva, kojima je omogućeno da 35% stanovništva preko četiri godine drži preko 70% teritorije, na kojoj je živelo više od 65% stanovnika naših neprijatelja“ (str. 26.503). Izjava gospodina Kerovića iz novembra 1992. o finansijskim problemima armije može da otkrije kako je počela stvarna okupacija oblasti: „Ovi problemi počeli su od oktobra do septembra [sic!] 1991, kada su prvi vojnici počeli da se razmeštaju u području koje Srbi u velikom obimu poseduju danas.“ U pogledu ovih škakljivih isplata, general Milanović na 50. sednici odbija da su vojne plate milostinja srpske strane: „Primili smo ih prema dogovoru između predsedništva Republike Srpske i predsedništva Jugoslavije“ (str. 26.504). Mladić izveštava u detaljnom statističkom izveštaju skupštini o poreklu naoružanja vojske Republike Srpske: 1,49% pešadijske municije je iz sopstvene proizvodnje, 42,2% preuzeto od ranije JNA, a 47,3% je isporučila Vojska Jugoslavije (VJ, pravna sledbenica JNA). Odogovarajući broj artiljerijske municije je 26,239, odnosno 34,4% respektivno, a za protivavionsku municiju – 0,42,7, odnosno 53,4%. Kao izvori za kupovinu oružja pominju se u skupštini eksplicitno, ratni plen, to jest rezultat pljačkanja muslimanske imovine posle čišćenja. Što se tiče paravojnih snaga, parlament na Palama izgleda začuđujuće, kao da je bez uticaja: gospodin Đurić može na primer da kaže: „Arkan služi politici Beograda, koliko ja znam. Inače ne bi postojao.“ To je, po svemu sudeći, tačno zapažanje. U koordinaciji armije i paravojske, parlament očigledno nije učestvovao, ali većina onog što znamo o tome upućuje na Beograd, pre nego na Pale. Zauzimanje

Srebrenice se u parlamentu razmatra hladnokrvno, Karadžić je srećan što ljudi nisu pali u iskušenje tokom prve krize u Srebrenici 1993. i, umesto toga, čekali su momenat 1995. kada su ljudi – ispravno – smatrali da je međunarodna zajednica pasivizirana. Dve nedelje posle masakra Karadžić se brine da se on ne otkrije: „Potpukovnik Milutinović daje katastrofalne slike stranim novinskim agencijama. To bi moglo da nas košta Mladića, ako se one pokažu u Hagu. On takođe dozvoljava onima koji žele da slikaju leševe žena na ulicama Srebrenice i tako ih pušta stranim medijima“ (str. 26.514). Ali, iako je masakr odavno poznat u svetu dva meseca kasnije, Karadžić, osvrćući se na taj događaj, procenjuje akciju bez žaljenja: „Lično sam pregledao planove bez znanja glavnog štaba, ne namerno već slučajno, posetio sam generala Kostića i savetovao ga da uđe grad i proglasi pad Srebrenice, a zatim bismo jurili Turke kroz šumu. Pozdravio sam radikalnu misiju, i uopšte ne žalim zbog nje“ (str. 26.514). Interesantno je da je čak i u tom trenutku koordinacija sa Beogradom tesna, a Karadžić nastupa ili želi da nastupi kao onaj koji zna, iako aktivno ne učestvuje na najvišem mestu u planiranju pokolja – iako je on predsednik i u principu vrhovni komandant tog glavnog štaba kome je (možda) slučajno pogledao preko ramena. Mesec dana posle Srebrenice, istog dana kada je pala bomba na pijacu u Sarajevu i nekoliko dana pre napada NATO, Momčilo Krajišnik kaže: „Bili smo na sastanku sa Miloševićem, bio je tajan i to ne sme da procuri odavde. Naša je inicijativa bila da ujedinimo sve resurse i odbranimo Republiku, pogledajte samo šta se dogodilo u Republici Srpskoj Krajini (ispražnjena posle operacije „Oluja“ nekoliko nedelja pre toga – *prim. pisaca*), mi ne možemo tako da se postavimo, i srpski blok mora uvek da ima zajedničku politiku. Moramo uvek da težimo jedinstvu sa Srbima, jer znamo da na tome oni grade strategiju“ (str. 26.516) Nasuprot Krajini, koju je Beograd ostavio na cedilu tokom hrvatskog napada avgusta 1995, Beograd je bio tesno umešan u Bosni čak i pri samom kraju rata – posle više godina navodnog embarga za izvoz oružja i distanciranja od bosanskih Srba.

Reč „genocid“ koristi se u skupštini na Palama po pravilu za nešto što nema veze sa Srbima. Ipak se prilično direktno spominje postupanje sa neprijateljima, na primer, to radi ministar zdravlja bosanskih Srba, Dragan

Kalinić, 1992: „...dobro se zna kakvi su naši neprijatelji, kako su zli, kako se ne možemo osloniti na njih pre nego što su fizički, vojno poraženi i uništeni, što naravno implicira eliminaciju i likvidaciju njihovih ključnih osoba.“ To, pretpostavlja se, upućuje na stalnu praksu čišćenja, kada se preferiralo da se intelektualci i viđene osobe ubiju među prvima. Pri početku čišćenja ipak postoji jedan zabrinuti glas – gospodin Kalinić 12. maja 1992: „Ljudi nisu šahovske figure ili ključevi u nečijem džepu, koji mogu da se premeste ovde-onde... Zato ne možemo da očistimo ili prosejemo, tako da ostanu samo Srbi, ili da Srbi propadnu kroz sito, a ostatak da napusti oblast. Da, mi to nećemo, ne znam kako će gospodin Krajišnik i gospodon Karadžić da objasne to svetu. Ljudi, to bi bio genocid“ (str. 26.517) Jednu od zagonetki ovog rata – srpsku opsadu Sarajeva – delimično rasvetljavaju i sami akteri. Opsada je trebalo da spreči bosansku vladu da funkcioniše, a, istovremno, Sarajevo je gledano kao srpsko središte: „Za nas Sarajevo okuplja i istočnu Hercegovinu, staru Hercegovinu i Romaniju. Romanija ima tržište u Sarajevu. Srpsko Sarajevo je od neprocenljivog značaja.“ Karadžić podvlači – sada smo u 1993. godini – da peti ratni clij, srpsko Sarajevo, jeste dogovoreno sa Beogradom: „Već sam o tome razgovarao sa Miloševićem. Srpsko Sarajevo će podržati 12 miliona Srba.“ Plan o zauzimanju grada preuzima i ministar zdravlja Dragan Kalinić 12. maja 1992. kada je opsada tek započela: „Oni koji planiraju operaciju Sarajevo, oslobađanje Sarajeva, oni moraju da planiraju šta će se dogoditi sa medicinskim objektima. Dozvolite mi da to otvoreno kažem: ako vojna bolnica padne u ruke neprijatelja, onda sam zato da se uništi bolnica na Koševu, tako da neprijatelj nema gde da potraži medicinsku pomoć.“ Na istoj sednici, general Mladić: „Ne otkrivamo da ćemo da uništimo električno snabdevanje, mostove ili da ćemo da zatvorimo snabdevanje vodom. Ne, jer bi Amerikanci pali sa stolice kada bi to čuli. Ali, moja gospodo, dobro, lepo, jednog dana nema više uopšte vode u Sarajevu. Stoga moramo mudro da kažemo svetu da su oni ti koji su pucali i pogodili sistem za vodosnabdevanje. Bilo je prekida struje tamo i tamo. Mi činimo sve što možemo da to popravimo. To je diplomatija“ (str. 26.521). Ovdje se vidi klica taktike bosanskih Srba: prebaciti krivicu na protivnika za njegove gubitke – što je taktika koja je imala znatnog uticaja u

svetskoj javnosti, na primer, u Velikoj Britaniji, kao što dokumentuje knjiga *The Unfinest Hour*, Brendana Simsa.

Začuđujuće je kako je ova zbirka citata – odakle je nasumično dat samo jedan manji deo iz izbora dr Donije – stvarno predata autoru knjige. Vođe bosanskih Srba praktično su još više zavisni od Beograda i JNA, kada je reč o ciljevima i metodama ratnih planova, nego što se moglo pretpostaviti. Ne možemo kriviti Miloševića što je u svom unakrsnom ispitivanju potrošio mnogo vremena na zamućivanje bistre vode kao što je pokušaj da poseje sumnju u Donijevu stručnost kao istoričara, argumentima da je njegov izbor citata selektivan, i da su naslovi koje je dao odeljcima u zbirci citata – obmanjujući – što su, sve do jedne, primedbe koje nemaju nikakve posledice po značaj neosporne suštine citata.

PLAN ZA PRIKRIVANJE PLANA

Kako su Srbi stvarno zamišljali – a naročito Slobodan Milošević – da će njihovo detaljno vođenje ratova na daljinu u Hrvatskoj i Bosni moći da se drži u tajnosti? U početku i ne izgleda da su se nešto posebno trudili da kriju – još tokom etničkog čišćenja Zvornika aprila 1992. tv-ekipe mogle su da snimaju neverovatne, užasavajuće slike – ali, kada je već napetost u Hrvatskoj porasla godinu dana ranije, Milošević je, po svedočenju Babića, postao mudriji, i njegovo postupanje sa krajiškim Srbima ukazuje na to da je kod njega došlo do obrta. To inače tako žestoko željeno spajanje Hrvatske sa Bosanskom krajinom (zapadnom Bosnom) odjednom nije trebalo da se dogodi, a krajiški Srbi nisu, kao što je bilo planirano, trebalo da glasaju za pripajanje dveju krajina Srbiji, već naprotiv, Jugoslaviji. Istovremeno, odjednom više nije posmatrano kao nekakav skandal ako Hrvatska i Slovenija napuste Jugoslaviju, naprotiv, mogli su slobodno da idu – to je samo naglašavalo sliku Miloševića kao onoga ko samo želi da očuva Jugoslaviju.¹¹

11 Vredno je citirati kako Milošević mora da pozove Babića – koji bi se odmah ujedinio sa Srbijom – u Beograd da ga nagovori na mnogo prozaičniji, prikriveni plan. Babić se u Hagu obraća direktno Miloševiću tokom unakrsnog ispitivanja, koje je bivši predsednik odlučio sam da vodi:

Ta taktika može da bude inspirisana *Memorandumom*, koji takođe maskira srpski cilj kao jugoslovenski. Ta nova Jugoslavija trebalo je da bude za sve koji je žele, a iza liberalne fasade naravno da je ležala ideja da su oni koji je žele Srbi, tako da je na taj način mogla da se ostvari Velika Srbija. Sada se prave kao da kontakta između Beograda i Srba u Bosni i Hrvatskoj nije ni bilo, a kada se od Miloševića na Tribunalu zahteva da položi račun za ovo ili ono u te dve republike, Srpskoj i Krajini, onda je odgovor uvek isti i on glasi: „Ja sam bio predsednik Srbije, kako ja mogu da budem odgovoran za građanski rat koji se vodio u nekoj drugoj državi? Pitajte one koji su u tome učestvovali, a ne mene!“ Miloševićevi mnogobrojni susreti sa Karadžićem tako uopšte nisu bili sumnjivi – oni su bili samo dvojica državnika koji se sastaju, a dolaze iz dve potpuno različite države. Uloga paravojnih snaga u Bosni takođe nije imala veze sa Srbijom, nije ih ona formirala, to su bili plaćenici, bosanskosrpski lideri su ih pozvali i plaćali, bez ikakvog znanja Srbije, dok je JNA bila tamo samo da bi pokušala da razdvoji sukobljene strane. – Tako glasi Miloševićeva verzija. – A on, uostalom, nema kao srpski predsednik nikakvog uticaja na JNA, koja je u nadležnosti predsednika Jugoslavije.

Stoga su u onoj stvarnoj JNA ustanovili skalu između pisanih i usmenih naređenja po klasičnom principu *„nothing on paper“*, i one prve mogle su da se pokazuju, dok su pravi zadaci bili opisivani usmenim naređenjima: „To što je rečeno, bilo je ono što je neprihvatljivo da bi bilo naređeno“ (svedok C-057, slučaj Milošević, str. 29.805, 031127). Stoga Milošević u Hagu uporno pokazuje bezopasna pismena naređenja koja na komičan način naglašavaju važnost pridržavanja Ženevske konvencije (kao da pisana naređenja inače

„Zvali ste me u Beograd da mi on [Karadžić] kaže da za Bosnu postoji drugi plan i da sada nije vreme za ujedinjenje dve Krajine, već da treba da pričekamo da Alija Izetbegović napravi pogrešan politički korak i da će se onda on obračunati s njim na način na koji je rekao. Rekao je da ima Aliju Izetbegovića u džepu i da može da ga smakne kada poželi, ali da nije pravo vreme. Bolje je da sačekamo da on napravi pogrešan politički korak, a onda će se on obračunati sa Muslimanima dole u dolinama reka i ujediniti sve srpske oblasti u Bosni i Hercegovini i priključiti sao Krajinu [severoistočnu Bosnu] toj oblasti. To je bio plan. To je bilo ono što mi je on izložio u Vašem prisustvu. A onda ste Vi rekli. obračunajući se meni: ‘Nemoj da budeš tvrdoglav’ i: ‘Nemoj da smetaš Radovanu.’ Znači, pozvali ste me da bi on u Vašem prisustvu mogao da mi najavi taj plan, koji ste zajedno sastavili.” (str. 13.812, 021203)

to sadržel!) – pisana naređenja, koja svedoci sa terena nikada nisu videli ili nisu čuli za njih. Značajno je stoga i to da se saobraćaj između Beograda i Bosne i Krajine odvijao skriveno, da se oružje kamufliralo kao „ćebad“, i da Miloševići susreti sa bosanskim Srbima nisu bili poznati. Stoga imamo razloga da verujemo da je što je god moguće više dokumenata – kao i priznanice za transporte oružja iz Bujanj Potoka – spaljeno ili uništeno na drugi način. Teško da se može očekivati neki veći arhiv u Beogradu – naša je sreća što onaj primitivni „parlament na Palama“ očigledno nije imao bezbednosne procedure tako efikasne koje možemo da očekujemo u glavnom gradu Srbije. Na odgovarajući način je Milošević na otvorenom sastanku na Palama, kada je Vens-Ovenov plan bio na glasanju u parlamentu, mogao da govori u korist plana polazeći od slobode, jednakosti i sličnih reči koje su mogle da zavaraju međunarodnu javnost – dok je na zatvorenom sastanku preporučivao plan iz drugog razloga, zato što je bosanske Srbe dovodio najbliže njihovom „zajedničkom cilju“, što je na duži rok podrazumevalo Veliku Srbiju, kako proizlazi iz zbirke citata sa Pala, dr Roberta Donije. Zato je Milošević i mogao da proglasi blokadu bosanskih Srba 1994. u stvarnom besu zbog njihovog odbijanja Vens-Ovenovog plana – dok je istovremeno linija snabdevanja tajno nastavljena preko Drine.

SREBRENICA, JEDAN POKOLJ, JEDAN PLAN

Pokolj u Srebenici jula 1995. bio je kontroverzan. Iako su vodeći politički centri na Zapadu znali za njega gotovo istovremeno dok se on odvijao, i mada je postao poznat svetskoj zajednici nekoliko meseci kasnije, prema tome su ljudi i dalje izražavali skepsu. Ni u Srbiji ni u Republici Srpskoj događaj nije poznat ili priznat, a parlament Srpske je čak pokušao s teorijom mladićevskog kova, da su Muslimani sami sebe poubijali da bi uništili reputaciju Srba. Pošto su autori ove knjige 2003. objavili *Anatomiju mržnje*, razvila se obimna rasprava s navodnim stručnjakom za eks-jugoslovenske odnose, Perom Jakobsenom sa Kopenhagenskog univerziteta, dugogodiš-

njim članom SANU.¹² On je u svom godišnjaku za tu oblast iz 1995. Srebrenicu samo spomenuo kao „osvojenu“ i nije više ništa dodavao u svojim godišnjacima sledećih godina. U raspravi je otišao i do novih krajnosti. U *Jilend-Postenu* on je 1. marta 2003. utvrdio da:

„Pokolj oko Srebrenice, koliko god okrutan bio, po mom shvatanju, nema direktnog istorijskog značaja.

Na kraju, bilo je i još uvek ima mnogo nejasnoća o okolnostima tog pokolja.

Portparol međunarodnog Crvenog krsta, Žan de Kurten, rekao je 7. februara 1996. da je 3.000 Muslimana koje su Srbi zadržali posle pada Srebrenice, ‘možda mrtvo’ (may be dead).“

Prema zastarelom izvoru, 3.000 „možda mrtvih“ – to je sve što je Jakobsen 1. marta 2003. mogao da kaže o tom događaju. Ovakve izjave Per Jakobsen izneo je u trenutku u kojem je pokolj postao predmet brojnih temeljnih istraživanja, među kojima i izveštaja holandske vlade na više hiljada strana (što je dovelo do pada holandske vlade), i u trenutku kada je odavno došlo do međunarodne saglasnosti da je ubijeno 7–8.000 ljudi. Jakobsenovi navodi naveli su, između ostalih, i Danski centar za istraživanje holokausta i genocida da reaguje. Istraživač Centra, Martin Meneke, konstatovao je kako je čudno izgovoriti tako nešto o pokolju koji je jedan od najistraženijih u istoriji, a šef tog Centra Ufe Estergor rekao je da Jakobsenova izjava „odgovara poricanju holokosta“. Uoči debate, istoričar Jesper Vind Jensen¹³ istražio je obimne zapise slaviste Karstena Fledelijusa o ratu

12 Debata je započela već 2001, ali je kulminirala posle objavljivanja *Anatomije mržnje*. Glavne tačke u toj raspravi mogu se videti iz priloga u novinama obe strane: Pera Jakobsena u: *Berlingske Tidende* 16.03.2001, *Humanist* 12.04.2002, *Universitetsavisen* 27.06.2002, 11.04.2003, 2.05.2003, 13.06.2003, *Jyllands-Posten* 1.03.2003, 10.04.2003, kao i iz priloga J-M. Eriksena i F. Stjernfelta u: *Jyllands-Posten* od 20.02.2003, 1.03.2003, 16.04.2003, te iz priloga F. Stjernfelta u: *Humanist* 12.04.2002, *Universitetsavisen* 27.06.2002, 11.04.2003, 2.05.2003.

Jakobsen je organizovao i prikupljanje potpisa za svoju tezu, a tvrdnja je bila da „svako ima pravo na svoje gledište“ (*Universitetsavisen* 2.05.2003. i *Jyllands-Posten* 7.05.2003), koja teza je prouzrokovala polemiku u tim listovima kao i principijelni komentar Karstena Jensena u listu *Politiken* od 18.05.2003.

13 Vindovi argumenti su prikupljeni na jednom mestu u članku „Jugo-socijalisti i poricatelji genocida. Prečutkivanje Srebrenice u Danskoj“ u časopisu *KRITIK* 166, 2003, gde on konstatuje slična poricanja u znatnim delovima danskog javnog mnjenja kod političkih

u Bosni i tamo našao sličan odnos – ćutanje o Srebrenici – koja u njegovim zapisima iskrsava tek posle 2000. godine. Nasuprot Jakobsenu, Fledelijus izgleda da je spreman da promeni svoj stav prema ovom događaju.

Mnogi detalji iz Srebenice postali su u međuvremenu poznati. Već 1996, običan vojnik Dražen Erdemović osuđen je u procesu u Hagu – gde je priznao da je učestvovao u pokolju, a 2001. general Krstić je kao odgovoran za Drinski korpus osuđen za genocid s kaznom od 46 godina i u Hagu je Tužilaštvo moglo da predoči prepise telefonskih razgovora sa terena, u kojima Krstić nedvosmisleno naređuje majoru Obrenoviću ubistvo svih Muslimana u gradu:

KRSTIĆ: „Radite li tamo dole?“

OBRENOVIĆ: „Naravno da radimo.“

KRSTIĆ: „Dobro.“

OBRENOVIĆ: „Uspeli smo da uhvatimo još nekoliko... Ili sa puškama ili sa minama.“

KRSTIĆ: „Ubijte ih sve, za ime Boga!“

OBRENOVIĆ: „Sve se odvija po planu“ (Slučaj Krstić, 010320, str. 8.714).

U novembru i decembru 2003. na Tribunalu u Hagu donete su dve velike presude za učesće u planiranju pokolja – Momiru Nikoliću i Draganu Obrenoviću – presude, koje su ozbiljno istakle ne samo dobro poznati obim pokolja, već i obim njegovog planiranja. Ta dva slučaja sa priznanjima tako su i prvi slučajevi u kojima su oficiri bosanskosrpske armije, VRS,

ekstremista, kao i kod urednika spoljnopolitičke rubrike lista *Information*, starog levog socijaliste Klause Birkholma, kod nekadašnjeg portparola socijalsitičke narodne partije Gerda Petersena, kod Serena Espersena iz Danske narodnjačke partije, i kod Petera Nerupa Bula iz Danskog udruženja (*Det Danske Forening*). Iznenađujuća je činjenica ta što, dok revizionizam u odnosu na holokaust može da se nađe samo na kranjoj desnici, što je dakle revizionizam u odnosu na srpske ratne zločine aktivan na oba ekstremna politička krila. Na levisi se ta argumentacija verovatno može objasniti nostalgijom za Titom i „trećim putem“, plus antiamerikanizam (jednom varijantom, što je opisao Hoare 2003. i koju je nazvao „levim revizionizmom“, poricanjem genocida s levičarskih pozicija). Kod desničara se, pak, to može objasniti odgovarajućim desničarskim revizionizmom i njihovim preteranim razumevanjem za srpska proterivanja kao pre za otpor prema Muslimanima, ma kakav da je taj otpor. Oba krila mogu naravno da koriste iste one argumente koje su uzeli od Fledelijusa i Jakobsena, koji su blisko povezani sa Srbijom, odnosno srpskom pravoslavnom crkvom i SANU.

priznali pokolj. Srebrenica je pre rata imala muslimansku većinu, broj stanovništva je dalje rastao sve do 1992, zato što je mnogo izbeglica iz „očišćenih“ istočnobosanskih oblasti s početka rata tu potražilo utočište. To spada u onu priču da enklava Srebrenice nedugo zatim, u proleće 1992, postaje sedište za prepade vladinih snaga predvođenih Naserom Orićem (takođe optuženim u Hagu), koji ne okleva da kopira srpsko etničko čišćenje i spaljivanje čitavuh sela. (Uporediti našu posetu srpskom selu Podravanje, južno od Srebrenice. – *Napomena autora.*) Jedan od optuženih u Hagu, bosanski Srbin Miroslav Deronjić, koji je je priznao učestvovanje u čišćenju Bratunca i vodeću ulogu u spaljivanju i likvidaciji muslimanskog sela Glogova blizu Srebrenice 9. maja 1992. svedočio je u više drugih slučajeva u Hagu i između ostalog saopštio: „Već 1992, posle svega što smo uradili u Bratuncu, Muslimani su uzeli Srebrenicu za svoje operacije. Napadali su oblast oko Bratunca. Tamo je bilo mnogo sukoba. Velike oblasti su bile zauzete, bilo je mnogo žrtava, vojnih i civilnih. Godine 1993. počela je masovna srpska kontraofanziva...“ (slučaj Milošević, str.29.628, 031126). Srebrenica je bila definitivno odsečena od ostalih oblasti vladine armije, i uslovi života ubrzo su postali strašni. Grad je stoga bio među zloglasnim „zonama sigurnosti“ Ujedinjenih nacija u Bosni, proglašenim 1993, iako je jedino sigurno u toj zoni bilo da ne možete pobeći i da imate šansu da umrete od gladi pod granatiranjem. Ofanziva Muslimana u toj oblasti u drugoj polovini 1992. kod Srba je prouzrokovala naročitu mržnju prema tom mestu. Već smo čuli Karadžića 1993. kako pominje pokolj, kojim zauzimanje Srebrenice treba da rezultira – dve godine pre nego što se on zapravo dogodio. A već 8. marta 1995. Karadžić je izdao zastrašujuću direktivu kako da se postupa sa gradom, direktivu koja je direktno zapovedala da se životni uslovi u njemu učine neprihvatljivim: treba „planiranim i dobro promišljenim borbenim operacijama stvoriti nepodnošljivu situaciju totalne nesigurnosti, bez nade u dalje preživljavanje ili život za stanovnike Srebrenice ili Žepe“.

Srpski napad na grad počeo je 6. jula, a 11. jula je pao, i iste noći su izgladneli i uspaničeni Muslimani započeli ludi beg. Predvođeni naoružanom izviđačkom prethodnicom od nekoliko hiljada ljudi napravili su kolonu od oko 15.000 osoba, uglavnom muškaraca, koji su polagano napredovali prema zapadu, ali su ih Srbi naravno zaustavili kod Konjević polja

na glavnom putu Zvornik – Sarajevo. Delovi prethodnice su se probili, ali mnogo pozadinaca predalo se ili je uhapšeno ili je ubijeno na licu mesta; često su to bili Srbi preobučeni u osoblje UN. Preostali su uzalud pokušali da nađu zaštitu kod UN, i uhvaćeni su i zatvoreni u obližnje zgrade. Tu je bilo više od 20.000 žena i deca odabrano i odvezeno u „muslimansku“ oblast, dok su muškarci i odrasli dečaci u toku sledećih dana odvoženi na različite destinacije, fabrike, logore, škole, daleko od Srebrenice prema Zvorniku i tamo pogubljeni – ukupno 7–8.000 žrtava. Već u jesen 1995. postignuta je saglasnost o žrtvama u ovakvom broju u mnogim nezavisnim međunarodnim istraživanjima.¹⁴ Užasavajući događaji, nemoć UN, pasivnost holandskih UN-trupa i prazne pretnje međunarodne zajednice postale su predmet obimnog i detaljnog istraživanja, u koja ovde nećemo pobliže ulaziti.

Zanimljive su u ovom kontekstu nove informacije o dobro planiranom karakteru operacija, koje daju uvid zašto objašnjenje Radovana Karadžića – obični gnevni Srbi osvetili su se Muslimanima – ne može da objasni rat. Miroslava Deronjića, koji je već izložio varijante „A“ i „B“, još je u proleće 1995. Radovan Karadžić zamolio da spremi Bratunac za određenu vojnu operaciju u području Srebrenice. Deronjić se čudi, početkom jula, zbog mnogo različitih trupa koje pristižu i odlučuje da ode do Pala i pita samog Karadžića šta se to kuva. Kada stigne na Pale oko 8. ili 9. jula, sreće Karadžića u razgovoru sa Krajišnikom a tu je i niko drugi nego svuda prisutni Jovica Stanišić, Miloševićeva desna ruka. Iz razgovora proizlazi da njih trojica detaljno razmatraju operaciju u Srebrenici, a Deronjić predlaže da se zadatak dodeli iskusnom Ljubiši Borovčaninu (takođe optužen u Hagu) i njegovoj jedinici specijalne policije, a ne paravojnim snagama – što se uostalom i desilo nedugo zatim. U četiri oka Karadžić odjednom kaže Deronjiću: „Miroslave, ti ljudi tamo moraju da budu ubijeni.“ Zatim dodaje: „Koliko god možete.“ I na kraju: „Princip zapadne Slavonije!“ Prema Deronjiću, to

14 Jedino istraživanje koje je tvrdilo drugačije, bilo je ono koje je objavila Republika Srpska 3. septembra 2002. Tu se kaže da je ukupni broj žrtava ispod 2.000, od čega su većinu iz osвете ubili pojedini srpski vojnici. Glasine o pokolju se pripisuju iscrpljenosti i halucinacijama muslimanskih vojnika – kao i interesu muslimanske strane da naduva broj žrtava da bi izazvala međunarodnu inetrvciju. Izveštaj je bio dočekan s nevericom i ostrim odbijanjem ozbiljnih međunarodnih istraživanja kao što je na primer Helsinški odbor u Srpskoj.

je trebalo da se razume kao upućivanje na skorašnje hrvatsko zauzimanje zapadne Slavonije, pri čemu je armija pratila izbegle srpske civile Srbe. U to vreme Deronjić još nema pojma, za razliku od Karadžića, da je već u razvoju plan po kojem Srebrenica treba da bude zauzeta.

Deronjića 11. jula imenuju za šefa kriznog štaba, to jest najvišeg civilnog funkcionera u oblasti, u Bratuncu, opštini u kojoj se nalazi Srebrenica, i gde se mnogo izbeglica skupilo pored baze holandskih trupa UN u Potočarima, usred dva sela. Formalno, njegov problem je bio šta da se radi sa tolikim izbeglicama u području, ali on ne zna šta da radi, zato što su oni realno u rukama različitih vojski, ubijanje se odvija a istovremno je čitava vrhuška bosanskosrpske armije u Bratuncu. On telefonira za savet Karadžiću 13. jula – razgovor se prekida i naizmenično se čuju Karadžić i “switch over”, koji odgovara: „Možete li da me čujete, predsedniče? (...) Imam 2.000 ovde (...)“ „Deronjiću, predsednik kaže: ‘Sva roba treba da bude smeštena u skladište do 12 sati sutra’(...) „Deronjiću, ne u skladište već na drugo mesto. (...) Predsednik pita koliko hiljada.“ „Dve, evo sada, ali još će doći noćas” (str. 29.621). – „Roba“, to su naravno 2.000 Muslimana koje su doveli iz Srebrenice u Bratunac noću 13. jula i naredba kaže da treba da se premešte iz Bratunca. Deronjić tumači da treba da se pošalju u Zvornik i Bijeljину, gde mnogi od njih treba da budu pogubljeni. Deronjić saznaje da će primiti čoveka sa bližim uputstvima, koji će da se pobrine za zatvorenike, i sledećeg dana mu u bratunačku kancelariju dolazi pijani oficir Ljubiša Beara (takođe optužen u Hagu), koga Deronjić nikada pre nije video, i za koga tek godinu dana kasnije saznaje da je oficir kontraobaveštajne službe generalštaba vrs. Pošto su druge osobe iz kancelarije bile udaljene, Deronjić priča o planovima za transport Muslimana, ali Beara kaže: „Imam naređenja, koja kažu da ti zatvorenici treba da se ubiju u Bratuncu.“ Beara dodaje da ta naređenja dolaze sa najvišeg mesta. Deronjić mora da dopusti da se to dogodi u njegovoj opštini i 14. jula on ponovo ide na Pale po uputstva. Na putu sreće Bearu, koji upravo vrši inspekciju lokalne ciglane, sa jasnom namerom da zatvorenike do pogubljenja zatoči tamo – a posle svađe sa Deronjićem od toga se odustaje (preneto po Deronjićevom svedočenju protiv Momira Nikolića, 021128). – Najbolje je da se pogubljenja obave u susednoj opštini.

Deronjić se u Hagu izjasnio krivim za uništenje sela Glogova 1992. i stoga je oslobođen optužbe za Srebrenicu – ali to ne važi za Momira Nikolića, koji je 3. decembra 2003. dobio 27 godina zatvora iako je tužilaštvo zahtevalo samo 15–20 godina i povuklo, između ostalog, optužbu za genocid zbog pokazane želje da sarađuje sa Sudom. On je sam svedočio u procesu protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića, u kojem su iznete mnoge važne informacije. Nikolić je bio šef službe bezbednosti u bratunačkoj brigadi VRS i u tom svojstvu učestvovao je u nizu odlučujućih sastanaka. Tako se 12. jula ujutro sastao sa potpukovnikom Kosorićem i potpukovnikom Popovićem ispred hotela „Fontana“ u Bratuncu: „Kao odgovor na moje pitanje o tome šta će se sada dogoditi, potpukovnik Popović je rekao da će se tog dana žene i deca evakuisati i da će krenuti u pravcu Kladnja. Istog dana će muškarci, oni koji mogu da nose oružje, da se odvoje i oni će biti privremeno internirani po odvajanju. A kada sam upitao šta će dogoditi sa njima, on mi je rekao da sve balije moraju biti ubijene“ (str. 1.676). Njih trojica raspravljaju zatim o mogućim lokacijama gde bi čuvali muškarce, i Deronjić nastavlja: „...saznao sam da je moj zadatak u toj operaciji da koordinišem snagama koje treba da budu upotrebljene u Potočarima za operaciju razdvajanja, privremeno interniranje i kasnije ubijanje tih ljudi“ (str. 1.677). Raspravlja se i o mestima za likvidaciju, a spomenutu ciglanu, od koje se kasnije odustalo, kao i rudnik u selu Sase predložio je Nikolić. Na velikom sastanku u „Fontani“ neposredno zatim prisustvuju Mladić, Krstić, ta dva potpukovnika i mnogi drugi, zajedno sa Tomom Karemanom i ostalim zapovednicima holandskog UN- bataljona i predstavnicima Muslimana i gradske uprave, među kojima je Miroslav Deronjić. Od Deronjića saznajemo da je na sastanku odavao utisak da Muslimani mogu da odluče da li žele da ostanu ili da odu. Nikolić zatim daje uputstva sledećim jedinicama da odvoje i interniraju muškarce među 25–30.000 iscrpljenih, bolesnih i uspaničenih Muslimana u Potočarima: jedna policijska jedinica sa vučjacima, policija iz Drinskog korpusa, ljudi iz 10. odeljenja za sabotažu, vojnici iz 65. zaštitnog puka i ljudi iz bratunačke policijske brigade. Nikolić pomno nabroja poimence niz daljih vojnih i policijskih jedinica koje su predstavljene u toj oblasti – operacija izgleda dobro koordinisana i njome se upravlja sa čestih sastanaka na kojima se pokušavaju umiriti

muslimanski predstavnici. Nikolić se pažljivo brine da se, da bi se izbegao kaos, ne odvozi više zatvorenika odjednom nego samo onoliko koliko se može utovariti u autobuse i kamione. Tokom „rada“, sa zatvorenicima po pravilu se loše postupa, pri čemu se Nikolić ne meša, a takođe ni prisutni generali ni drugi oficiri. Pri kraju radnog dana Nikolić raportira generalu Blagojeviću i kaže mu da ljudi treba da budu ubijeni, na šta general hladnokrvno odgovara da je takvo naređenje, koje Nikolić diskretno izostavlja iz dnevnog izveštaja. Uveče 12. jula i ujutro 13. jula Nikolić kao dežurni oficir dobija obaveštenje o poziciji i kretanju kolone muslimanskih izbeglica, i da su počeli da ih hvataju na putu. Borovčaninove snage pod komandom Ministarstva unutrašnjih poslova bile su odgovorne za taj zadatak i Nikolić im naređuje da skupe sve internirane i uhapšene. Njih treba ubiti isto onako kao i već odvojene muškarce u Bratuncu. Nikolić se vozi putem do Konjević polja, gde kolona treba da pređe put, i tu je skupljeno 2–3.000 Muslimana. Zadatak je garantovati sigurnost puta, kada Mladić kasnije bude tuda prošao. Nikolić čeka na Mladićev dolazak. General se obraća zatvorenicima i obećava im transport u slobodno područje. Kada ga Nikolić diskretno pita šta će se u stvari dogoditi sa njima, Mladić ne kaže ništa, ali čini žustar gest položenom šakom preko grudi. Oni treba da umru. Zatim Nikolić zajedno sa Mirkom Jankovićem ide u isti obilazak, sada u belom vozilu Ujedinjenih nacija, APC, koji su konfiskovali od Holanđana. Janković uzima megafon i viče prema šumi duž puta da Muslimani treba da se predaju – i njih pet-šest dolazi i predaje se. Kod Konjević polja, na glavnom putu, Nikolić moli Jankovića da odvedu zatvorenike do nekih drugih muslimanskih zatvorenika. Začuje se rafal iz mašinske puške a Janković se vraća s rečima: „Šefe, osvetih brata, ubio sam ih.“

I Deronjić i Nikolić samo su točkići u mašineriji, visoko, ali ne na samom vrhu. Kod presude Nikoliću odbrana je istakla da nije osuđivan, potpuno odsustvo nacionalizma u životu pre i posle rata, njegove muslimanske prijatelje, njegov rad kao školskog nastavnika, iskreno kajanje i saradnju sa sudom. On teško da je nekog ubio svojom rukom. Klasična odbrana kod Ajhmana u Jerusalimu prezentirana je i ovde: Nikolić je samo sledio naređenja. Sve ukazuje na to da je istina sledeća – da je hladnokrvni, smireni, ljubazni Nikolić jedan od najvećih Karadžićevih krvnih osvetnika

van armijske kontrole koji se mogu zamisliti. Ali, Nikolićevo postupanje je upravo zato moguće zato što je naređeno i zato iza tih naređenja stoji koordinisani plan. To što je Nikolić na kraju dobio 27 godina zatvora za svoja dela kao centralni zupčanik u strašnoj mašini jedva da može nekog iznenaditi. Pre može da iznenadi kako je jedna od konstruktorki te mašine, osoba koja je stajala iza tog plana, elokventni biolog Biljana Plavšić iste te godine ranije mogla da se izvuče sa samo 11 godina.

Posle detaljnih svedočenja Deronjića i Nikolića jedva da ima nekog ko i dalje može ozbiljno da sumnja u argumente da pokolj u Srebrenici nije bio planiran, da su leševi u masovnim grobnicama samo poginuli u borbenim dejstvima ili šta god već može da se izmisli i što je cirkulisalo kao objašnjenje, pa i među učesnicima u danskoj javnoj debati i među stručnjacima.

Srebrenica je odgovarajuće mesto da se završi pregled srpskog planiranja rata i etničkog čišćenja. Srebrenica je postala najozbiljniji pojedinačni ratni zločin u Evropi posle Drugog svetskog rata, i to je vodilo intervenciji NATO, kraju rata. Dejtonski sporazum¹⁵ i srbifikacija severoistočne Bosne, koja predstavlja simbol visokog stepena planirane nehumanosti u srpskom vođenju rata protiv civila. Istovremno, to vodi i dalje, do još nadređenijih srpskih planova, jer pokolj zapravo ispunjava treći ratni cilj bosanskih Srba – stvaranje koridora duž Drine. To je bilo moguće ostvariti obimnim etničkim čišćenjima, a poslednje i najveće od njih, u Srebrenici, ispunilo je plan što se tiče čitave severoistočne Bosne.

Ovaj ratni cilj formulisan 1992. bio je, međutim, opet specificiranje još obuhvatnijeg velikosrpskog okvirnog plana, koji implicitno leži u promeni vojne funkcije plana „s-2“, u zahtevu srpskog *Memoranduma* za „potpunim nacionalnim integritetom“ za sve Srbe, i u planu za uspostavljanje granice Virovitica – Karlovac – Karlobag i još dalje na zapad, naime, za ukidanje granice na Drini između Srbije i Bosne. Drina je i posle Dejtona i dalje granica između Srbije i Bosne, ali na bosanskoj strani sada žive samo Srbi,

15 I to da je Srebrenica dovela do intervencije NATO pakta poriče se – na primer opet Per Jakobsen – koji kaže da NATO nije intervenisao iz tako nevažnog razloga. Suptilno i indirektno poricanje genocida, koje se, međutim, može odbaciti ukazivanjem na pobježe upoznavanje s načinom na koji je Klintonova vlada donela tu odluku u knjizi Dejvida Halberstama *War in a Time of Peace* (2001).

a sa nacionalizmom koji je u Srbiji ponovo intenziviran do maksimuma, daleko od toga da je rečena poslednja reč.

Srebrenica je bila rezultat lokalnog plana, ali oko nje se protežu veći planovi, jedan u okviru drugog, i oni su još živi i u Beogradu i u Banjaluci.

DEO VI

Bosna, septembra 2003.

Ljudi koje je pogodio rat

PUT KA RECI DRINI

Bili smo u Sarajevu da ponovo vidimo našeg prijatelja, nekadašnjeg profesora književnosti Đorđa Slavnića i da popričamo sa Senadom Pečaninom, urednikom opozicionog nedeljnika *Dani* i istoričarem Muhamedom Filipovićem iz Bosanske akademije. Na putu prema Drini na istoku prolazimo pored lepih bosanskih visoravni na Romaniji sa kojih se pruža širok pogled.

Pored gradića Sokolca i pored desne strane puta panoramu prekida logor koji se pojavljuje dole na njivi. Bez sumnje, to je izbeglički logor: ograđeno područje s nizovima drvenih kuća bez bašti i pomalo zapuštenog izgleda na otvorenom prostoru. Skrećemo dole da čujemo priču o tim ljudima pored puta.

Natpis na ulazu poručuje na švedskom jeziku:

„OVAJ PROJEKAT IZGRADNJE JE POKLON IZ ŠVEDSKE PREKO UNHCR LJUDIMA KOJI SU ŽRTVE RATA. OVE KUĆE JE IZGRADILO OSOBLJE FIRME ‘REDINGS VERKET’ OD NOVEMBRA 1993. DO JUNA 1994.“

Pojedinačno gledano, male drvene kuće ne izgledaju baš toliko propalo, ali kao celina odaju utisak neutješnog logora. Te kuće imaju prepoznatljivu auru činjenice da su ljude navrat-nanos spakovali, da su ih zatim smestili na ledinu i onda prepustili svojoj sudbini. Nema prodavnica, nema obrađene zemlje, nema administrativnih zgrada, ničeg što bi ličilo na kakve radionice, ama ničeg drugog nema osim ovih baraka. Do logora vodi samo jedan neasfaltirani put. Jedan zbunjeni čovek priča sam sa sobom između dva drveta i ispred bunkera punog đubreta. Obraćamo se nekoj ženi koja čisti ispred kuće. Predstavljamo se i molimo je da nam kaže ko su ljudi koji žive u ovom mestu.

„Mi smo srpske ratne izbeglice. Ja se zovem Spomenka Janić. Došli

smo iz Sarajeva (Nišićka visoravan, opština Ilijaš). Napustili smo Sarajevo 1996, posle Dejtonskog sporazuma. Morali smo da odemo, inače bi došli Muslimani i ubili žene i decu. Moj muž i ja ovde živimo sa troje dece. Prvo smo uzeli jednu napuštenu muslimansku kuću blizu Sokolca – a onda nas je vlada Republike Srpske preselila ovde pre godinu dana. Nema nade da ćemo moći da se vratimo u Sarajevo, naša kuća u Ilijašu je srušena. Ovde ne plaćamo kiriju i vodu, ali struja je skupa. Vlada ne može da nam obeća novac, čekaju na donatore, moj muž radi, ali to je loš posao s malom platom.“

Nemate baš nikakvu nadu da ćete se vratiti?

„Ne, muslimanski vojnici su nam spalili kuću u Ilijašu i sve su nam ukrali. Svi su napustili Ilijaš pre nego što se to dogodilo. To je bilo kada su povučene nove granice. Srpski vojnici su napustili grad, pa smo i mi morali da ga napustimo s njima. Ne znam tačno ko nam je rekao da treba da pođemo. Muslimanski vojnici su nekoliko puta napadali grad za vreme rata, a i posle Dejtonskog sporazuma; SFOR nas nije zaštitio. Ovde ima 150–200 ljudi, ne samo iz Ilijaša, već i iz drugih sličnih mesta blizu Sarajeva. Povratak? – Samo ako Bog bude hteo!“

Ne nadate se da političari mogu da Vam pomognu?

„Ne, čak ni političari Republike Srpske. Mi im se molimo, ali oni ne slušaju.“

Kako ste doživeli izbijanje rata 1992?

Do 1990. sve je bilo u redu, susedi su bili fini, ali posle ubistva na srpskoj svadbi u Sarajevu 1992, gde su ubili jednog od svatova, napali su nas u našem području – i tada sam sa decom izbegla u Srbiju – najmlađe je tada imalo samo 40 dana. Bili smo u Obrenovcu, kod Beograda. Tamo smo ostali 50 dana i vratili se u grad. Moj muž nije bio tamo, bio je vojnik sve vreme rata. Nismo imali novca, to je bio strašan život u to vreme.“

Šta biste rekli, da li pripadate Bosni ili Srbiji?

„Rado bih ostala ovde, ne bih da idem u Srbiju. Republika Srpska bi trebalo da bude Srbija.“

Šta je sa Federacijom, tamo ne želite da pripadate?

„Mislim da ljudi u Federaciji žele da Srpska postane deo Srbije tako da Federacija može da bude samostalna.“

Prilazi nam starac sa šapkom, u kamuflažnoj jakni i štapom:

„Da li ste vi donatori? Možete li da nam pomognete da rešimo probleme?“

Na to moramo, nažalost, da kažemo da nismo. Zahvaljujemo se na razgovoru i nastavljamo dalje put s onim osećanjem koje čovek može da ima kada napušta potpuno nepoznate ljude, koji su sasvim očigledno prepušteni slučaju i sopstvenoj sudbini. Ljudi, pojedinci koje su logika rata i politički pregovori ostavili ovde na ledini pored puta, na pustom i vetrovitom mestu.

**„ZA ČOVEKA JE NAJBOLJE DA BUDE TAMO GDE
JE ROĐEN“. POSETA PODRAVANJU**

Nastavljamo prema Sarajevu i nameravamo da se približimo gradu tako što ćemo da prođemo pored srpskog sela Podravanje, da bismo potražili priču o tom mestu gde se 1992. dogodio pokolj, u septembru mesecu, a počinile su ga muslimanske jedinice.

Vozimo brzo i uopšte nas ne zaustavljaju ni na jednom od brojnih kontrolnih punktova koje je policija u Republici Srpskoj velikodušno postavila pored puteva. Ali, ne ide kako smo želeli. Ovog puta naš vozač Željko prekoračio je dozvoljenu brzinu samo malo, ali dovoljno da nam napišu

kaznu. Međutim, on je dovoljno pragmatičan da policiji ponudi da platimo na licu mesta, bez birokratskog okolišenja s priznanicama, samo uz mali popust u odnosu na kaznu. To je obavljeno bez teškoća. Jer, kako policajac kaže, samo ako Željko *oseća* da radi pravu stvar, i da mu daje pare od srca i ubeđenja, on je spreman da nas pusti da se tako izvučemo. S lukavim osmehom naš vozač je naravno spreman da olakša savest i plaća.

Kada se približimo rudarskom području oko Srebrenice, nailazimo, međutim, na drugi problem. Putevi postaju sve lošiji, asfalt tu i tamo prestaje, i počinjemo da se premišljamo koji su putavi pravi a koji su samo staze koje nikuda ne vode. Rizikujemo na mestima gde se putevi razdvajaju, nema nam druge jer nema oznaka, a tu mape ne pomažu. Ali, na sreću, još je dan, i ako pođemo pogrešnim putem, imaćemo dovoljno vremena da se vratimo za videla i ponovo pokušamo s novom kombinacijom u lavirintu usred pustog pejzaža niskih, šumom obraslih planina, tu i tamo prekinutih otvorenim rudnicima bez velike aktivnosti. Vozimo prema Podravanju, nadamo se, i na prvom mestu u toj pustolini u kojoj naiđemo na nešto malo kuća zastajemo da se raspitamo da li neko zna kako da dođemo tamo kuda smo naumili. Ili, bar, da saznamo da li su ljudi uopšte čuli za to odredište.

Možda zamišljamo Podravanje kao skup kuća, nekoliko ulica, kao selo sa crkvom, trgom, možda nekoliko prodavnica, seoskom kancelarijom ili nekom sličnom zvaničnom zgradom. Zastajemo nasred neasfaltiranog puta, i pored njega, malo podalje, vidimo nekoliko sveže podignutih kuća. Pored njih vijori se veš na vetru, a žena stoji ispred kuće i čisti. Devojčica trči okolo. Naš vozač Željko prilazi im, i raspituje se prvo kako se dete zove. Po imenu bi želeo da pogodi da li smo stigli u sprsko ili muslimansko selo. Kada se uverio da smo među Srbima, pita ženu da li zna gde se nalazi Podravanje. Ona stoji i briše ruke, i kaže mu da smo *tu!* To mesto koje uopšte i ne izgleda kao neko mesto, to je, dakle, Podravanje.

Ali razgovor se usporava kada objasnimo šta nam je zadatak. Žena je vidljivo uzdržana, i uopšte nije sigurna da razume šta hoćemo. Nismo nigde dospeli, a ona nas uverava da nema ništa da kaže o tome zbog čega smo došli. Prilazi nam sirota staramajka, odevena skromno kao sišla s neke rustikalne slike iz XIX veka koja prikazuje ljude iz naroda. I, prema Željku, ni ona ne može da nas obavesti o nečem značajnijem, čak ne može da se

seti ni kako se sama zove! Zahvaljujemo se na ono malo što smo saznali i vozimo se natrag putem da nađemo nekog predusretljivijeg.

Nedaleko od mesta pored tragova guma vidimo čoveka koji popravlja kuću. Željko se ponovo raspituje i saznajemo da je čovek s kojim treba da razgovaramo i koji nešto zna, vlasnik kuće i da ga možemo očekivati svakog časa. Otišao je samo da nešto obavi.

Samo nekoliko minuta kasnije on stiže, pozdravljamo se i gostoljubivo nas poziva da uđemo; unutra nas posedaju za sto. Kuvaju nam kafu i sipaju domaću šljivovicu. Čovek se zove Momir Marković i on je očigledno osoba koja ovde vodi reč, artikulisana i razborita osoba. Dok razgovaramo za trepazarijskim stolom, njegova ćerka za šporetom sprema ručak. Kuća se sastoji od jedne jedine velike prostorije. Na sofi leži starica i cvili ispod jorgana. Čovek koji popravlja kuću uzima predah, priključuje se čudnom društvu i pažljivo sluša.

*Momire Markoviću, kažite nam šta se dogodilo ovde
u Podravanju 24. septembra 1992. godine.*

„Došla je čitava vojska, muslimanska vojska, to je bilo organizovano iz Srebrenice i obližnjih muslimanskih sela, opkolili su i napali naše selo. Počelo je rano ujutro i trajalo je do kasno uveče. A one koji nisu uspeli da odu, brutalno su ubili. Ubili su trideset devetoro. To su sve bili civili, jer u selu nije bilo nikave vojske. Ali ja nisam lično video ubijanja jer sam uspeo da pobegnem u šumu. Kada se smrklo, mogao sam da vidim vatru iz zapaljenih imanja u selu, ali u šumi sam ostao tri dana i tek kasnije sam se iskrao do sela Milići. Ali tri dana sam se krio u šumi i mogao sam da vidim kako su spalili selo. Ali ništa nisam mogao da učinim. Morao sam da se krijem u šumi – to je bilo jedino što je moglo da me spasi. A i mrak, u mraku sam mogao da ostanem skriven.“

Ali, odakle su došli vojnici koji su napali Vaše selo?

„To je bila čitava jedinica od 2.600 ljudi koji su došli iz muslimanskih mesta Srebrenica, Žepa, Luka i Sutjeska.“

Šta su radili kad su napali selo? Da li su razdvajili žene i decu od muškaraca ili šta?

„Ne, niko nije bio pošteđen.“

A napad, je l' došao kao potpuno iznenađenje? Niste se plašili da bi nešto tako moglo da se desi?

„Kako bismo mogli da očekujemo da će nešto tako da se desi? Svi oni bili su naši susedi, ti koji su došli u toj vojsci. Došli su iz naših susednih gradova. Ko je mogao da očekuje da će neko tako da nas napadne? Da ubija i spaljuje selo. I ovde ja ne pričam ništa što je neka tajna. Tako se dogodilo. To je dokumentovano. Spalili su sve kuće. I štale za stoku su spalili i ukrali su stoku i druge životinje. Ali treba da odgovaraju, svi oni koji su počinili takve zločine protiv ljudi. I političari koji nisu političari već zločinci.“

Šta se dogodilo sa Vašom porodicom? Kako su spasili živote?

„Kao što rekoh, došli smo u Miliće posle tri dana, a odatle smo nastavili za Beograd, gde smo ostali za vreme čitavog rata. Izbegli smo da budemo umešani u ratove.“

Šta su za Vas život značili ovi dramatični događaji?

„Ja sam bio imućni preduzetnik ovde u kraju pre ovoga što se dogodilo, imao sam tri firme, nešto mašina za poljoprivredu i nešto stoke. Ali sve to sam izgubio kada su napali naše selo. Sada, posle svega, čovek oseća da je izgubio poštovanje okoline jer odjednom više ništa nema. Ostao je sam, samo sa porodicom, a ovde nema struje, ni vode, samo težak rad. Čak ni lokalne škole još nisu otvorene. Osećate se bespomoćni i bez sredstava. Ali moj plan je da ponovo otvorim firmu.“

Marković pokazuje na veliku rashladnu vitrinu koja se još ne koristi, i ona zauzima dobar deo prostorije.

*Kada ja napad počeo ujutro tog septembarskog dana
1992, koliko ste pre toga čuli o ratu i situaciji u zemlji?
Da li je sve došlo kao potpuno iznenađenje?*

„Nismo očekivali tako nešto, jer smo uvek imali dobre međusobne odnose, susedna sela ovde. Takođe, i između porodica su bili dobri odnosi. Pa kako je neko mogao da očekuje tako nešto? Tako nešto uopšte nismo mogli ni da zamislimo! Ali dogodilo se, a nismo imali ni informacija o tome da je rat krenuo u drugim delovima zemlje onda kada je ovde stigao. Struja je bila prekinuta, nismo mogli da slušamo radio, pa nismo uopšte imali informacija. Kada je rat ovde stigao jednog jutra, to je bilo iznenađenje.“

Da li su svi bili susedi, ti koji su napali ovo selo Podravanje?

„Da, svi do jednog. Uništilo ih je nacionalističko ludilo.“

Ali Vi niste imali apsolutno nikakvih neslaganja ranije?

„Ne, oni su samo došli i napali nas ujutro. Nisu se ni raspitivali ko je ko. Samo su počeli da pucaju i ubijaju i spaljuju naše selo. Srećni su uspeli da pobegnu, a ostatak je ubijen, svi do jednog. Tako je bilo. Sasvim jednostavno. Ja sam se ovde vratio 1997, dve godine posle prestanka rata.“

*Kada ste se vratili, da li ste čuli za pokolj koji je bosan-
skosrpska armija počinila nad 7.000 Muslimana 1995;
oni su pokušavali da pobegnu iz Srebrenice?*

„Nisam ništa čuo o tome od ljudi odavde kada sam se vratio, a osim toga dosta mi je sopstvenih problema. Kada sam se vratio nije bilo ni jedne jedine kuće.“

Ali, da li mislite da se pokolj dogodio? Mislite li da je bosansko-spraska armija ubila Muslimane iz Srebrenice isto onako kao što su snage muslimanskog komandanta Nasera Orića ubili ljude iz Vašeg sela? Važno nam je da znamo da li u to verujete ili ne.

„Čujte, ja verujem u to, jer je bilo prikazano na televiziji, i pričalo se o tome na radiju. Dakle, nema sumnje da se to dogodilo. Naša armija je očigledno vršila oslobađanje, i u takvoj situaciji se to može desiti.“

Ali, čujte, Momire Markoviću. Pitamo Vas za to da bismo saznali kako ljudi doživljavaju to što se dogodilo za vreme rata. Mi ne ispituјemo Vašu lojalnost nijednoj strani.

„Ali, ja nisam bio ovde 1995, ne poznajem tadašnju situaciju. Znam samo ono što sam video na televiziji i čuo na radiju.“

To znamo, ali pitamo samo da li verujete u informacije o pokolju nad Muslimanima. Pitamo Vas samo kao poštenog čoveka – da li mislite da su Muslimani iz Srebrenice ubijeni isto onako kao što su snage Nasera Orića ovde ubijali ljude?

„E, sada me čujte, nisam bio ovde i stoga ne mogu ništa da kažem o tome. Samo ono što sam video mogu da potvrdim. Ako čovek veruje u ono što se priča na radiju i televiziji, onda je istina da se dogodio pokolj nad Muslimanima. Drugačije ne mogu da odgovorim.“

Čuli ste da je Naser Orić izručen Haškom tribunalu između ostalog i zbog zločina za koje je odgovoran ovde. Kakvo je Vaše shvatanje toga što postoji međunarodni sud čiji je zadatak da kažnjava ratne zločince bez obzira da li je reč o Srbima ili Muslimanima?

„Čuo sam da je Naser Orić izručen Hagu. Ali, pazite sada, šta treba da osećam prema svemu tome? Ja sam razuman i svestan čovek, video

sam sveta, i znam da svi treba da polože račune za svoje postupke ako ima zakona i pravde u nekoj zemlji. Ali šta ja tu da osećam? Nemam ja uticaja. Znam samo to da svi treba da izvrše svoje obaveze i da paze na svoj posao, to je ono što znam.“

Možemo li to da razumemo tako da Vi odobravate da krivci za zločine koji su počinjeni treba da budu privedeni licu pravde na međunarodnom sudu? Možemo li Vaš stav tako da protumačimo?

„Ne bih ocenjivao Haški tribunal. Ali sasvim jednostavno, mislim da ako ima neke pravde, svi krivci treba da odgovaraju. Jer neko je uništio ovu poštenu državu, ovu zemlju i neko je ubijao ljude. Za šta su ovo radili? Ni zbog čega već samo zbog svoje zarade. I sada smo mi ostali, obični ljudi da branimo našu zemlju. Sada smo samo mi ostali i mi ne znamo šta će se desiti sa nama i sa našim porodicama. Za lopove i one koji su zaradili u ovom ratu, koji su igrali neke svoje igre.“

Ali verujete li u pravdu, mislite li da će krivci biti osuđeni?

„To što se ovde dogodilo ljudima, to ni stoka nije proživela. S nama su postupali gore nego sa životinjama.“

Da, to je istina. Ali, verujete li u pravednost Haškog tribunala? Mislite li da će osuditi krivce i mislite li da je on nepristrasan?

„Trebalo je razumeti i taktiku napada i taktiku odbrane, a krivci su oni koji su čitav ovaj rat započeli.“

Ali pitamo Vas nešto sasvim drugo, mislite li da ima nade za ovu zemlju? Mislite li da ima nade za Bosnu, u kojoj Srbi i Muslimani mogu da žive zajedno?

„Postoji nada. Za sve nas koji smo se vratili na našu zemlju i u naš kraj i koji žele da žive zajedno i koji nikada nisu želeli rat. Moramo da verujemo

u rad i u međusobno poštovanje. I Muslimani su se vratili ovde u moju opštinu u Srebrenici. Izašli smo im u susret. Želimo da im pomognemo. Ali, to zavisi i od toga na koji način oni primaju Srbe koji se vraćaju u krajeve u Federaciji odakle su bili proterani.“

Želite li svima da se vrate odakle su proterani, tako da razlika između Federacije i Republike Srpske jednog dana prestane da postoji i da Bosna više ne bude podeljena zemlja?

„Šta mogu da kažem, moja gospodo? Ne postoje ljudi koji ne žele da se vrate u svoj kraj. Tamo se nalazi njihovo nasleđe i za čoveka je najbolje da bude tamo gde je rođen i gde su mu roditelji sahranjeni. Moramo svi zajedno da radimo na tome da svi mogu da se vrate tamo gde pripadaju.“

Moramo da Vas pitamo da li mislite i da Muslimanima koji su pomagali u zločinima ovde u ovom selu treba dozvoliti da se vrate?

„Oni ovde nikome ne nedostaju. Ali, ako zakon kaže da im treba dozvoliti i ako vlasti mogu da obezbede zakon i red, onda se mora ispitati ko je šta činio i pronaći ko je od njih kriv za zločine.“

Ali, ne čini li Vam se da je teško sresti osobu koja je učestvovala u napadu na Vaše selo i koja je možda učestvovala u ubistvu Vaših prijatelja? Zar Vam se ne čini teško da sretnete takvog čoveka, da ga gledate kao suseda?

„Šta mogu da vam kažem? Čovek treba da bude razuman i da oprostí, jer u srpskoj crkvi mi učimo da praštamo. I učimo da oni koji su počinili te zločine treba da se pokaju zbog toga i da pomisle na svoju decu i da se pobrinu da i ona sama ne počine takve zločine. Ja sam pravoslavac i poštujem ljude dobre volje bez obzira na veru.“

Vreme je da krenemo i zahvaljujemo se na razgovoru, kafi i šljivovici. Možda ovde, u Podravanje, stranci ne dolaze u goste svakog dana, ili je to samo običaj u ovom kraju: Momir Marković nas ispraća sve do prilaza gde smo parkirali automobil pored puta i maše nam dok se udaljavamo.

Ne možemo da izbegnemo osećanje dirnutosti posle susreta sa ovim ljudima, pored kojih je rat prošao, a ipak ih ostavio neobično ravnodušnim. Izgleda kao da je njihova nevinost tim jasnija, jer se nikada nisu bavili ratom, jer im je on oduvek bio stran, nerazumljiv, gotovo kao nešto metafizičko i apokaliptično, pred čime još uvek stoje zapitani i u čudu. Ali zbog toga nisu manje napušteni ovde u svom bolu i svojim uništenim životima. Ipak, s jednom malom izmenom, moramo da dodamo da je Momir Marković govorio iskreno i čista srca – kada smo se dotakli pokolja u Srebrenici jula 1995. i njegovog shvatanja Haškog tribunala, on ne zvuči baš sasvim kao osoba koja govori slobodno i oseća se sigurno. Možda se oseća prinuđenim da se zaštiti dvosmislenim izjavama, zato što će ovaj tekst moći da se čita u Srbiji i Republici Srpskoj, i stoga on mora da izrazi i rezerve. Za to imamo puno razumevanje.

„GENERACIJE ĆE NAS SLEDITI“ – IMAM U SREBRENICI

Nastavljamo put prema Srebrenici preko planinskog hrbata pa nadole prema gradu. Ovde je neopisivo lepo, ali u podnožju doline leži grad kojeg je nekoliko dana meseca jula 1995. pogodio najmonstruozniji zločin u Evropi posle Drugog svetskog rata, pri čemu je međunarodna zajednica izdala oko 7.000 ljudi i prepustila ih ubicama. Taj deo priče je dobro dokumentovan, između ostalog, i u holandskom izveštaju o Srebrenici, zatim u norveškom izveštaju, u knjizi Honiga i Bota o pokolju, i ovde nećemo ponavljati detalje. Ono što je ostalo je samo sećanje, jer je Srebrenica posle ovog zločina protiv čovečnosti postala simbol svih zločina ovog rata – onog posebnog što ga karakteriše i što stravičnim eufemizmom „etničko čišćenje“ pokriva i ubijanje i proterivanje ljudi zbog njihovog kulturnog i religioznog porekla.

Prvo se malo vozimo po gradu koji je pun oklopnih vozila i vojnika iz snaga SFOR. Reč je o istinskom opsadnom stanju. Pošto smo jeli u nekom restoranu, opet se vozimo po gradu i slušamo kako mujezin poziva na molitvu. U stvari, iznenađuje nas da su ovde uspeli da obnove džamiju koja je podignuta na vrhu brdašceta preko puta isto tako tek podignute crkve na sledećem brdu – obe zgrade se visoko nadvijaju nad masom svetovnih zgrada koje se nalaze u stanju koje bi moglo da sugerise da je rat i dalje u toku. Idemo do džamije i pomalo netaktično otvaramo vrata samo da bismo videli kako unutra sede ljudi i kleče u molitvi. Ime nečeg neodgovarajućeg i nepristojnog navaljivati u takvoj situaciji i mi zatvaramo vrata kako bismo sačekali napolju, na ulazu. Starac nam odmah prilazi. Izgleda kao seljak koga smo probudili iz poslepodnevnog dremeža, i on upitno stoji samo u čarapama. Pokazujemo da može da uđe, sačekaćemo – posle pola sata molitva je gotova, i šačica ljudi izlazi i napušta džamiju. Poslednji, onaj koji nam prilazi, jeste mladić s naočarima. Izgleda kao da su mu skrenuli pažnju na nas. Pomalo mu je nezgodno i govori loš engleski. Predstavljamo se i pitamo ko je on? On se smeši i kaže da se zove Muhamed Mehmetović, ima 22 godine i, kako je to nespretno izrazio, on je „sveštenik u ovoj muslimanskoj crkvi“. Našu zajedničku jezičku bespomoćnost spasava volja da ostvarimo zadatak. Željko nam priskače u pomoć pri prevodu.

Kaži nam nešto o ovoj parohiji o kojoj se brineš. Vi ste se svi vratili posle pokolja. Da li su to samo starci ili ima i mladih među vama?

„Kao što ste mogli da vidite kada su ljudi izlazili iz džamije, najviše je starih ljudi. Ali ima i mnogo mladih koji su se vratili, kao ja na primer. Ima mnogo dece koja su u školskom uzrastu. Ali uopšteno govoreći, reč je o tome da su se vratili ili veoma stari ljudi ili relativno mlađi. Ima veoma malo ljudi srednjih godina. I svi dobro znamo zašto. Ubijeni su. Više nisu živi. Sve u svemu, vratilo se oko 2.000 Muslimana u ovaj kraj – a Srba ima oko 2–3.000. Ovde je 1995. bilo i svih 10.000 Srba, ali mnogi su otišli u druge gradove Republike Srpske.“

Kakvo je bilo tvoje bekstvo i povratak?

„Pobegli smo u jednom kamionu u Tuzlu 1993. kada sam imao 11 godina. Sada sam završio školu i postao sam ovde imam, završio sam školu februara 2002.“

Ali zar se nisi plašio povratka?

„Ne, ja sam želeo da se vratim. Ovde pripadam, to je moj dom. Rođen sam u Potočarima odmah pored grada.“

Kako se ljudi mešaju ovde u Srebrenici posle svega što se dogodilo?

„Muslimani, mi koji smo se vratili, živimo izolovani od Srba zato što svi znamo šta se dogodilo leta 1995. Znamo za pokolj, zato što je on ušao i u naše porodice, i znamo da oni znaju gde su sakrivene masovne grobnice – čak iako ništa ne govore o tome! Čitava tema je tabu. Ali Muslimani i Srbi su i susedi, živimo ipak u istom gradu. Srećemo se na ulici, iako živimo u odvojenim četvrtima. Ali nismo prijatelji. Nema više odnosa između Srba i Muslimana, mi samo živimo na istom mestu, to je u stvari sve. Neki put se pozdravimo na ulici, kada se sretnemo, ali ne razgovaramo, samo prođemo. To je povezano sa nedostatkom poverenja. Nema poverenja posle svega što se dogodilo. Zapravo bih želeo da kažem, po analogiji sa Drugim svetskim ratom, da nam je sada tako kao da mi kao žrtve živimo u istoj kući sa Gestapom! Svaki narod živi odvojeno u kulturnom smislu. Imaju svoje restorane, svoje poslastičarnice, svoja mesta za okupljanja. Taj odnos je naročito jasan kada se radi o starim ljudima. Što se tiče mlađih, oni imaju zajedničkih sastajališta. Pre svega oni idu zajedno u škole, ali religiozno, tu se naravno zadržavaju razlike. Nemaju zajedničke časove iz veronauke.“

Da li je pokolj iz 1995. tabu u koji se uopšte ne može dirnuti?

„Ako uopšte ovde u gradu razgovaraju Muslimani i Srbi, onda se događa da svaki Srbin začuti kada se tema dotakne pokolja. Konverzacija naprosto prestaje zato što jedna strana odbija da učestvuje ili odustaje od učešća. A ako se u pojedinim slučajevima i nastavi takav jedan razgovor,

onda se događa da Srbi samo uveravaju da sami nemaju nikakve veze sa pokoljem, već da su ga počinili ljudi van grada. Nepoznati ljudi koje niko ne poznaje. Ali mi Muslimani želimo istinu. Ja bih želeo da znam gde su mi deda i otac, gde su ubijeni. Želim da ih sahranim kao treba. Na nesreću, to još ne znam. Ali saznaću, jednog dana ću saznati! Ali kada pričate sa Srbima o tome, o tome gde su masovne grobnice, gde su sakrili ubijene, svi ćute. Niko ne želi da govori. Ali, mi znamo da svi oni znaju, samo ne žele da kažu.“

Možemo li da te pitamo da li Srbi ovde u gradu priznaju da se pokolj dogodio, da li priznaju tu istorijsku istinu? Pitamo te to zato što, kao što sigurno znaš, ima srpskih nacionalista i ljudi u ostatku Evrope, koji su podržavali Miloševićev režim u Srbiji, i koji još uvek pokušavaju da poreknu da se pokolj ovde u Srebrenici jula meseca 1995. uopšte dogodio ili na druge načine pokušavaju da umanje njegov obim. Isto onako kao što ljudi pokušavaju da negiraju da se dogodio holokaust za vreme Drugog svetskog rata. Pokušavaju da rašire nesigurost o istorijskim činjenicama, možda zato što je Srebrenica postala simbol pokolja nad bosanskim Muslimanima?

„Razumem šta kažete, ali nije to tako jednostavno da ljudi samo pokušavaju da negiraju da se pokolj dogodio. Umesto toga, pokušavaju da relativizuju ono što se dogodilo. Ako uopšte i može da se razgovara o tom pokolju, onda od Srba saznajemo da su se ovde dogodile različite stvari, da su počinjeni i masakri nad Srbima. To jest, da su zločini pogodili sve. Na taj način se želi podeliti odgovornost na ravne delove. Ali, ipak, nema nikog od ovih Srba u Srebrenici koji je u nečemu učestvovao. Niko nije kriv za ubistva i silovanja, niko nije pomagao u tome što se dogodilo u ovom gradu. Niko ništa ne zna. Niko ne zna ništa o masovnim grobnicama, gde su naše porodice pokopane. Moramo da živimo nagađajući gde su nam sakrili najbliže. Drugim rečima, ovde situacija još uvek nije sazrela tako da neko može da istupi i kaže šta su uradili. Sada ih srećemo na ulici, te osobe koji su učestvovali u ubijanju naših porodica, i znamo ko su oni, ali ne možemo ništa da učinimo. Tako stoje stvari.“

Danas, dok smo putovali dovde, prošli smo pored sela u blizini Srebrenice, zove se Podravanje.

„Onda ste sigurno došli iz Sarajeva?“

Da, dolazimo iz Sarajeva.

„Znači, došli ste iz Vlasenice, pa iz Milića i onda iz Podravanja?“

Da, to je taj put kojim smo išli. U Podravanju smo posetili srpsku porodicu i razgovarali s jednim čovekom, Srbinom koji se sprema da otvori malu firmu, i on nam je ispričao o zločinima koji je počinjen u njegovom selu 1992, kada su ga napale muslimanske snage. U Podravanju je za vreme tog pokolja ubijeno 39 ljudi, i sve kuće i imanja spaljene su do temelja. Razgovarali smo s njim o tome kako bi mogao i dalje da živi sa tim bolom i o mogućim perspektivama da u pomirenju vidi budućnost. S tim u vezi on je spomenuo svoju religiju, pravoslavlje, za koju veruje da mu može pomoći da živi sa svojim bolom, a da sve vreme ne misli na osvetu. Da li bi nam nešto rekao o sopstvenim razmišljanjima s tim u vezi kao imam muslimanske zajednice u gradu, o značenju religije za pomirenje između hrišćana i muslimana ovde u Srebrenici?

„Rekao bih da je religija uvek pozivala na mir ovde zato što je ona čista i nezagađena. I ovde o religiji govorim uopšteno, i o islamu i o pravoslavlju. I zato što je religija čista, onda ona ne može da proizvede nešto nečisto, onda ne može da donese greh i zločin. I ljudi ovde u gradu, oni koji su religiozni, oni sasvim sigurno nisu počinili nikakav greh. Jer jezgro religije ne sadrži ništa zlo i grešno.“

Ali čuj, imaš samo 22 godine i kao imam imaš odgovornost za ovu malu muslimansku zajednicu od 2.000 ljudi gde izmešani žive među mnogo hrišćana ovde u Republici Srpskoj. I dogodilo

se nešto užasno u vašem životu. To su gole činjenice. Kako učiš svoje parohijane? Šta im govoriš o svemu tome?

„Dobro razumem Vaše pitanje. Ali čujte, i sâm sam proživio sve te užasne događaje koji su se dogodili, jer i ja sam iz Srebrenice, imao sam 13 godina kada se pokolj dogodio. Ali kada govorim sa starijim ljudima, kao i sa nekima koji imaju oko 80 godina možda, onda gledamo na svet na isti način kada je reč o onome što se tada dogodilo. Imamo ista mišljenja. Zajedno se molimo, molimo istu molitvu. I kroz stvari koje zajedno činimo pokazujemo se ko smo. I znamo da smo najstariji stanovnici ovde, ovde smo živeli generacijama. To shvatamo tako da smo poslani ovde da živimo kao muslimani i pokazaćemo ko smo načinom na koji živimo. Isto tako molimo se i dragom Alahu da možemo da čuvamo i pazimo islam kao uzvišenu religiju u ovim krajevima i na ovim mestima. To je za nas najveća stvar, to je najznačajnije kada znamo da smo patili zbog naše vere. Svako od nas je zbog toga patio, i ja sam trpeo. Naši očevi su takođe patili, moj pradedo i moj deda su patili. Ali, molitva nas uči da živimo sa patnjom. Mi smo u našem rodnom kraju ovde u Srebrenici, i ovde treba da čuvamo islam, i ovde će nam Allah pomoći da nas slede generacije.“

DEO VII

Sarajevo, septembra 2003.

Fundamentalista kao marioneta

SVETILIŠTA U SARAJEVU

Kako žive Srbi i Hrvati u Sarajevu, nekada kosmopolitskom gradu, koji je rat prepustio daleko većoj muslimanskoj dominaciji nego ikada pre? Ovo demografasko pomeranje posledica je i rata i mirovnog sporazuma u Dejtonu. Nacionalizam je podelio stanovništvo, a sa sklapanjem mira mnogi Srbi završili su u delu koji je pripadao Federaciji ili su proterali Muslimani ili su se kolektivno iselili, u mnogim slučajevima uz podsticaj ili pritisak koji je dolazio od srpskih vlasti u Banjaluci.

Ranog nedeljnog jutra dolazimo u posetu glavnim svetilištima – to jest pravoslavnoj crkvi i katoličkoj katedrali koje su usred Sarajeva ostale neoštećene. Njihovo postojanje, ako ništa drugo, svedoči o tome da postoji osnovno poštovanje mesta okupljanja manjina, što je u oštrm kontrastu sa Banjalukom, gde su sve džamije srušene sa zemljom i, prema usmenim svedočenjima, čak pretvorene u prah bačen u vetar da bi se sprečilo da se ijedna ikada više podigne! Možda biste mogli da kažete da su ovi izleti trebalo da počnu dan ranije u ružičastoj sinagogi dole pored reke, ali tu nije najavljena nijedna religiozna ceremonija, a na naše pitanje saznajemo da je u gradu ostalo jedva nešto više od stotinu Jevreja. Pre Drugog svetskog rata Sarajevo je bilo centar sefardskih Jevreja, koji su činili skoro četvrtinu žitelja. Sada ovde nema rabina sa stalnim radnim mestom, ali po potrebi jedan doleti iz Tel Aviva. Ni srpska pravoslavna služba ovog nedeljnog jutra nije privukla naročito mnogo ljudi. Kao i uvek, ljudi ulaze i izlaze tokom bogoslužjenja, ali ih je najviše pedesetak odjednom, pretežno starijih ljudi, koji čine da ogroman prostor crkve izgleda još zapuštenije. Nedaleko od nje nalazi se mala, stara pravoslavna crkva, u kojoj se nekoliko Srba vrlo sugestivno mole. Uz kratku šetnju stižemo i na otvaranje katoličke mise,

taman na vreme. Ovde je crkva zauzvrat puna kao oko, a energično pojanje dobija zamah, vođeno ženskim horom, koji s oduševljenjem peva hvalu Gospodu s onim američkim "glory-glory-hallelujah" u prevodu na bosanski.

Pitanje kako se slažu Srbi, Hrvati i, što se toga tiče, nereligiozni Muslimani u ovom nekada kosmopolitskom gradu, ubada pravo u srce Stranku demokratske akcije, muslimansku stranku koja je u početku pokrivala sve, od demokrata do fundamentalističkih jastrebova. Koju je ulogu imao Alija Izetbegović u tom postepenom radikalizovanju partije pre rata i tokom njega? Kako je umereni Bošnjak iz emigracije Adil Zulfikarpašić, koji se vratio kući da učestvuje u osnivanju stranke, gurnut u stranu – i koju je ulogu igrao uticajni profesor univerziteta s muslimanskim kulturnim nasleđem, Muhamed Filipović? Prema knjizi sećanja Adila Zulfikarpašića *The Bosniak*, on i Filipović su kratko vreme pre rata u leto 1991. došli do sporazuma sa bosanskim Srbima, prema kojem bi Bosna ostala u Jugoslaviji, ali sa širokom autonomijom, i sa mogućnošću dalje unutrašnje podele. Dvojica pregovarača su se tokom pregovora stalno savetovala sa Izetbegovićem, i on je direktno odobrio da raspravljaju i u njegovo i u ime SDA. Ali, kada je dogovor konačno bio postignut, Izetbegović je uporno odbijao da ga potpiše, uz najčudnije izgovore, a Zulfikarpašić i umereni Muslimani morali su da odustanu od pokušaja da posreduju. Da li je zabadanje noža u leđa Zulfikarpašiću istinito i koju je ulogu igrao fundamentalizam u SDA za vreme tih odlučujućih događaja, koji su možda mogli da odluče o ratu ili miru?

U stranci je tada bilo još tvrdih fundamentalista od neobično dvosmišlenog Izetbegovića, i njih je predvodio Hasan Čengić, "The Dark Lord", kako ga zove danski politički savetnik u OHR, Danijel Korski. Koju su ulogu imale te navodno mračne ličnosti? I koju poziciju danas ima umerena opozicija Izetbegoviću u muslimanskim delovima Bosne? Da li grad zaista živi u ostvarenju *Islamske deklaracije* – onako kako može da se pročita u kritični nastrojenom nedeljniku *Dani*?

„BEOGRADU JE IZETBEGOVIĆ BIO POTREBAN KAO
EKSTREMISTA!“ – SENAD PEČANIN

Sedište čuvenog nedeljnika *Dani* nalazi se u bočnoj ulici u blizini Skenderije, koja sa svojim oštećenim austrijskim klasicističkim zgradama i tramvajima koji bučno prolaze izgleda kao scena iz Sarajeva Dvojne monarhije. Zakazali smo sastanak sa glavnim urednikom Senadom Pečaninom, koji odmah prekida svaku nostalgiju svojim energičnim izgledom sumo rvača i dečačkim osmehom. *Dani* su list sa reportažama koje stalno provociraju, ali koje su često dobro potkrepljene, i od kojih su mnoge upe-rene protiv Izetbegovića i politike vladajuće SDA. Kada je Izetbegović jednom podrugljivo opisao sarajevske novinare kao „prostitutke“, nema sumnje da je jedna od glavnih meta bio Pečanin, inače sâm musliman na osnovu kulturnog nasleđa. Molimo ga da kao uvod u kratkim crtama opiše svoja gledanja na spomenuti plan RAM – strategiju koja se nalazila iza genocida i proterivanja Muslimana u Bosni i Hercegovini.

„Srpski istoričar Milorad Eekmečić bio je mozak čitavog projekta ‘svi Srbi u jednoj državi’. Projekt je bio vredan toliko da se za njega žrtvuje oko 200.000 ljudi – to je on direktno rekao tokom jednog razgovora za okruglim stolom otprilike godinu i po dana pre rata. I to je u stvari bio otprilike broj poginulih. On je bio čovek koga morate poštovati kao istoričara – na nesreću postao je jedan od velikih nacionalista. Nažalost, ne postoji sud koji istražuje odgovornost intelektualaca za rat, ali da ga ima, Eekmečić bi zaslužio najstrožu kaznu. On je predvideo koliko će rat da košta u ljudskim životima mnogo pre nego što je izbio, i odlučno je radio u korist sukoba. Ne znam koliko je umešan u detaljno planiranje i razradu samih operacija, ali glavni plan je bio njegov ideja. Mislili smo da je tako nešto nemoguće i da se nikada neće dogoditi u Sarajevu u kojem je trećina brakova bila mešovita, i u kojem su muslimani, hrišćani i ateisti živeli jedni pored drugih u većini opština. Ovde je zaista postojao kosmopolitski duh, to nije mit. Tek u aprilu 1992. počeli smo da uviđamo da postoji rizik od rata – i tek s prvim napadima iz minobacača na grad 2. maja to smo ozbiljno otkrili.

Jednom na svaka tri ili četiri meseca putovao sam iz Sarajeva u

Hrvatsku ili Evropu – moja žena je slučajno sreća jednog od svojih prijatelja koji je bio oženjen Srpkinjom, koja je pogrešno mislila da sam ja Srbin Mladen, s kojim sam radio u nekom TV-programu. Rekao mi je: mi, to jest Srbi, sklonili smo sve stvari od vrednosti iz stanova u predgrađu Lukavica već u martu, *pre* nego što je počeo rat. Bio sam potresen. *Znači, znali su!* Sledećeg dana mi je ispričao da je mislio da sam Mladen – i onda sam shvatio. Mislio je da se poverava svom zemljaku, Srbinu, inače to nikako ne bi otkrio. Nikada nisam mogao da shvatim kako su ljudi koji su živeli s nama mogli da urade tako nešto. Ali, sada možemo da vidimo da su već na XIV kongresu SKJ, poslednjem kongresu, da su već tada prešli crvenu liniju.“

Verujete li da je dogovor Zulfikarpašića i Filipovića sa Srbima pre rata bio samo predstava sa srpske strane, ili da je to bila realna mogućnost za mirovni sporazum, onako kako tvrdi Zulfikarpašić?

„Nažalost, to je bila samo predstava za publiku. Obe strane – i Izetbegović i Srbi – pokušale su da kupe vreme tako što su glumile da su zainteresovane za pregovore. Milošević u stvari uopšte nije znao dokle može da ide a da Zapad ne reaguje. U Beograd je 20. juna 1990. doputovao američki državni sekretar Džejms Bejker da ga upozori da ne preduzima predstojeći napad na Sloveniju. Ali sve što je Bejker učinio bilo je samo da pripreti sankcijama i osudom – i stoga je Miloševiću postalo kristalno jasno da Zapad ne želi vojno da interveniše. Šest dana kasnije, on je napao Sloveniju! Koliko života je moglo da bude spaseno da je Milošević tada dobio pravu pretnju iz inostranstva? Tako smo mogli da izbegnemo čitav rat. Dakle, pregovori Zulfikarpašića da se postigne mir bili su samo kulise – Izetbegović je samo pokušavao da kupi malo vremena.“

Ali, zar nije postojala stvarna napetost između Zulfikarpašića, s jedne strane, i Izetbegovića, sa druge, kada su osnivali SDA?

„Savez komunista je bio preslab da bi se transformisao i odigrao neku ulogu, za razliku od drugih zemalja Istočnog bloka, gde su se komunijare pretvorile u neku vrstu socijaldemokrata. Ljudi su ovde želeli višepartijski

sistem, ali su prostor brzo ispunili nacionalisti. Zapravo, ogromna tragedija za nas Bošnjake jeste to što je Izetbegović osnovao tu stranku, SDA. On nije imao nikakvog političkog iskustva, bio je u zatvoru pet godina tokom osamdesetih i odmah posle zatvora postao je partijski vođa i predsednik. Ironija je da je Dobrica Ćosić, kao član Odbora za slobodu izražavanja iz Udruženja književnika Srbije pisao peticije za podršku Izetbegoviću u to vreme, početkom i sredinom osamdesetih! Ali Beograd ga je podržao – *a i kasnije* – jer im je bio *potreban* kao ekstremista, umesto umerenijih Muslimana kao što su Zulfikarpašić i Filipović.“

Začudeno gledamo u Pečanina pošto smo nekako svarili ovu teoriju zavere: Izetbegović kao srpska marioneta!

Znači, Srbi su, po Vašem shvatanju, upotrebili Izetbegovića i Islamsku deklaraciju kao strašilo da bi legitimisali potrebu za Velikom Srbijom?

„Sve su oni upotrebili. I *svesno* su podržali Izetbegovića ovde u Bosni da bi imali fundamentalističku budalu kao protivnika. U drugim istočnim zemljama dobili su demokrate za političare, u Čehoslovačkoj su dobili, na primer, Havela, *Kartu 77* i tako dalje – ali ovde u Jugoslaviji imali smo akademike u Beogradu, a kod nas Izetbegovića, ekstremistu Hasana Čengića i tako dalje. To je naš problem: antikomunisti *nisu* bili demokrate, ni u Beogradu ni u Sarajevu! Izetbegović je imao problema, on je *homo duplex*, jedna njegova polovina bi najviše volela da živi u čisto islamskom društvu – a druga polovina uviđa da je to u Evropi nemoguće. To je stalni sukob između te dve njegove strane. Tako da ni demokrate ni fundamentalisti u SDA nisu s njim bili zadovoljni.“

Koliko rano ste pokušavali da stvorite opoziciju Izetbegoviću?

„Od samog početka! Za politički sistem zasnovan na etničkom predstavljanju nije moglo da se nađe nikakvo rešenje. Ne može se ovde u Bosni biti *umereni* nacionalista. To je nemoguće. Morate da budete demokrata! Etničke stranke automatski vode do rata. Jer ovde nije bilo demokratske

tradicije i demokratskih institucija. Tako je Bosna za Evropu jedna velika laboratorija, što se toga tiče.

Ali, i sama fundamentalistička grupa u SDA jedva da je pročitala tu *Deklaraciju*. Oni uopšte nisu intelektualci, za razliku od Srba u SDS. Njih je partijska nomenklatura marginalizovala. Bilo je umerenih, na primer, porodice kao što su Dizdarevići, koji su predstavljali Bošnjake, a da nisu bili nacionalisti. Ali, izgubili su. To se možda može objasniti time da do popisa stanovništva 1971. Bošnjaci uopšte nisu ni mogli da se izjasne kao etnička grupa. Socijaldemokrati (SDP) jesu bili jedina ozbiljna nenacionalistička stranka, i njih sam podržao, iako nikada nisam bio njihov član. *Dani* su počeli da izlaze septembra 1992, odmah posle izbijanja rata.“

Dakle, SDA Vas je napadala od samog početka – bili ste jedna od „kurvi“, kako je Izetbegović nazvao sarajevske nezavisne novinare?

„Da, i bio sam i ‘četnik’, ‘ustaša’, sve što se može biti.“

Da li je fundamentalizam Adnana Jahića i njegova ideja o „krepusnoj muslimanskoj državi“ predstavljala neku frakciju u SDA? (Portparol SDA je pisac hronike iz 1993, u kojoj zagovara religioznu, fašističku državu, pod upravom muslimanskog klera. – Prim. autora.)

„Da, to je mogla da postane zvanična ideologija SDA, ali Izetbegović je to zaustavio, bio je dovoljno pametan da vidi da to neće proći. Izetbegović je imao apsolutnu vlast u stranci, a Jahić je završio kao ekscentrik, možda ga je Izetbegović samo koristio da testira koje će reakcije da izazove radikalni fundamentalizam. Ima jedan bošnjački vic koji glasi: ‘Ni mrtav pijan ne idem u džamiju.’ Ovdlašnji muslimani su u celini svetovni ljudi. Nemoгуće je promeniti tako nešto kao što je običaj pijenja alkohola ili devojke bez marame! Ali SDA nikada neće otvoreno da prizna da faktički rezultat rata realno odgovara ciljevima *Deklaracije* – da se dobije mala država, ali s muslimanskom većinom.

Inače, treba biti oprezan kada se pokušava izjednačiti *Islamska deklaracija* i *Memorandum SANU*. *Memorandum* je kolektivni proizvod, napravila

ga je sama srpska elita – *Deklaraciju* je napisao jedan čovek, potpuni aut-sajder, i on je i ne znajući postao samo izgovor za Srbe. Samo 1% Bošnjaka je pročitao *Deklaraciju*.”

Da li ste je Vi pročitali?

„Da, Izetbegović mi je bio gost u jednoj ‘tok šou’ emisiji 1989, bio sam domaćin u studiju, a tema je bila upravo političko organizovanje bosanskih Muslimana – tada dosadna tema. Muhamed Filipović je odbio da učestvuje, a pozvao sam istaknutog intelektualca Žarkovića – i Izetbegovića. On je prvo mislio da je poziv politička provokacija koju su smislili komunisti. Ali došao je – i tokom emitovanja objavio osnivanje stranke!“

Uopšte nije trebalo da ga pozovete!

„Tada on nije ni znao da li će političke partije da budu zakonski dozvoljene. Stoga se reč ‘Musliman’ i ne pojavljuje u imenu SDA – Stranka demokratske akcije. Švajcarska – to je bila tada njihova mantra – zemlja kantona. Vokabular i stil bili su mu amaterski – to je sve u velikoj meri bilo nasleđe komunizma.“

Kakva je danas situacija? „Živimo sada u ostvarenju Islamske deklaracije“, rekao je Zlatko Dizdarević u intervjuu sa Vama u Danima?

„Da, država je etnički podeljena – pa i u pogledu političke zastupljenosti. Kriminalci i političari koriste državni aparat kao proste instrumente da osiguraju sopstveni probitak – to su ratni profiteri i stoga ne žele ništa drugo osim da zamrznu sadašnju situaciju. Mnoge mogućnosti su proigrane Dejtonskim sporazumom, koji je *katastrofalan* – legitimisao je rat i njegov ishod sa dve, gotovo sa tri samostalne armije. Sada možete počiniti zločin u jednom delu države (ili, štaviše, u jednom kantonu) i onda samo preći u drugi deo, i ne mogu vas uhvatiti. S Bosnom je trebalo postupati kao s protektoratom u Dejtonu – i tada bi se svesno ušlo u *nation building*. Ovako kako sada stvari stoje, ne možete biti predsednik (ili bilo šta što se

toga tiče!) ako ste Srbin u Federaciji – a ni obratno, ako ste Musliman ili Hrvat u Republici Srpskoj! Sve – od predsedništva pa nadole – unapred je podeljeno po etničkim pravilima. Školski sistem je užasan – nema zajedničke osnove, nema državne obrazovne politike, nema zajedničke policije, penzijskog sistema, zdravstvenog sistema. Parlament ima unapred određeni broj mesta za etničke grupe. Zapravo bi trebalo da se zove ‘Kuća etničkih grupa’ – svaka od etničkih grupa može da blokira bilo koji predlog zakona! Srbi, na primer, neće da dopuste da se novac od poreza koristi za državne institucije jer žele zajedničku državu da svedu na minimum. Čak ni o jednom jeziku ne mogu da se slože!“

Jedan od naših prijatelja Srba ovde u gradu, ispričao nam je kako ga diskriminišu prilikom dobijanja posla u korist Muslimana sa slabijom kvalifikacijom.

„Da, najveće žrtve nacionalizma sada, ovde u gradu, jesu sarajevski Srbi. Naravno da je Bošnjacima bilo daleko gore u Banjaluci, tamo su ih kontinuirano ubijali ili proterivali, ali takav odnos nije odbrana diskriminacije nad Srbima ovde. U Jugoslaviji nigde nikada nije bilo dobro ako ste manjina.

Pre deset godina sam predložio 10 tačaka sa dvojicom kolega: ustanovite jednogodišnji protektorat, pod kojim sve države mogu da se smenjuju sa multietničkim ličnostima i istim takvim strankama. Ne postoji realna mogućnost da se sada obrazuju multietničke stranke, budući da one nacionalističke ‘poseduju’ svaka svoju državu.“

**„IZETBEGOVIĆA JE ANGAŽOVALA KONTRA OBAVEŠTAJNA
SLUŽBA (KOS)“ – MUHAMED FILIPOVIĆ**

„Najpoštovaniji intelektualac u Sarajevu.“ Obasipaju nas pričama koje sa strahopoštovanjem govore o ateističkom Muslimanu Muhamedu Filipoviću, dugogodišnjem komunisti, piscu omanje marksističke biblioteke, sada profesoru filozofije u penziji i članu Bosanske akademije. U zasluge

mu se može između ostalog ubrojati i mesto bosanskog ambasadora u Londonu kao i osnivanje Liberalne bosanske partije – i stalna opozicija etničkoj politici kako Muslimana tako i Srba. Ljubazni, odmereni postariji gospodin prima nas u Akademiji u uličici u starom gradu na južnoj obali reke prekoputa Stare čaršije.

Kažemo zašto smo došli i o čemu pišemo i, između ostalog, pomeno da smo posetili i selo Biljani u severnoj Bosni. (To smo opisali u *Anatomiji mržnje*. – *Napomena autora*.)

„Dakle, bili ste u Biljanima i razgovarali sa preživelima! Da, ja sam iz Biljana. I Nevesinje u istočnoj Hercegovini, o kojem sam takođe pisao, Srbi su nekoliko puta opljačkali i za vreme Prvog i za vreme Drugog svet-skog rata. Ta mesta su zanimljiva za proučavanje kako bi se razumeli zlo-čini u Bosni. To je deo nacionalne psihologije: ubijalo se doslovno tako što se *klalo*, prerezalo bi se grlo, kao što je bila tradicija među ovčarskim Vlasima u Brdima. (Ime „Vlasi“ odnosi se na balkanski neslovenski narod koji govori rumunski, ali se koristi uopšte i za stare etničke grupe koje žive nomadski, na primer, za Srbe u dinarskim Alpima. – *Prim. pisaca*.) Ovce su bile tabu životinje za njih – ali ne i ljudi. Morate da čitate o antropologiji tih južnih oblasti. Oni su štaviše imali običaj da ubijaju sopstvene starce kada više ne bi mogli da ih hrane. Incest i brakovi u okviru porodice tamo dole raširena su pojava.“

Želeli bismo da porazgovaramo sa Vama o Vašoj političkoj ulozi povezanoj sa samostalnošću Bosne. Zajedno sa Zulfikarpašićem pokušali ste kao predstavnici muslimanske strane da pregovarate sa drugim stranama – Hrvatima i Srbima – leta 1991, kako bi se postiglo rešenje.

„Da, pokušali smo da izbegnemo rat polazeći od shvatanja da je to naj-gore što može da se dogodi. Za Bosnu je bilo bolje da je ostala u Jugoslaviji, koja ipak nije mogla da preživi na dugi rok. To smo rekli Izetbegoviću, i predvideli smo da će Muslimani biti najveće žrtve rata. Ali naš dogovor je pao u vodu zahvaljujući Rusmiru Mahmutćehajiću, koji je bio veoma bli-zak Izetbegoviću u to vreme – on je zaista zla osoba, koja sada pokušava da se predstavi kao demokrata.

Mešanje Zapada u Bosni ima duboke korene koji vode daleko u prošlost. Intervencija je bilo već protiv bogumila – rimske pape su to činile od XIII do XV veka. Spalili su Sarajevo do temelja! Sve vreme je bilo intervencija. Zapad je odlučio da nas dâ Austrougarskoj na Berlinskom kongresu 1878, oni su odlučili da treba da uđemo u Jugoslaviju 1918 – nikada nismo mi sami odlučivali o našoj sudbini. Tako da međunarodnu zajednicu krivim jednako kao i hrvatski i srpski nacionalizam. Sada su ponovo intervenisali, a ovde je potpuni haos. Ne možemo više da utičemo ni na šta – uvek mogu da nađu korumpirane političare koji su voljni da posluže. Oni su i podelili Bosnu! Tako nikada ranije u istoriji Bosne nije bilo. Pre rata Muslimani su živeli na 93% teritorije, Srbi na 84%, a Hrvati na 74%! To je bilo međunarodno društvo koje je prihvatilo Republiku Srpsku! Oni su legalizovali etničko čišćenje i genocid! Rođen sam u Biljanima pored Banjaluke, otac mi je rođen u Ključu – sada je za Muslimane potpuno nemoguće da žive u Banjaluci, sve tamo je srpsko i pravoslavno i bez veze sa bosanskom kulturom. A gospodin Ešdaun prihvata takvu situaciju. Nemamo pojma šta to hoće međunarodna zajednica! Da li samo žele da nas drže u miru uz pomoć snaga SFOR? Dejton je katastrofa. Engleska i Francuska su se udružile samo sa Srbima zbog ranijih savezništava.

Svojevremeno sam studirao zajedno sa Mišelom Rokarom – kasnijim premijerom za vreme Miterana i vođom francuske Socijalističke partije, kada sam radio doktorat u Londonu 1958–59. godine. Kada sam ga ponovo sreo 1992, on je rekao: ‘Muhamede, naivan si, ne znaš da je tvoja sudbina već odlučena.’ Muslimani treba da prežive, ali ne i da igraju neku važnu ulogu – o tome su raspravljali Sajrus Vens, Fransoa Miteran, Helmut Kol, Džon Mejdžor i lord Oven za večerom u Luksemburškoj palati. Bili smo pogrešno informisani. Zato je Miteran došao ovde dole 1992. sa svojom zloglasnom izjavom: ‘Bosna nije ni vojna ni politička stvar, već samo humanitarni problem.’ On je jedan od glavnih arhitekata koji stoji iza zločina. To je bilo krajnje cinično. Kao da su i oni sami uvek mogli da održe mir! Do pre samo pedeset godina Englezi, Francuzi i Nemci međusobno su se ubijali. Tako da nije moglo biti reči o manjku spremnosti da se umešaju – to je bila zavera. Međunarodna zajednica je priznala Bosnu, ali nije želela da je zaštititi od agresije. U Hrvatskoj je međunarodna zajednica

rekla: 'Zaustavite rat i pregovarajte!' Ovde u Bosni su rekli: 'Nastavite rat i pregovarajte!' Realno, uloga Unprofora bila je da zaštiti rat. I to se dogodilo zbog Muslimana – međunarodna zajednica se plašila da će ovde da nastane Palestina. I Izetbegović je rekao: 'Neka samo tako misle!' Mi Muslimani nemamo talenta za rat, mirno smo živeli pod austrijskom, jugoslovenskom, hrvatskom vlašću – uprkos tome što smo imali relativnu većinu sve vreme. Izetbegović je bio religiozni fanatik – postao je političar samo zbog političkog vakuuma. To je bio veoma nesrećan trenutak kada je on postao političar. On sa svojim religioznim fanatizmom ni na koji način ne odražava mentalitet ove zemlje.“

Može li se reći da su ga Dobrica Ćosić i Srbi iskoristili kao što tvrdi Senad Pečanin?

„Da, moglo bi biti da su ga iskoristili. Ali nisu mogli da iskoriste mene, jer sam se ja borio i protiv komunističkog totalitarizma. Bio im je potreban 'opasan' i radikalni Musliman. Izetbegović je pre vremena pušten iz zatvora 1989. godine i, štaviše, odmah je dobio i pasoš – potpuno nečuveno u to vreme u Jugoslaviji – pa je mogao da putuje i propagira, i stvara kontakte. Rekao sam već tada: svaka vrsta političara se ovde treba dopustiti – samo ne nacionalisti! Ali, Izetbegovića su verovatno unajmili Srbi dok je bio u zatvoru. Podržao sam njegovu knjigu *Islam between East and West*, kada sam dao intervju na austrijskoj televiziji 1983. povodom njegovog hapšenja. Ali, morao sam da platim zbog toga. Kada ja izašao iz zatvora, ponudio mi je da učestvujem u osnivanju SDA, ali rekao sam da greši, bolje da osnuje *bosansku* stranku nego muslimansku, dakle, stranku otvorenu za sve religiozne i nacionalne grupe kada bude došlo do raspada Jugoslavije. Tako da nisam bio među osnivačima stranke. Umesto toga, osnovao sam Forum za zaštitu muslimanskog naroda. Kada se Zulfikarpašić vratio iz inostranstva, vršio je pritisak na mene da uđem u stranku, ali sam odbio. Verski zatucani ljudi su opasni. Popovi, hodže, uleme i tako dalje, *nikada* ne bi trebalo da postanu političari – jer nikada ne mogu da doprinesu političkoj igri 'daj-da-bi-uzeo'. U politici je osnovno umeti napraviti kompromise u

igri u kojoj se može i izgubiti. Ali, oni nemaju ništa da izgube. Religiozni ništa ne nude. Samo prazne reči.

Mislim da je Izetbegovića angažovala jugoslovenska (a ubrzo je postala srpska) tajna kontraobaveštajna služba (KOS), dok je bio u zatvoru sredinom osamdesetih. Morate razumeti da je to bila normalna pojava, 95% političkih zatvorenika u Jugoslaviji postali su saradnici KOS kada su izašli. S političkim zatvorenicima se postupalo potpuno drugačije nego sa ostalim kriminalcima, njihova osuda je imala za cilj da im promeni razmišljanje, pa je bilo normalno što su postali doušnici posle kazne. Izetbegović mi je jednom ispričao: 'Nemam nacionalno osećanje!' – dakle za razliku od mene – 'važno je biti sa muslimanima. Mogao bih da živim u Sudanu ili Pakistanu!' Rekao sam mu da se evropska politika zasniva na nacionalnim državama – za razliku od imperijalne politike. Realni politički interes Muslimana je bio da održe Bosnu. Ali, Izetbegović iz toga nije ništa shvatio!

Tako da su nas ljudi iz novinarstva, nauke, kao što sam ja, podržali mnogo više nego političari!“

*Zašto niste objavili knjigu na engleskom o
Vašim iskustvima u tom periodu?*

„Ovde morate biti korumpirani da bi vam preveli knjigu. Postepeno sam postao skeptičan i prema *Danima*, za koje sam nekada pisao. Potpuno sam izašao iz politike i raspustio svoju Liberalnu stranku. Ako ovde izdajete časopis, onda morate da dobijate novac od SAD ili drugih izvora. To je nenormalna država – raditi nešto iole normalno jeste Sizifov posao. Mislim da smo posle rata morali da uradimo kao Nemci – ljudi koji su vodili rat treba da se smene, a njihove organizacije raspuste. Ali ovde i dalje imamo te ljude na vlasti, i još uvek imamo SDS i SDA“, zaključuje Muhamed Filipović.

Američki pisac Don DeLillo je u svom romanu *Libra* dao originalno tumačenje ubistva Kenedija. Atentat je zavera desničarskih ekstremista – ali ubica to nije znao. On je samo verovao da radi iz sopstvenih levičarskih motiva. Ali, Li Harvi Oswald je bio cinično iskorišćen, sve mu je neprijetno bilo stavljeno na raspolaganje uz pomoć obimne logistike, i on se, ne znajući ništa o čitavom tom aparatu koji je stajao iza svega, odjednom

našao u čuvenom školskom skladištu u Ulici brestova, u Dalasu, s puškom sa snajperskim nišanom. Iskoristili su ga u velikoj igri – a on sâm je mislio da postupa iz čistog idealizma. Da li ima nečega u tom DeLilovom tumačenju, nemoguće je znati – ali roman sadrži navodno opštu istinu da ne treba verovati da ljudi koji izvode prljav posao u tajnim operacijama ili učestvuju u političkim aktivnostima moraju da znaju naročito mnogo o stvarnim vezama u koje ulaze i o snagama čije su oni samo oruđe.

Da li je Alija Izetbegović bio samo podmetnut kao DeLilov Oswald? Da li je on bio naivno čudovište kojim se upravljalo izdaleka? Nužno je da поближе pogledamo njegovo ponašanje u odlučujućim godinama oko 1990, kada je iznenada od političkog zatvorenika postao predsednik države.

DEO VIII

Predsednik koji je pocrveneo

ALIJA IZETBEGOVIĆ (1925–2003)

Zbog čega je od samog početka rastakanja Jugoslavije postojala prećutna saglasnost o tome da se Bosna podeli? Dobro je poznato, kao što smo videli, da su Srbija i Hrvatska vukle svaka na svoju stranu i da su bile naklonjene mogućnosti podele Bosne – iako su mnogi obični Srbi i Hrvati bili protiv toga. O podeli se raspravljalo na zloglasnom sastanku između Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu 25. marta 1991, i tamošnji dogovor upoređivali su sa tajnim protokolom nacističke Nemačke i Sovjetskog Saveza o podeli Poljske 1939. Susret je bio obavijen velom tajne, a često se pominjala nejasna skica na nekoj salveti. Ali, po svedočenju tadašnjeg premijera Jugoslavije, Anta Markovića u procesu protiv Miloševića u Hagu oktobra 2003, jasno je da se na sastanku eksplicitno raspravljalo i dogovaralo o podeli, kao što je i sam Tuđman nekoliko puta kasnije otvoreno komentarisao, uključujući i ideju o patrijku države u kojem bi živeli bosanski Muslimani. (Videti Appendix I na kraju ove knjige. – *Prim. autora.*) Druga svežija spominjanja tog dogovora dodaju zanimljive aspekte. Glavni bosanskosrpski nacionalista, Milorad Ekmečić, rekao je tako 1991. Rusmiru Mahmutčehajiću da podela Bosne treba da bude u korist Srba, zato što Hrvati realno ne mogu da preuzmu svoj deo: „Milorad Ekmečić, koji je sa Dobricom Ćosićem bio glavni projektant plana o Velikoj Srbiji, jasno je u mom prisustvu rekao, na sastanku u prvoj polovini 1991, da plan za podelu Bosne i Hercegovine treba da bude veoma koristan za postizanje srpskog cilja, budući da će hrvatski projekt vrlo brzo da propadne sam od sebe, u trenutku kada budu verovali da su ga ostvarili“ (Magaš i Zanić, str. 142). Ono na šta Ekmečić misli jeste, naravno, to, da će otcepljenje krajičkih Srba od Hrvata sa svojom duguljastom oblašću, koja stvara prepreku duž bosansko-hrvatske granice, sprečiti Hrvatsku da stvarno preuzme hrvatske delove Bosne. Ova cinična strategija sa srpske strane naišla je, međutim, na ne manje ciničan

odgovor sa hrvatske strane. Sadašnji predsednik Hrvatske Stjepan Mesić priča o razgovoru koji je imao s predsednikom Tuđmanom o referendumu o nezavisnosti u Bosni, s planom da bosanski Hrvati bojkotuju referendum na isti način kao i bosanski Srbi: „Znate li da tamo Hercegovci insistiraju da Hrvati ne učestvuju na referendumu?“ Tuđman je rekao: „Da, znam to. Srbi neće da učestvuju, pa zašto bi onda i Hrvati?“ A ja sam odgovorio: „Da li ste mislili da Bosna ostane deo Jugoslavije, ako referendum ne uspe?“ Tek tada mu je postalo jasno da Bosna i Hercegovina ne može da se podeli ako ostane deo Jugoslavije, pa je smesta pozvao hrvatske predstavnike iz Hercegovine u Zagreb i promenio svoje stanovište. I tako je došlo do toga da su Hrvati učestvovali na referendumu i glasali za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu“ (str. 268). To kako sadašnji demokrata Mesić nemilosrdno razotkriva sopstvene grehove pokazuje kako je zapravo jedan čovek započeo podelu Bosne i ratove za tu podelu – samo na osnovu razmišljanja da ako bosanski Hrvati glasaju za raspad Bosne, da se oni kasnije opet mogu otcepiti i od samostalne Bosne i priključiti Hrvatskoj – inače ne.

Ali, koju bi perspektivu bosanski Muslimani mogli da vide u nezavisnosti Bosne, u onoj meri kako je to opisivala SDA? Osnivač SDA i bosanski predsednik 90-ih, Alija Izetbegović, posle smrti oktobra 2003. dobio je mnoge počasti za svoj demokratski doprinos i borbu za celovitu Bosnu. Ali, da li je to potpuna priča – i da li je to uopšte istina? Zar Alija Izetbegović nije bio zadovoljan jednom gotovo čistom muslimanskom državom, koju sada čini onaj deo Federacije kojom vlada SDA i koja je rezultat Dejtonskog sporazuma iz oktobra 1995? Stranka demokratske akcije dobila je mini-državu sa ogromnom muslimanskom većinom. To je upravo ona odlučujuća pretpostavka za uvođenje islamske, teokratske vlasti, koju je Izetbegović svojevremno skicirao kao ideal u *Islamskoj deklaraciji* iz 1970, a koja je sa njegovim blagoslovom ponovo objavljena u Sarajevu 1990. godine. To je ideja koja je uznova istaknuta u prvi plan zajedno sa zahtevom za „kreposnom muslimanskom državom“, onako kako je visoki partijski Izetbegovićev funkcioner u Tuzli, portparol SDA, Adnan Jahić, zahtevao u članku iz 1993. (Člankom se bavimo u *Anatomiji mržnje*, dansko izdanje, str.172. i dalje; srpsko izdanje, str.161. – *Napomena pisaca*.) Dobro je poznato da je Izetbegović bio ekstremni musliman još od mladalačkog članstva u

„Mladim Muslimanima“ tokom 40-ih, i da je slavio iransku revoluciju 1979. i već u prvoj godini predsednikovanja 1991. obezbedio ekonomsku podršku iz Irana – a kasnije i oružje za svoj narod bez odbrane. Ali, da li je u tom trenutku preuzeo zapadne vrednosti i postao zagovornik multietničke države, kako smo naviknuti da ga gledamo u međunarodnim medijima? Bliže istraživanje baca drugačije svetlo na sliku SDA kao zagovornika evropskih vrednosti i demokratskih normi u Bosni i kao vodeće protivnike podele Bosne. Urednik Senad Pečanin i profesor Muhamed Filipović – obojica muslimani s bogatim kulturnim nasleđem – isnose svako svoje mišljenje, i obojica ističu da mnogo toga ukazuje na to da je Izetbegović zapravo bio daleko više fundamentalista nego što to pokazuje njegova javna ličnost, i da nikada nije odustao od religiozno-fašističke zamisli iz *Deklaracije*, zbog koje je izdržao petogodišnju zatvorsku kaznu 80-ih. Obojica sagovornika nalaze da je Izetbegović bio mnogo više sklon čistoj muslimanskoj državi nego multietničkoj Bosni, za koju je javno pledirao kada je bio zavisn od zapadne podrške – i da se stoga u tom trenutku mnogo više slagao sa svojim srpskim i hrvatskim protivnicima u podeli Bosne nego što je davao utisak za vreme rata. Jer, možda se rat i nije vodio za celovitu Bosnu, što su podstakla dva etnička fanatika, Tuđman i Milošević! Možda se umesto toga rat vodio između *sva tri* etnička fanatika, koji su bili saglasni da podele zemlju, samo se nisu tačno saglasili *gde* bi trebalo da budu granice između tih etničkih država? I još varvarskije od toga: možda su bili saglasni da se rat vodi upravo na način da podela države na tri dela treba da uključi i etničko čišćenje, koje je zapravo i jedino moguće sprovesti u ratnim okolnostima?

Postepeno smo došli do sasvim dobrih dokaza za to da je rat posmatran kao nužno sredstvo na najagresivnijoj i najbolje naoružanoj strani, kod Srba, dakle, a da je nacionalistička grupa u SANU direktno procenjivala s kolikim obimom civilnih gubitaka treba računati kao sa cenom za rat. Da li je nešto slično postojalo na muslimanskoj strani? Naravno da su mnogi građani kao pojedinci bili zaista za celovitu Bosnu – ali, da li su ih političari izdali? Ne samo nacionalistički Hrvati i Srbi uz podršku svojih autoritarnih država – već da li ih je izdao i njihov predsednik?

Sve ukazuje na to da su bosanski Muslimani, u stvari, bili iznenađeni

dobro isplaniranom kampanjom genocida i proterivanja od marta do septembra 1992, kada je većina sada etnički čistih srpskih oblasti u severnoj i istočnoj Bosni „očišćena“ – ali da li se to iznenađenje možda može pripisati i mešavini Izetbegovićeve naivnosti (njegova čuvena vera u neutralnost savezne vojske trajala je sve do proleća 1992, kada je rat već bio počeo) i njegovoj proceni (da je vrlo sigurno predvideo podelu, samo ne toliko brzu i toliko nasilnu)? Teorija o Izetbegoviću kao nekoj vrsti partnera radikalnih Srba osnažena je i time što je, osim Filipovića i Pečanina, podržavaju i dve osobe koje su imale uvida u situaciju iz osnivačkog perioda SDA, od kojih je jedan, Rusmir Mahmutćehajić, bio u vrhuški SDA u prvim godinama, ministar energetike u prvoj bosanskoj vladi, i koji je čak bio smatran zagovornikom tvrde religiozne linije, a drugi, Adil Zulfikarpašić, u godinama komešanja oko 1990. bio Izetbegovićev partner ili konkurent, ili i jedno i drugo. Možemo dodati kako, uprkos velikoj saglasnosti ovih osoba o Izetbegovićevoj ulozi, oni ni na koji način ne predstavljavaju homogenu grupu – Filipović, na primer, za Mahmutćehajića misli da je zao čovek i štetočina, koji se samo pretvara da je demokrata.

Pogledajmo sada pažljivije ove tvrdnje o Izetbegovićevom udelu u zaveri protiv multietničke Bosne.

Alija Izetbegović je brzo postao miljenik međunarodne zajednice posle izbijanja rata 1992. Istupao je kao zagovornik demokratskih odnosa, očuvanja priznate države Bosne i Hercegovine – i kao žrtva srpske agresije, koju samo uz mnogo napora možete da prenebregnete. Na sastanku u Splitu 1991. sa Tuđmanom i Miloševićem, ubrzo pošto su se njih dvojica sreli u Karadžiću, on je istupio protiv podele – i uprkos tome što su ga predstavnici međunarodne zajednice kao i razvoj vojne situacije *on the ground* pritiskali da prihvati mirovni dogovor zasnovan na toj podeli, koja je bila neka vrsta *fait accompli* sa linijama fronta na terenu, on se tom pritisku odupro. Prvi put kada je javno spomenuo podelu kao mogućnost, bilo je to, prema Mahmutćehajiću, krajem 1993. Povodom smrti oktobra 2003, u brojnim nekrolozima u međunarodnoj štampi isticali su ga kao časnog demokratu, kao hladan glas usred orgije ludila.

Da li je stvarno moguće da je on pod plaštom ove javne pojave sve vreme krio svoju rabotu u korist podele Bosne? Jer, prvo se može reći da je

zbog postojećeg embarga na naoružanje u celoj oblasti, što je ionako slabo naoružane bosanske Muslimane pogodilo neuporedivo teže nego veoma dobro opremljene Srbe, Izetbegović morao iz taktičkih razloga da se predstavlja kao demokrata, što je bila pretpostavka da bi uopšte mogao da sanja o nekoj zapadnoj pomoći. To bi naravno bilo nemoguće jer je njegov eksplicitni i izgovoreni cilj bio stvaranje etničke muslimanske države po fašističkom modelu. U tu svrhu je došao i interes SAD da postave demokratskog, multikulturalno orijetisanog Muslimana koga bi mogle da podrže, da bi se tako poslao i signal što se tiče stalne bliskoistočne krize – da se SAD ne bore protiv islama kao takvog. Kao drugo, možemo dodati da je dobro planirano srpsko vođenje rata i etničko čišćenje u toku leta 1992. ostavilo Muslimane na milost i nemilost u užasno malim enklavama u planinama centralne Bosne. I ukoliko je Izetbegović zapravo bio zagovornik razvoda – ta reč jedva da je mogla da ima to eufimističko značenje za Muslimane koji su tamo živeli. On je, dakle, mogao da govori protiv podele, shvaćene kao *ta* podela.

Postoje mnoge indikacije za teoriju zavere, o kojoj i Pečanin i Filipović iznose svoje verzije. Nije nevažno ni to što su ljudi koji tu teoriju izlažu bili, takoreći, na licu mesta, i teško da su mogli da se „zbune“. Muhamed Filipović je i sâm jedan od glavnih učesnika tih događaja i posmatrao je Izetbegovićovo delovanje iznutra, a Senad Pečanin je bio, i još uvek jeste, jedan od najozbiljnijih sarajevskih novinara, koji je je kritički pratio razvoj stvari u Sarajevu izbliza, još od kada je Izetbegović 1989. obznanio osnivanje SDA upravo u jednoj od Pečaninovih tv-emisija. Adil Zulifkarpašić, Bošnjak u egzilu, te Muhamed Borogovac, vratili su se u Bosnu oko 1990. i učestvovali u bosanskoj politici u tim burnim godinama, a Rusmir Mahmutćehajić je bio, kao što je rečeno, vodeća ličnost u SDA u istom periodu – do 1993. Ove osobe jesu glavni izvori za moguće rasvetljavanje motiva i političkih ciljeva Alije Izetbegovića.

Razmotrimo sada te verzije, jednu po jednu.

UNELI SU FAKS, I DOMAĆIN U STUDIJU JE POBLEDEO
– VERZIJA MUHAMEDA FILIPOVIĆA

Verziju Muhameda Filipovića treba sagledati u svetlu njegove stalne borbe da se očuva Bosna kao ne-etnički definisana država, što je nastavak njegovog držanja kao komunista u Titovo vreme. On je sa Adilom Zulfikarpašićem sudelovao u čuvenom pokušaju da se pregovorima postigne kompromis sa bosanskim Srbima i Miloševićem leta 1991, i jasno je da to što je bio iznenađen i ogorčen time što je Izetbegović, uprkos ponovljenim obećanjima odbio da potpiše taj sporazum, čini jegro njegove hipoteze. Godine 1995, dok je rat još besneo, on je zaštitio Izetbegovića time što je ukazao na to da „tek kada se pokazalo da je srpska strana definitivno protiv tog rešenja, mi smo proglasili nezavisnost“ (*We're Going to Belgrade Again*). Ali 1997, kada je rat bio gotov, on je zaoštrio ton prema bosanskim fundamentalistima: „Ima izvesnih krugova u našoj zemlji koji ne priznaju ideju o osnovnoj pomirljivosti između religija i nacija. Takvi ljudi govore u beskraj o prednostima islamske civilizacije i nedovoljnosti zapadnog hrišćanstva.“ On dalje ukazuje na sociološku pozadinu tog stanovišta u važnom demografskom procesu: „Ideal o građanskoj, multikulturalnoj Bosni i Hercegovini oslabljen je nasilnim poseljačivanjem gradova, što je rezultat 'etničkog upravljanja'. Veliki broj ljudi je doveden u Sarajevo pošto su bili proterani iz istočne Bosne.“ Ranije smo već čuli kako su Izetbegović i fundamentalisti u SDA bili voljni da žrtvuju enklave u istočnoj Bosni i stoga na vojnom planu i nisu mnogo radili da ih zaštite, samo da bi dobili celovitu, čisto muslimanku oblast u centralnoj Bosni, i da je ta ruralizacija glavnog grada – ruralno stanovništvo je došlo umesto ranijeg urbanog – neizbežno učinilo taj grad fundamentalsitičkim, a taj efekat migracije možda i nije bio dobrodošao. To je u suprotnosti sa situacijom u Tuzli, čija je seocijaldemokratska vlast delimično sačuvala grad kao multietničko mesto slobode, a delom sprečila ruralizaciju. Već 1997. Filipović vidi ono što naziva „partijskom privatizacijom“ ekonomije u SDA, i tu započinje kritika Izetbegovića, dok se govori o SAD: „Oni bi da priprete Izetbegoviću, ali bi i da ga zadrže na vlasti. Uprkos svemu, mnogo je lakše manipulisali čovekom koji je zavisao od nekog, i čije mračne tajne poznajete“ (*The Dangers*

of *Ethnic Partition*). Te tajne su ozbiljno izašle na videlo u članku iz 2000. Filipović aludira na svoj i Zulfikarpašićev sporazum sa vođstvom bosanskih Srba sredinom jula 1991. i kaže da je vođa bosanskih Srba i profesor književnosti Nikola Koljević rezervisao pravo da se dogovor prvo razmotri sa Miloševićem, zato što su, kao što je izjavio, „ove teme od najveće nacionalne važnosti za sve Srbe“. Uzgred, možemo primetiti da ova informacija indirektno pokazuje veoma bliske veze između bosnaskih Srba i vlasti u Beogradu. Posle Izetbegovićevog povratka sa puta u SAD on je na televiziji izjavio da podržava pregovore. Odlučujući sastanak između Izetbegovića i grupe dogodio se 23. jula 1991: „Na tom sastanku koji se održao u kabinetu gospodina Izetbegovića, na jednoj strani smo bili on, Adil Zulfikarpašić i ja, Muhamed Filipović, a sa druge Radovan Karadžić, Nikola Koljević i Momčilo Krajišnik. Razgovor je trajao dva sata. Bio je veoma temeljit. Na kraju je sam Alija Izetbegović morao da zaključi da su se tačke gledišta o temama o kojima smo pregovarali veoma približile, i da vredi pokušati formulisati prvi nacrt sporazuma. Predlog bi se onda analizirao još jednom i zatim odoborio. Izrekao je ovo: ‘Mislim da su naša gledišta veoma bliska, i da ćemo doći do sporazuma. Predložiću da ova dva profesora (misli na Koljevića i mene) formulišu nacrt sporazuma.’“ Filipović primećuje da je jedno neslaganje ipak ostalo: bosanski Srbi bi hteli federaciju u Jugoslaviji, dok su Muslimani želeli savez država. On je stoga predložio da svaka strana formuliše svoj predlog u detaljima, pa da se tačne razlike mogu identifikovati i da se o njima pregovara na sastanku dva dana kasnije.¹⁶

Televizija Sarajevo je pozvala dvojicu pregovarača da izveste o sporazumu, i izabrali su Zulfikarpašića i Koljevića – i upravo kada su njih dvojica u studiju započela sa izlaganjem, emitovanje je prekinuto tako što je neko upao u studio i voditeljki uručio parče papira: „Ona je bacila pogled

16 Interesantno je dodatno zapažanje Filipovića koji sa simpatijama govori o umerenom vođi bosanskih Hrvata Stjepana Kljuiću i njegovom odnosu prema pregovorima. Kljuića je 1992. na mestu šefa HDZ BiH smenio radikalni nacionalista Mate Boban. Istovremeno ga je Izetbegović razrešio dužnosti u bosanskom predsedništvu. „Zanimljivo je to što je Alija isterao upravo tog Hrvata, jedinog značajnog i neophodnog u Predsedništvu na potpuno nelegalan način i na osnovu Bobanovih naloga. Istovremeno, Izetbegović je pregovarao s Bobanom o sudbini Bosne i Hercegovine i našeg naroda.“ Ovo je, međutim, godine 1991. još uvek budućnost.

na hartiju i pobledela. Pročitala ga je smesta. Bio je to faks iz glavnog štaba Stranke demokratske akcije (SDA). U faksu je pisalo da SDA, njeno vodstvo, u stvari, ne priznaje nikakve pregovore, i da ne podržava nikakve pregovore, da SDA nije samo protiv nekih specifičnih rešenja koja se tiču srpsko-muslimanskih odnosa, već je zapravo protiv same ideje o pregovorima, protiv same pomisli da se dođe do nekog oblika srpsko-muslimanskog dogovora. Dokumenti su takođe sadržavali brojne formulacije toga da se negira postizanje sporazuma iza leđa njihovih političkih partnera iz HDZ itd.“

To je naravno definitivno uništilo pregovore. Filipović zaključuje da za ovaj „politički krajnje štetan postupak vredan svake osude“ kriva „partijska oligarhija, koja je od početka i u svim oblastima imala odlučujući uticaj u SDA. Lično mi je u izvesnoj meri bilo jasno da je cilj tog ‘udara’ bio da se učini da Izetbegović izgleda kao čovek koji izdaje svoje saradnike.“ Prema Filipoviću, Izetbegovićeva izdaja na taj način bila je dvostruka: kao prvo, izmakao je čilimče ispod nogu pregovaračima time što je odbio da potpiše sporazum koji je navodno podržavao. Ali, istovremeno, ta njegova podrška bila je dovoljno preteća jastrebovima u njegovoj partiji da je morao da se ponizi na ovakav način. Ako je istina da je radikalnim Srbima Izetbegović bio potreban kao strašilo, onda je možda istina i obrnuto, da je bio potreban i radikalnim Muslimanima kao prividni zločko, lažljivog jezika, koji sa puno uveravanja može da kaže jedno, dok se znalo da kasnije uvek može da ga pritisne uže partijsko vodstvo i da ga natera da kaže drugo, potpuno suprotno.

Filipović nastavlja time što skicira svoje iskustvo sa „partijskom oligarhijom“ u osnivakoj fazi stranke, u Foči, godinu dana pre masovnog mitinga SDA, 25. avgusta 1990. Tada je prenoćio kod oca Hasana Čengića, predstavnika tvrde linije u istočnoj Bosni, Halida, i budući da nije mogao da spava, slučajno je čuo svađu u susednoj sobi. Hasan Čengić nagovara Izetbegovića da ne položi venac – kao što je planirano – na grob srpskih žrtava ustaškog pokolja na mitingu sutradan: „Iz sadržaja razgovora postalo mi je jasno da se Hasan Čengić poziva na autoritet koji je bio daleko iznad i njega i Alije Izetbegovića.“ – I to iako je ovaj drugi bio predsednik stranke! Hasan Čengić, jednom rečju, sledi logiku zavere i više ceni nepoznate osobe i organizacije od SDA – ali u svojim nagađanjima o tajnoj strukturi moći

koja stoji iznad formalnog vođstva stranke, Filipović ne precizira ko bi to mogao da bude.

Još jedan konkretan primer Izetbegovićeve štetne prevrtljivosti, ili skrivenog suprotstavljanja, dogodio se prilikom referendumu o nezavisnosti Bosne. Filipović je bio u parlamentarnom odboru koja je stvarala krhki kompromis među stranama time što je predložila formulaciju referendumskog pitanja tako da glasači treba da biraju između više različitih rešenja na pitanje o budućem statusu Bosne – a ne samo da imaju jednostavan izbor *za* ili *protiv* nezavisnosti. Čak su i Izetbegović i Karadžić prihvatili taj predlog. Ali, kao i obično, Izetbegović je čitavu stvar počeo da oteže: „Alija Izetbegović se saglasio s tim rešenjem do kojeg smo došli, ali je predložio da ne treba odmah da ga potpišemo, već da sačekamo do jutra. Svo smo bili veoma umorni, i samo nekolicina nas je poznavala običaj Alije Izetbegovića da odlaže sve odluke, naročito one najvažnije, za sledeći dan. To je očigledno bilo zbog toga što je imao obavezu da o svakoj odluci prodiskutuje u krugu najbližih prijatelja i da zadobije njihovu podršku.“ Filipović ukratko ukazuje na to da vođa partije nema slobodu da pregovara, već mu je mandat ograničen i bilo kada ga može ukinuti nevidljiva stranačka sila. „U devet sati sledećeg jutra Alija Izetbegović je mirno rekao, kao da se ništa nije dogodilo tokom protekla dva dana, da povlači svoj pristanak za kompromisno rešenje, i da SDA zahteva da se svi izjasnimo da li smo *za* ili *protiv* njenog predloga.“ Tako je skupština bila primorana da raspiše referendum koji nije sadržavao mogućnosti za kompromise. Prema Filipoviću to je direktno vodilo do zloglasne sednice parlamenta oktobra 1991, na kojoj je Karadžić izneo često citiranu pretnju da će Bosna nestati kao država a Muslimani kao nacija ako se bude glasalo za nezavisnost uprkos protivljenju Srba. Prema Filipoviću, svi su posle toga znali da je rat neizbežan, i on se čudi Izetbegovićevom umirujućoj izjavi u proleće 1992. da su za rat potrebne dve strane, i da ljudi zadovoljno sede u kafićima – i da stoga rata neće biti. Takve izjave koje su stizale kratko pre izbivanja rata – kaže Filipović – ili su krajnje naivne ili cinične. Iz Filipovićeve teorije može se zaključiti da on misli da je ovo drugo slučaj.

Dve nedelje pre izbivanja rata, 15. marta 1992, Filipovića su pozvali u kabinet Momčila Krajišnika u parlamentu. On mu je ispričao da su

tvrdolinijaši iz SDS sada odlučili da krenu u rat i da ih podržavaju Srbija i JNA. Krajišnik je navodno protiv rata, i predlaže Filipoviću da udesi sastanak između Karadžića i Izetbegovića¹⁷. Najava rata je u svakom slučaju korektna stvar, i Filipović hita u predsedničku zgradu i obraća se Izetbegovićevom šefu kabineta – njegovoj ćerki – i zahteva momentalni sastanak. Ona, međutim, tvrdi da je predsednik na nekom sastanku, a kada Filipović kaže da će da sačeka koliko god treba, ona obećava da će da mu se javi telefonom čim se bude čula sa ocem. On čeka pored telefona, ali do poziva nije došlo – i tako je bilo sledeća četiri dana: Filipović ili njegov partijski sekretar dolaze u kabinet i nisu u stanju da ostvare kontakt sa Izetbegovićem. Filipović to mora da kaže Krajišniku. Njih dvojica se svečano rastaju, Krajišnik sa rečima: „Uskoro će biti dva sveta u Bosni.“

Na kasnija pitanja o tome, Izetbegović je negirao da je znao da je Filipović pokušao s njim da stupi u kontakt.

U intervjuu iz 2002. Filipović dodaje da je u aprilu 1991. sa Zulfikarpašićem tražio od Izetbegovića da se pobrine da se proglašenje nezavisnosti Bosne, ako do toga dođe, usaglasi tako da bude istovremeno sa Slovenijom i Hrvatskom. To je Izetbegović odbio, navodno iz straha od srpskih militantnih nacionalista – četnika. Kada je Filipović na to odgovorio da nisu oni problem, već JNA, Izetbegović je rekao da je primio izvesne garancije iz JNA što se tiče mira u Bosni – i to je izjava koju je prema mnogim izvorima više puta ponavljao kada je rat izbio godinu dana kasnije. Filipovićev stav je bio da ako se otcepljenje ne dogodi u koordinaciji sa drugim državama SFRJ, onda se ne treba ni sprovesti, i da bi u tom slučaju bosanski Muslimani trebalo da slede istu taktiku iščekivanja kao kosovski Albanci, sa manjim žrtvama, a sa većim rezultatima.

Sekularno orijentisan Filipović naravno optužuje Izetbegovića i za to što je tesno vezao identitet bosanskih Muslimana za religiju umesto za teritoriju. On zato više voli nereligiozni naziv – Bošnjaci. Kasnije, 1993, SDA je preuzela ovaj naziv, ali to je sada pre svega oznaka za Muslimane.

17 Ovdje se može dodati da Krajišnik možda nije bio iskren prema Filipoviću. Prema Normanu Sigaru, koji je sa Krajišnikom istog meseca razgovarao u Londonu, ovaj je o dolazećem ratu optimistički ustvrdio: „Sve je jasno. Za deset dana sve će biti gotovo“ (Magaš i Zanić, str.217, 2001).

Ovu ravnodušnost prema teritoriji i zajedničkoj naciji svih etničkih grupa Filipović vidi takođe i u zanimljivoj činjenici da su „Sjedinjene Američke Države još 1991. zamolile izvesne istaknute muslimanske intelektualce za mišljenje o tome kako bi muslimansko političko vođstvo trebalo da razmotri mogućnost podeljene Bosne“ – što je stav koji se, po njemu, ogleda i u načinu na koji je rat vođen, kada je SDA rano odustala od odbrane oblasti koje su već unapred bile otpisane kao nemuslimanske.

Tvrđnjama da bi Muslimani bili iskorenjeni u ostatku Jugoslavije Filipović se suprotstavlja time što ukazuje na radikalne Muslimane u Sandžaku, u samoj Srbiji, koji nisu bili izloženi proterivanju ili ubijanju.

Zaključak na osnovu zapažanja i razmišljanja Muhameda Filipovića jeste taj da je Izetbegović ili bio deo – ili talac – radikalne frakcije SDA, koja se rano opredelila za rat i, u svakom slučaju, ozbiljno razmatrala ideju o podeli Bosne. S tim u vezi Filipović dodaje u intervjuu s nama i pretpostavku da su Izetbegovića unajmili Srbi iz jugoslovenske kontraobaveštajne službe (KOS) dok je bio u zatvoru 1983–88, što podrazumeva da je bilo u srpskom interesu da lider Muslimana bude radikaln, i sa kojim se u principu mogu složiti da etnički podele Bosnu.

SPORAZUM JE BILA SAMO PREDSTAVA – VERZIJA SENADA PEČANINA

Senad Pečanin je, kao što smo čuli, jedan od najtvrdih i najistrajnijih Izetbegovićevih kritičara, još otkako je ovaj objavio ideju o partiji u jednoj od Pečaninovih emisija koja je emitovana uživo. Pečanin je postao portparol Ministarstva odbrane kada je Bosna postala nezavisna aprila 1992, ali je dao otkaz kada su ga zamolili da laže u ime svoje službe – pa je umesto toga obnovio list *Dani* koji je nekad bio list socijalističke omladine, ali na novoj osnovi. Stalno je držao na oštrici pera fundamentalizam i licemrje u vođstvu SDA, optužujući stranku da štiti mafijaše, otkrivao je ratne zločine koji su počinjeni u oblastima pod kontrolom bosanske armije, između ostalog i zloglasnog Cacu, Mušana Topalovića, vođu 10. planinske brigade, razotkrivao je nedostatak saradanje kod Izetbegovića sa Hagom kada je reč o izručivanju bosanskih ratnih zločinaca – i iz istog razloga je morao

da se suoči s brojnim krivičnim prijavama, pretnjama itd. U maju 1998. glavni mafijaš „Čelo“ je s naoružanim ljudima upao u kancelariju redakcije i pokušao da pripreti Pečaninu da ne piše o Izetbegovićevom uticajnom sinu Bakiru, a 29. jula iste godine eksplodirala je bomba ispred zgrade u kojoj se nalazi redakcija *Dana*. Pečanin ocenjuje moć SDA nad bosanskim društvom, uključujući i pokušaj stranke da učutka slobodnu štampu, kao „islamski komunizam“ i konstatuje s poražavajućim sarkazmom da jedina stvarna reintegracija koja se dogodila u ovom regionu posle Dejtonskog sporazuma jeste saradnja među etničkim mafijama. Naročito je oprezan prema religioznom fundamentalizmu SDA, koji se, i protiv volje članova te partije, periodično eksponira na tragikomičan način, kao, na primer, kada vođa SDA Džemaludin Latić upozorava da „državi pretili sekularizam“.¹⁸

On je 1999. sa Vildanom Selimbegović i Jasminom Duraković napisao *Rekvijem za Bosnu*.

18 Sa Ivanom Lovrenovićem, Nerzukom Čurakom i Miletom Stojićem, objavio je 2000. godine „Deset teza o Bosni“, koje kratko ilustruju Pečaninovu opoziciju SDA i Bosni pod njenom vladavinom.

Teza 1: Sva politička okupljanja na nacionalnom nivou, na nivou političkih entiteta [Republika Srpska i Federacija], i na nivou kantona i oština treba da se suspenduju.

Teza 2: Visoki predstavnik međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini treba da preuzme sve nadležnosti suspendovanih skupština.

Teza 3: Visoki predstavnik treba da suspenduje predsedništvo u Bosni i Hercegovini.

Teza 4: Visoki predstavnik treba da preuzme sva ovlašćenja predsedništva.

Teza 5: Svi izvršni organi na nacionalnom nivou, na nivou političkih entiteta [Republika Srpska i Federacija], i na nivou kantona i opština treba da budu podređeni Viskom predstavniku i njegovoj administraciji; Visoki predstavnik treba da preuzme svu vlast izvršnih instanci.

Teza 6: Visoki predstavnik UN-a treba da odloži nacionalne i lokalne izbore koji su planirani za 2000.

Teza 7: Visoki predstavnik UN-a treba da raspiše parlamentarne i opštinske izbore 2001, a izbori treba da se održe u saglasnosti sa izbornim zakonom, koji je zasnovan na presudi bosanskog ustavnog suda, i prema najvišim standardima i građanskim pravima.

Teza 8: Visoki predstavnik treba da dovede sadašnju strukturnu oružanih snaga do standarda NATO pakta.

Teza 9: U prelaznom periodu Visoki predstavnik treba da dovede ustav Bosne i Hercegovine u skladu sa zahtevima evropske integracije i principima za efikasno i ekonomsko vodstvo.

Teza 10: Visoki predstavnik treba da ograniči svoja ovlašćenja da važe na jednogodišnji period, to jest do parlamentarnih i opštinskih izbora 2001.”

Tu se bave osnivanjem SDA i sukobom između muslimanske grupacije u stranci (zasnovanoj na ideju da SDA treba da bude partija Muslimana čitave Jugoslavije), s jedne strane, i Filipovićeve i Zulfikarpašićeve ideje o bošnjačkoj identifikaciji sa teritorijom, koja treba da bude važnija, na drugoj strani. Sukob se zaoštrio septembra 1990. i to je navelo ovu dvojicu sekularista da napuste stranku (njih dvojicu radikalni bosanski Srbin Milorad Ekmečić u šali zove „vinjak efendije“ – veoma loša šala, moramo da kažemo, iako je njihov odnos prema alkoholu bio od naročitog značaja). To što je stranka dve godine kasnije preuzela predlog te dvojice da promene ime *Musliman* u *Bošnjak*, Pečanin ne vidi da ima veći značaj: tada je veza između Bošnjaka i islama već bila ustanovljena u stranci, i nije mogla da se izbaci. Izetbegović je potpisao podelu Bosne u Kutiljerovom sporazumu pre izbijanja rata, i mada je kasnije povukao potpis, Pečanin iznosi argumente da je taj potpis bio odlučujući korak – jer od tada su svi sledeći različiti pokušaji posredovanja polazili na osnovu podela; samo su se menjali procenti teritorija i oblasti. Time je bio načinjen odlučujući presedan za raspravu o budućnosti Bosne. Izetbegoviću pripisuju zasluge za stvaranje bosanske armije, iako dve grupacije te vojske, „Zelene beretke“, sa osnovom u teritorijalnoj odbrani i „Patriotska liga“ mogu da se opišu kao veoma različite: prva je otvorena za sve Bosance, druga je u stvari partijska milicija pod vođstvom SDA. Svuda su muslimanske specijalne jedinice imale razdvojenu komandnu strukturu i bile su bolje opremljene. U samoj stranci, svi konkurenti koji su se mogli zamisliti na sekularnom krilu bili su očišćeni: Zulfikarpašić, Filipović, Fikret Abdić, Mahmutčehajić, Haris Silajdžić. Samo je je napor Muhameda Filipovića 1993. sprečio da „Bošnjački sabor“ postigne status kao novi mini-parlament etničke bosansko-muslimanske države – a 1997. vođstvo SDA izbacilo je pitanje revizije Dejtonskog sporazuma, koji bi „prodao“ jedinu preostalu muslimansku oblast na istoku – Gorazde – za čitavu Bosansku krajinu na zapadu i severu, uključujući Banjaluku, tako da kao rezultat nastane čista muslimanska država na oko 60% teritorije – naivno maštanje, naravno. Pečanin iznosi argumente da je SDA uvek radije vladala partijskim institucijama nego državnim, te da je potiskivala kulturu u celini, a preferirala islamsku simboliku i sterilni, deformisani folklor.

U intervjuu sa Pečaninom Zlatko Dizdarević je izgovorio čuvene reči:

„Živimo u ostvarenoj *Islamskoj deklaraciji*.“ – Njegovo ubedenje, koje izgleda da Pečanin deli, jeste da je bosanski realitet posle Dejtona daleko više oblikovan po prvobitnim Izetbegovićevim planovima: jedna država, koja u svom eksplicitnom shvatanju sigurno nije teokratska, ali kojom vlada teokratska stranka, država koja je postigla muslimansku većinu, i gde se favorizuje određena varijanta islama – država koja je, nasuprot tradicionalnom bosanskom islamu, antisekularna i bliskoistočno orijentisana. Pečanin u razgovoru s nama ističe da je „ironično pomisliti na to kako je Dobrica Ćosić kao član Odbora za slobodu izražavanja Udruženja književnika Srbije (UKS) početkom osamdesetih pisao peticije u znak podrške budućem bosanskom predsedniku! Ali, Beograd ga je podržavao i kasnije, jer im je bio potreban kao ekstremista, umesto umerenijih Muslimana kao što su Zulfikarpašić i Filipović. Svesno su podržali Izetbegovića ovde u Bosni, da bi imali fundamentalističko strašilo kao protivnika.“

Dovde se Pečanin slaže sa Filipovićom u pogledu Izetbegovića kao srpske marionete. Ali se razlikuje u mišljenju o jednoj važnoj tački. Pečanin, naime, ne misli da je sporazum Filipovića i Zulfikarpašića 1991. imao bilo kakve realne šanse – dakle, nije samo Izetbegović taj koji im je bacio klip u točkove. Sporazum je bio tobože potpisan samo zato što su obe strane želele da dobiju na vremenu. Izjave koje su se mogle čuti za vreme procesa protiv Miloševića, kada je svedočio nekadašnji savezni premijer Ante Marković, čine verovatnim da je Pečanin u pravu sa ovim svojim pretpostavkama. (Videti s tim u vezi Appendix I na kraju ove knjige. – *Napomena autora.*)

SLOBODAN PRISTUP MUDŽAHEDINIMA – VERZIJA

RUSMIRA MAHMUTČEHAJIĆA

Drugu grupu argumenata izneo nam je Rusmir Mahmutčehajić, koga Filipović kritikuje da je bio fundamentalista koji je u svoje vreme povukao Izetbegovića iz sporazuma koji su on i Adil Zulfikarpašić sklopili. Međutim, u knjigama koje sada objavljuje, Mahmutčehajić izražava svoju posvećenost demokratiji, štaviše, napada Izetbegovića u sličnom tonu kao

i Filipović. Bio je jedan od vodećih ljudi u ranom periodu SDA, ministar energetike u prvoj bosanskoj vladi, ali se povukao, po svojoj izjavi, sa svih pozicija 1993. iz protesta protiv politike koja je zagovarala etničku podjelu Bosne. „Pseudomesijansko vođstvo je samo mutilo bistru vodu“, kao što piše, jasno ciljajući na Izetbegovićevu negovanje religije (*The Denial of Bosnia*, str. 42). Mahmutćehajić pominje susret u Karađorđevu i čuvenu Čosićevu izjavu da „takozvani ustavni narodi“ u Bosni i Hercegovini „više niti mogu niti žele da žive zajedno“ (str. 46), dok on sa svoje strane dodaje, da ako suživot realno *nije* nemoguć, onda su morali pomoću rata kao sredstva da ga *učine* nemogućim, e da bi se mogao nametnuti plan iz Karađorđeva. Ovaj plan je kao moguću komponentu imao malu muslimansku državu, a Mahmutćehajić citira iz beležaka sa sastanka u Splitu 28. marta (dobio ih je od Izebegovića), odmah posle Karađorđeva, gde je Tuđman navodno ponudio Muslimanima bafer-državicu veličine Slovenije u centralnoj Bosni. Mahmutćehajić je navodno prisustvao sastanku krajem 1991, na kojem je vođstvo bosanskih Srba preko Radovana Karadžića sa svoje strane dalo Muslimanima sličnu ponudu: mogli su, ako žele, da upravljaju državicom po islamskim principima (str. 49). Kao što Mahmutćehajić dodaje: ovaj cinični plan kod Hrvata i Srba koristio je upravo ono za šta su istovremeno optuživali Muslimane: da planiraju islamsku državu. U članku „The Road to War“ on je štaviše direktno naveo da bošnjačka etnonacionalna oligarhija, kako je on zove (čitaj: vođstvo SDA), jeste saglasna s tim da je Bosna i Hercegovina složena tvorevina koja neće moći da se održi tokom rata (str. 140). U tom članku on se poziva na interesantan detalj, da je Izetbegović, prema lordu Ovenu, godine 1993. eksplicitno tematizovao problem javnim suprotstavljanjem nužnoj podjeli zemlje: Izetbegović je odgovorio da je „zabrinut“ što je javnost u Bosni i Hercegovini protiv etničke podele države, dok on sam „razume realnost da se topografija Bosne izmenila“, da se „podela desila na terenu“ (str. 148). On dodaje u *The Denial of Bosnia*: „Drugim rečima, najverovatnije je da je antibosanska vladajuća elita u tajnosti podržavala, ohrabivala i čak finansirala ono što je javno napadala: direktnu i indirektnu kampanju za ‘muslimansku državu’.“ To je doprinelo takođe i tome da se pred međunarodnim pregovaračima ostavi utisak kako tri strane imaju u osnovi saglasne tačke gledišta, ali da se svaka

za sebe bore za sopstvene etničko-nacionalne aspiracije. Izetbegović se prvi put javno ispovedio o tom planu novembra 1992 (str. 52). Paralelno s tim, institucije bosanske države postale su islamizirane, počevši od armije. Prema Mahmutčehajiću, ovo pomeranje započelo je u leto 1993, kada je nekadašnji vođa KOS u Bosni i Hercegovini, Fikret Muslimović, ubedio Savet muslimanskih intelektualaca da promene politički cilj, tako što bi se Muslimani sada borili samo za teritorije na kojima se pre rata imali većinu (53, n. 19). Otprilike u isto vreme – 27. septembra 1993. – objavljen je čuveni članak vođe SDA Adnana Jahića iz Tuzle – u kojem je zahtevao „kreposnu muslimansku državu“, koja u potpunosti korespondira sa Izetbegovićevom *Islamskom deklaracijom*.

Istovremeno, ovo islamizovanje dobija podršku neprijatelja Bosne: „Dok su pripremali uništenje Bosne, ohrabivali su i podržavali Muslimane čije je političko, ideološko i kulturološko viđenje islama bilo krajnje strano Evropi. Malo je poznata ali pažnje vredna činjenica, da su ‘islamski mudžahedini’, jedno od omiljenih strašila Zapada, uspeli da pronađu put da uđu u Bosnu kada je zemlja bila potpuno zatvorena, pod opsadom i sa istoka i sa zapada. Ko zna kako, uspelo im je da se ušunjaju u nekom trenutku kada vlada Bosne i Hercegovine bez hrvatskog saznanja i pristanka jedva da je mogla da uveze hranu, a da ne govorimo o oružju i municiji. Uostalom, bilo je dobro poznato da su mudžahedini najautentičnijeg izgleda, bradati i s turbanima, imali veze s prisustvom francuskih obavestajaca – što je činjenica koju podržavaju objavljena i nekontradiktorna svedočenja očevidaca“ (str. 60).

Ulogom Izetbegovića ovde se samo u naznakama pozabavio njegov partijski kolega: on je bio obožavan, pripisivana mu je „mesijanska uloga“ i „spasavanje“ – po svemu sudeći, to je činila grupa starih komunista u stranačkom aparatu. Udeo komunista koji su ostali u državnom aparatu veliki je, o čemu se, između ostalog, govori u knjizi Munira Alibaića *Bosna u kandžama KOS-a*. To na šta Mahmutčehajić ovde ukazuje nije ništa manje nego to da je grupa srpski orijentisanih starih komunista i agenata KOS ostala u državnom aparatu i posle radikalne promene na izborima novembra 1990. i nastavila da učestvuje u vladanju Bosnom u fundamentalističkom pravcu po uputstvima srpske tajne službe. Ironija je u tome što je – konstatuje on

– *Islamska deklaracija* bila smišljena da bi je „začetnici uništenja Bosne“ iskoristili kao strašilo. I sve od leta 1993, „postupci svih bošnjačkih lidera“ bili su usmereni ka podeli – što je kulminiralo bošnjačko-hrvatskim „separatnim mirom“ od 9. januara 1994, koji eksplicitno govori o bošnjačko-muslimanskoj republici (str. 54). Bošnjaci su postali treća strana u konfliktu zato što su „slepo krenuli pravo za autoritetom sopstvenog nepogrešivog vođstva. Zato što takvo rukovodstvo nikada na greši, ono ima pravo da donese bilo kakve odluke“ (str. 62). Iako se Izetbegović ne pominje imenom, ipak „taj stav i ta mišljenja nisu ništa drugo do parodija ideologije zločinca“ (str. 62). Početkom 1997. Izetbegović prvi put pominje muslimanski ekstremizam kao opasnost, ali tada je prekasno: „Svim velikosrpskim i velikohrvatskim planovima dodat je bošnjački ili muslimanski plan iste strukture.“

Mahmutčehajić ne želi da stvari iskaže direktno, ali na svoj indirektni način zaista je rekao mnogo: službenici KOS u Sarajevu „izmišljaju“ da Izetbegovića obožavaju kao neku vrstu nepogrešivog polubožanstva, bosanko vođstvo (čitaj: Izetbegović) preuzima Tuđmanov i Miloševićev plan o maloj radikalnoj muslimanskoj bafer-državi i na taj način se izjednačava sa njima, dok istovremeno radi sve što može da svojim protivnicima omogući da ga prikažu kao fundamentalistu i time legitimišu etničko čišćenje u svojim delovima Bosne.

IZETBEGOVIĆ JE SABOTIRAO MIROVNI SPORAZUM

– VERZIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA

Najjaču argumentaciju za Izetbegovićevu ulogu kao srpske marionete ipak možemo naći u knjizi sećanja njegovog starog rivala Adila Zulfikarpašića, *The Bosniak*. Ona je vredna čitanja već samo zbog sećanja iz detinjstva: sada se sećanja osamdetstoegodišnjaka udvostručavaju izveštajima njegovog oca iz prve ruke – otac je poživio stotinu i četiri godine, a sina je dobio u osamdeset osmoj – to jest, tim sećanjima možemo da se vratimo u XIX vek, a Zulfikarpašićev otac je već bio sredovečan čovek kada je učestvovao u borbama protiv austrijske okupacione vlasti u Bosni posle Berlinskog kongresa 1878! Knjiga pruža dobru dubinsku perspektivu stanja u

Bosni sa opisima stare muslimanske više klase *begova* – zemljoposjednika – i njihovih istovernih zemljaka koji su bili koncentrisani u gradovima, dok je srpsko stanovništvo bilo pretežno seosko. Ali, nas zanimaju opisi borbe za vlast među Muslimanima oko 1990. Zulfikarpašić se iselio posle rata pošto se, iako pripadnik komunističkog pokreta otpora, razočarao u socijalizam koji je video na delu, pa je postao uspešan poslovni čovek u Cirihu. Kao centralna figura bosanske dijaspore bio je predmet pokušaja atentata jugoslovenske tajne službe – energično se bavio politikom iz egzila i izdavao je bošnjački časopis s planovima za demokratske promene u Jugoslaviji.

U martu 1990. vraća se kući, gde se vide klice promene vlasti, pošto je u novembru i februaru imao sastanke sa Izetbegovićem u Cirihu i dogovorio se o osnivanju SDA – iako je Zulfikarpašić od samog početka više polagao na nereligiozni identitet i zamišljao partiju otvorenu za sve Bosance bez obzira na veru. Dalje, bio je protiv svih predloga za promenu granica iz razumnog razloga što bi tako nešto otvorilo Pandorinu kutiju beskrajnih zahteva (*The Bosniak*, str. 113). Čuveni sastanak Tuđmana i Miloševića u Karadorđevu on vidi kao direktne produžetke podele te oblasti na banovine pre Drugog svetskog rata – to je dalo povoda prethodnicima susreta u Karadorđevu, Cvetkoviću i Mačeku, da naprave sporazum iz 1939, koji je podelio Bosnu tokom rata, pa je zapadna Bosna, uključujući Mostar, potpala pod hrvatsku fašističku NDH. Tada nisu ni uzimali u obzir Muslimane – podela je jednostavno sledila brojke – da li su u datoj oblasti većinu činili Hrvati ili Srbi, a Muslimani su išli uz to kao nekakva prirodna pojava. Zbog tih iskustva je Zulfikarpašić postao imun na sve zahteve za promene granica – i on je, naprotiv, postao jedan od najvećih zagovornika bošnjačkog identiteta, koji treba da potiče još od polumitskog bogumilskog perioda u srednjem veku. Bez obzira koje istorijske osnove ove ideje imaju sada, bilo im je suđeno da se frontalno sukobe sa Izetbegovićevim mesijanskim vizijama nacionalističkog identiteta, zasnovanog na islamu.

Prilikom povratka kući, 29. marta 1990, kada je sleteo na zagrebački aerodrom, gotovo da su ga kidnapovali – Hasan Čengić i jedan drugi potonji radikal iz SDA, Salim Šabić, i odveli u džamiju u Zagrebu. Zulfikarpašić i Izetbegović su imali mali sukob oko planiranog imena za stranku mesec dana pre toga, što je već tada ostavilo ožiljke u njihovom odnosu: „Imao

sam malo neslaganje sa Izetbegovićem. Pre nego što sam se vratio, ispričao mi je nešto što nije bilo u potpunoj saglasnosti sa istinom u pogledu reči 'Bošnjak'. Ispitao sam njegovu priču i obavestio ga da više ne želim da stvaram političku stranku s njim. Čovek mora da bude veoma oprezan u ophođenju s drugima.“ Neslaganje jedva da može da se tiče faktičkog znanja o reči „Bošnjak“ i njenoj etimologiji; jedino što stvarno može da uputi na taj sukob jeste pasus u kojem Zulfikarpašić izveštava o sastanku na kojem je pripremano osnivanje stranke 24. februara: „Želeo sam da se partija zove 'bošnjačka' i o time se on složio sa mnom, ali prilikom kasnije posete rekao je da se intelektualcima u Sarajevu, muslimanima, ne sviđa ime.“ Izetbegović je više voleo ime u kojem bi se pojavila reč „muslimansko“. Međutim, od toga se odustalo zbog još uvek važećeg zakona koji je zabranjivao religiozno definisane stranke. Ali, mora da je reč o tom pasusu na koji se ukazuje (uporediti razgovor s njim – *napomena autora*) i u kojem Zulfikarpašić ističe da je Izetbegović slagao kada je naveo odnos intelektualaca u Sarajevu kao argument protiv imena stranke, koje je predložio Zulfikarpašić. Inače, prepoznajemo Izetbegovićev stil: on se vraća na sastanak i kaže da je promenio mišljenje. Ali, možda teorija o tome da neko njime upravlja iz senke ne drži uvek vodu. U svakom slučaju, Zulfikarpašić je već u tom ranom stadijumu sumnjičav prema partneru u pregovorima, a i zbog toga što mu se čini da mu nešto duguje: „Bio sam razočaran zato što je moj institut objavio knjigu o Sarajevskom procesu 1983, na kojem je Izetbegović osuđen s grupom drugih Muslimana, i molio sam poznanike iz Beograda, Kostu Čavoškog i Dobricu Ćosića, da organizuju protest protiv suđenja, i oni su to učinili. A uprkos svemu tome, Izetbegović se prema meni poneo neiskreno“ (str. 130). Može se primetiti da su Zulfikarpašićevi prijatelji u Beogradu dvojica potonjih radikalnih nacionalista, Ćosić i Kosta Čavoški (koji je sada na čelu odbora za odbranu Radovana Karadžića). Tada su naravno bili antikomunisti i /ili su se samo tako predstavljali – liberali.

Sa svojim zapadno orijentisanim liberalizmom kao polaznom tačkom, Zulfikarpašić očekuje – naivno – da će već u tom trenutku da iznikne čitava šuma različitih bosanskih stranaka. Međutim, to se ne događa. Za uzvrat, dolazi Bakir Izetbegović, ljubazno moli za oprostaj u ime svog oca, i dodaje: „Samo nas dvojica možemo da oformimo stranku. Molim Vas da

odbacimo neslaganje; to se više neće ponoviti. Za ubuduće sve je otvoreno i pošteno. Da li biste nam pomogli?“ (str.131). Ljubazni Zulfikarpašić se priklanja i ulazi u partiju. Imajući na umu ono što se posle toga dogodilo, možemo se zapitati: da li je Izetbegović uvideo da će biti bolje da pored sebe u stranci ima iskusnog čoveka s međunarodnim kontaktima kao što je Zulfikarpašić, i koga može tako da kontroliše, nego da ga ima izvan stranke kao konkurenta? Zulfikarpašić se čudi izvesnom oklevanju kod bosanskih intelektualaca u Sarajevu kada je reč o osnivanju stranke i pretpostavlja da je to stoga što su oni svi odreda stare komunjare – a ne „zbog toga što se grupa isključivo muslimanskih intelektualaca, fundamentalista, kako su ih kasnije prozvali, okupila oko stranke“ (str.132).

Izgleda da su znaci već bili tu, ali Zulfikarpašić još nije mogao da ukaže na njih. Međutim, tada počinje lavina masovnih mitinga koji treba da popularišu SDA među Muslimanima, i koji će postepeno da izguraju Zulfikarpašića iz stranke.

Prvi susret se događa ilegalno u Velikoj Kladuši, čak tamo gore u bihaćkoj enklavi, prisutno je nekoliko hiljada ljudi, a Zulfikarpašić koristi svoj govor da iznese argumente protiv komunista. Ali, tek tokom daleko većeg sastanka u Novom Pazaru, u Sandžaku, u Srbiji, on postaje ozbiljno sumnjičav: „Prvi udar protiv mene dogodio se u Sandžaku. Mislim da ga je organizovao KOS, vojna kontraobaveštajna služba, zajedno s ljudima koji su radili u SDA. Sigurno je i Izetbegović bio umešan – imali smo manje neslaganje – ali Salim Šabić je takođe igrao važnu ulogu u tome. Bio je zaposlen u Islamskoj zajednici i jednom je nastupio na komunističkim izborima na njihovoj listi. Drugi umešani bili su moj dalji rođak Hasan Čengiđić, i još jedan čovek po imenu Sulejman Ugljanin, stomatolog koji je bio član izvršnog odbora SDA kao predstavnik sandžačkog regiona.“ Ovde ponovo susrećemo te dve iste osobe, koje su neočekivano „spakovale“ Zulfikarpašića kada je stigao u Zagreb. Zulfikarpašić ispočetka uopšte ne shvata zašto taj sastanak mora da se održi u Novom Pazaru, dakle van Bosne: „Nisam mogao da vidim zašto smo u to vreme morali da putujemo čak u Sandžak, već sam osećao da treba da se sastajemo u većim bosanskim gradovima – Mostaru, Banjaluci, Tuzli – pre nego što se zaputimo u taj Sandžak. Međutim, jedna grupa ljudi vršila je pritisak da se sastanak održi baš u Novom

Pazaru, rekli su da je to veoma važno. Neki su malo oklevali, kao da su se nečega plašili“ (str. 135). Zulfikarpašić je ipak preko volje otišao automobilom, samo da bi otkrio da su njih dvojica u pratnji Omera Behmena i još nekih drugih tamo već stigli. Zulfikarpašić je od početka protiv da imami uzmu učešća u stranačkom vođstvu – smatrao je da treba da budu samo članovi – ali Izetbegović ga je upozorio da Behmen ima na raspolaganju kontakte sa pet stotina imama koji, pak, imaju svoje bliske kontakte sa ljudima na terenu, i da će to biti od velike pomoći za stranku. Pre masovnog mitinga, okupili su se u kući kod lidera sandžačke SDA, Sulejmana Ugljanina: „Sastanak je bio održan na polufašistički način. Odjednom je grupa od pet ljudi sela i počela da deklamuje: ‘Alija, otac naše domovine, borac za islam, bio je u zatvoru, uradio je to i to, naš jedini vođa.’“ Naravno, to je bio šok za liberalnog Zulfikarpašića – i, osim toga, direktno pokazuje da ako je neko i sumnjao ko treba da bude na čelnom mestu partije, bio je na pogrešnom putu. Na samom mitingu, na stadionu, ljudi su počeli da mašu stotinama transparenta: „Uvideo sam da je to bilo delo mladog Čengića, on je uvek naginjao ka desnici“, kako eufemistički kaže Zulfikarpašić, i nastavlja u najboljoj veri: „Tu scenu sam ipak potcenio i to sam smatrao jednom od neizbežnih dečijih bolesti koja je inficirala sve političke partije, i nisam tome pridavao neku veću važnost“ (str. 136). Ali sada se Zulfikarpašiću otvaraju oči: „Pitanje o bošnjačkom identitetu već se postavljalo pre tog ispada. Profesor [Hamzo] Mujagić sa Banjalučkog univerziteta održao je govor koji je započeo slaveći ‘bošnjački’ nacionalni identitet. Izetbegović je sedeo pored mene, i rekao je: ‘To on govori zbog Njih, to je od Njih naučio.’ Ja sam se nasmejao i rekao ‘Kakva glupost!’ A on je odgovorio: ‘Bog zna, ovo ovde će nas podeliti.’“ Živa istina. Kada su se vratili u Sarajevo, Zulfikarpašić zahteva objašnjenje fašističkog sastanka sa kultom ličnosti – a Izetbegović tvrdi da nije ništa znao, da je sve to bila inicijativa Čengića i Behmena, i da se to neće ponoviti. Kasnije, od Kasima Zoranića iz organizacionog odbora čuje da je odlučujući udar protiv Zulfikarpašića isplaniran u Zoranovićevoj kući da bi se Izetbegović proturio ispred Zulfikarpašića, oko koga je počela da se okuplja grupa liberala. Smeštanje mitinga u Novi Pazar verovatno se može objasniti činjenicom što je tamo bilo više militantnijih Muslimana – a i učešćem lokalnog lidera Ugljanina

u fundamentalističkoj grupi. Sada Zulfikarpašić čuje za tajne sastanke u toj grupi, a gde god se oni pojave na svojim turnejama, od jednog mitinga do drugog, sve organizuju lokalni imami, koji su ujedno i domaćini skupova. Zulfikarpašić uzalud moli da se fundamentalistički transparenti sklone, a tada se već pojavljuju i ljudi u arapskoj nošnji, u kojoj pre niko u Bosni nije išao po ulicama: „Imao sam utisak da su to neki agenti provokatori. Na primer, odjednom ste mogli da vidite zastave Saudijske Arabije i arapsku nošnju, što nije imalo nikakve veze sa Bosnom. I naravno da su se beogradski novinari bacili na takve grupice i napravili fotografije“ (str. 137). Zulfikarpašić mora da otkáže poziv za jedan od mitinga grofu Lambsdorfu iz nemačke LDF i drugim istaknutim evropskim liberalima, zato što zna da nikakve koristi neće biti ako ih pusti da vide bliskoistočni miting sa 100.000 ljudi koji nose zelene zastavice. Kult ličnosti dostiže neviđene razmere. Zulfikarpašić citira glasinu koja kruži o Izetbegoviću da je on taj „trinaesti imam“, koji se negde krije i koji ima zadatak da čitav islam izvede na pravi put, da ga je sam Alah poslao.¹⁹ Zulfikarpašić to upoređuje sa pravoslavnom crkvom, čije grčko sveštenstvo ne odustaje od toga da Radovanu Karadžiću dodeli najviši crkveni orden.

Sledeći masovni miting dogodio se u avgustu 1990, u Foči, u istočnoj Bosni, Zulfikarpašićevom rodnom mestu. Već smo čuli kako je on slučajno saznao za otkazivanje muslimanskih molitvi za tamošnje srpske žrtve rata. Zulfikarpašić pokušava da to nadoknadi svojim prisustvom, ali agresivni govori privlače svu pažnju. Tada tek Zulfikarpašić otkriva da ako on, potpredsednik stranke, ode u bosanski grad i tamo osnuje filijalu stranke, onda će za njim Omer Behmen već sutradan, sa drugim ljudima, da osnuje i drugu podružnicu. Pretnje da će da napusti stranku teraju Izetbegovića da obeća da će sve to da promeni, naravno bez ikakvih praktičnih rezultata. Na jednom sastanku nešto kasnije, u Crnoj Gori, Ugljanin odvlači Zulfikarpašića u stranu i kaže: „On mi je ispričao da je organizovao kupovinu oružja iz Zagreba, i da je stiglo dva ili tri puna vagona. Pitao je da li možemo da uzmemo ljude obučene u inostranstvu, i rekao da u Turskoj ima sto pilota iz Sandžaka i da samo čekaju priliku da bombarduju Srbiju“

19 Borogovac s tim u vezi tvrdi, da Mustafa efendi Cerić, muftija sarajevski, drži takvu propoved u džamiji da bi vratio uslugu što ga je Izetbegović imenovao protivno pravilima.

(str. 139). Zulfikarpašić, šokiran, odbija taj predlog i pita ko je nabavio oružje – i dobija odgovor: Salim Šabić. Kasnije je drugi čovek iz te grupe, Hasan Čengić, postao glavni odgovorni za krijumčarenje oružja iz Hrvatske. Sada se Zulfikarpašićeva sumnja ozbiljno budi, a kada pita Izetbegovića, ovaj tvrdi da nema pojma o tome. Zulfikarpašić misli da je krijumčarenje oružja zavera koju je postavio kos pod srpskim vođstvom da bi kompromitovao i uništio SDA.

Nedugo zatim, pri osnivanju HDZ u Zagrebu, Zulfikarpašić se obraća članu te stranke Daliboru Brozoviću da bi video da li ima kontrolu nad tamošnjim arhivama kos. Moli ga za informaciju i spomenutom Salimu Šabiću, da li je možda provokator? „Nekoliko dana kasnije, Brozović je stupio u kontakt sa mnom i rekao da je Šabić nekada bio, a da je i sada aktivni provokator vojne službe, i da je povezan s Beogradom. ‘Imamo debeo dosije o njemu, i moraš sve to da vidiš’, rekao mi je. Smesta sam ustao i otišao kod Izetbegovića u sobu, koja je bila pored moje. ‘Čuj ovo, Alija, Brozović me je upravo nazvao i rekao to i to, i dozvoliće nam da vidimo dokumenta. To treba da uradimo.’ On se vidljivo posramio i pocrveneo u licu“ (str. 140). Diskretni Zulfikarpašić ne optužuje direktno svog starog stranačkog druga za saučesništvo, već se zadovoljava time da opiše njegovo delikatno crvenilo lica. Izetbegović grabi priliku da nestane, a kada ga sutradan Zulfikarpašić pita, on pravi paradu u obliku sitne laži: „Pazi, možda je to provokacija s hrvatske strane da nas navedu da se međusobno zavadimo, jer Šabić je protiv Tuđmana, i to može da bude trik. Ja sam potpuno siguran u to, ali možemo da otputujemo i pogledamo papire.“ Izetbegović je, međutim, i dalje odlagao taj put, a Zulfikarpašić je nastavio da insistira da odu (str. 140).

I tako umesto sa Izetbegovićem, Zulfikarpašić putuje sa Filipovićem i profesorom Mujagićem u Zagreb, gde im premijer pokazuje dosije o Šabiću: „Da, radi za kos; imamo sve informacije. Povezan je s Beogradom. Predlažem ili da mu otvoreno kažete da to znate, i da ga naterate da radi za vas, a da kos-u daje lažne informacije, ili možete da se pravite da ništa ne znate ali da ga držite na oku i da se pravite da mu dajete prave informacije“ (str. 140). Zulfikarpašić telefonira Izetbegoviću, koji je u Zagrebu zajedno sa sumnjivim licem – ali Alija ponovo nalazi izgovor i nikada nije video papire.

Na mitingu sledećeg dana u Velikoj Kladaši skupilo se 300.000 ljudi, sada sa transparentima kao što su: „Ubićemo Vuka!“ (Misli se na Vuka Draškovića – srpskog opozicionog vođu koji je zastupao preporod nacionalističke četničke ideologije. – *Primedba pisaca.*) i „Živeo Sadam Husein!“ Privrednik Fikret Abdić ulazi u stranku. Abdić je, po Muniru Alibabiću, vođi bosanske tajne službe, u vreme komunizma takođe bio agent KOS. (Uporediti Hoare, str. 181. – *Prim. autora.*) Tada Zulfikarpašić odlučuje da istupi iz SDA, ako već ne može da je promeni. Posle povratka u Sarajevo, Izetbegović ga mami mestom predsednika posle izbora, ali on mu više ne veruje. Na konferenciji za novinare u hotelu „Holiday Inn“ u Sarajevu, Zulfikarpašić objavljuje da napušta stranku, i to daje povoda za velike nemire u Bosni – odmah ga optužuju da je podrio muslimansko jedinstvo i da uništava muslimansku stvar. Stranački odbori u svim većim gradovima, Sarajevu, Banjaluci, Mostaru, Foči, Gradačcu, Vlasenici, slede Zulfikarpašića, ali Izetbegović, Čengić i Behmen smesta šalju aktiviste i primenjuju uobičajenu komunističku taktiku s lažnim telegramima podrške Izetbegoviću, i brzo osnivaju alternativne partijske filijale koje su navodno odgovorne za slanje tih telegrama.

Zulfikarpašićeva stranka MBO osniva se dva meseca pre izbora i osvaja samo dva mesta u skupštini, on sam nije uspeo da postane poslanik. Zulfikarpašićev dogovor u ime SDA o tome da uđe u koaliciju s drugim multietničkim strankama otkazuje sâm Izetbegović, i, umesto toga, ulazi u dobro poznatu koaliciju sa druge dve etničke nacionalističke partije, stavljajući čak veto na ulazak Zulfikarpašićeve MBO u tu koaliciju. Dogovor SDA sa nacionalističkim partijama rezultira time što se dele pamfleti u kojima se svojim simpatizerima preporučuje da glasaju za Biljanu Plavšić ili Nikolu Koljevića iz srpske SDS – dok se svi upozoravaju da ne glasaju za Zulfikarpašića: „Naš neprijatelj, koji je protiv islama, jeste Muslimansko-bošnjačka organizacija pod vođstvom Adila Zulfikarpašića“ (str. 155). Zulfikarpašić podseća kako se dogovor između tri nacionalističke stranke i ne sastoji ni od čega drugog osim od te razmene glasova: posle izbora vlast se brzo deli među njima, pojedine etničke grupe slušaju samo svoje političare, a političari se interesuju samo za one oblasti u kojima su dobili mnogo glasova.

Prošli smo ovako detaljno kroz Zulfikarpašićevu ličnu istoriju zato što

ona sadrži mnogo informacija, koje inače nisu dostupne, o ranijoj istoriji SDA. Posle izbora usledio je čitav period radikalizacije, u kojem se koalicija tri partije brzo raspala, naoružavanje Srba, koje je već bilo u toku, intenziviralo se – istovremno dok JNA razoružava muslimanske gradove. Izetbegović se drži svog čuvenog tajnog dogovora sa armijom, čiju neutralnost i Zulfikarpašić priziva, ali njegova nada puca već posle iskustva sa čuvenim prisluškivanjem telefonskog razgovora između Miloševića i Karadžića juna 1991, koji potvrđuje glasine o dogovoru iz Karadžićeva, a otkriva i zaveru pomenute dvojice, Miloševiću nadređenu ulogu u Bosni, kao i aktivno učešće vojske. (Videti Appendix I na kraju ove knjige. – *Napomena pisaca.*) Telefonski razgovori očigledno su obimniji nego transkripti koji su nam poznati iz Haškog tribunala, jer Zulfikarpašić spominje, osim poznatih činjenica iz tih transkripata, da su „oni govorili koju vrstu ljudi treba hapšiti ako dođe do sukoba, i sve što inače treba da se preduzme. Govorili su o gubicima i procenjivali koliko će biti srpskih žrtava“ (str. 149). Takođe je dostupna i presretnuta pošta sa podacima o aneksiji istočne Hercegovine i osnivanju srpske Krajine. Sa Stjepanom Kjuićem iz HDZ i Adilom Kulenovićem iz Socijalističke partije (ranijeg Saveza komunista) Izetbegović je odlučio da objavi ova dokumenta i da s njima otputuje u glavne gradove velikih sila u pokušaju da spreči rat. Sada se ta dokumenta pojavljuju s Tuđmanovim čuvenim govorom u britanskom Forin ofisu, i tu on eksplicitno predstavlja plan o podeli Bosne, zbog čega Kjuić, Tuđmanov partijski kolega, nije više poželjan učesnik. To je ono što navodi Zulfikarpašića da pokuša da pronađe poslednji izlaz od maja do jula 1991: da direktno pregovara sa bosanskim Srbima. Zaista mu i uspeva da ugovori susret s njima, uz Izetbegovićevu podršku (str. 152). Odlazi do Izetbegovića i pita ga da li je osigurao međunarodnu podršku da se spreči sukob. Dobija samo standardan odgovor – da je on u dobrim odnosima sa generalom JNA, Kadijevićem, koji će sprečiti da sukob izbije. Izetbegović ukazuje na to da je sa predsednikom Gligorovom iz Makedonije predložio „unutrašnju koaliciju“ sa ostatkom Jugoslavije (i spoljnu, labaviju, sa Slovenijom i Hrvatskom) – tada je to mnoge razbesnelo i pojavili su se grafiti po ulicama: „Izetbegović je Srbin, on je srpska marioneta.“ Ipak im je dao priistanak. Dogovoren je sastanak sa Filipovićem i Zulfikarpašićem, s jedne,

i srpskim vođama Koljevićem, Krajišnikom i Karadžićem, s druge strane. Zulfikarpašić otkriva da zna za prisluškovane razgovore s Miloševićem i gradi svoj govor na tome da Muslimani ne mogu da prihvate podeljenu Bosnu, i da ne mogu da prihvate Bosnu koja nema odnose sa drugim republikama. Srbi insistiraju na podeli u regionima i u praksi se ona sprovodi punom parom; Zulfikarpašić odbija. Oni ukazuju na hrvatsku Krajinu, koja već pregovara sa Hrvatskom. Zulfikarpašićev protivargument je Sandžak: to je deo Bosne i nasaljevaju ga Muslimani, ali oni ne traže tu teritoriju. Ili obrnuto: ako Srbi hoće Krajinu, onda će Muslimani hteti Sandžak! Srbi onda potvrđuju da žele Krajinu i već su planirali da je spoje sa srpskim delom Bosne. Ipak je postignut dogovor: nema regionalizacije, Bosna je nezavisna i suverena, pod uslovom da ostane u Jugoslaviji, uključujući tajni protokol koji zabranjuje spajanje Krajine i Bosne, utvrđuje se da je jezik bosanski, itd. Karadžić odmah telefonira Miloševiću, koji daje zeleno svetlo, ali uslovljava: „Po našem mišljenju, to je dobra ideja, i treba da se razmotri“ (str. 175). Bosanci dolaze u posetu Izetbegoviću, koji moli Koljevića i Filipovića da sve zapišu i naprave koncept sporazuma. On bi ga potpisao posle puta u Ameriku. Kada Izetbegović to kaže, Koljević se okreće Zulfikarpašiću i glasno veli: „Laže nas!“ Zulfikarpašić je predsedavajući na tom sastanku i odmah daje ukor zbog izrečenog, premda se i on odmah setio Izetbegovićeve prevrtljivosti. Koljević, ministar spoljnih poslova, nastavlja da kritikuje Izetbegovića zbog toga što putuje u Ameriku, o čemu kao predsednik nije obavestio svoga ministra. Kada se vratio s tog puta, Izetbegović kaže novinarima koji su ga čekali da se pregovori odvijaju u njegovo ime. U međuvremenu, Zulfikarpašić je otputovao u Beograd, na pregovore s Miloševićem, protiv koga je inače često pisao. Bosanski Srbi kao da ne kriju da njihov pristanak zavisi od Miloševićevog odobrenja. Milošević prividno priznaje sporazum i zahtev koji iz njega proizlazi da se regionalizacija odbaci. Kada Zulfikarpašić konstatuje da je Bosna realno okupirana, Milošević smesta obećava da će da promeni vojne zapovednike u Banjaluci, Mostaru, Sarajevu i Tuzli i da će na njihova mesta da postavi muslimanske oficire: „Milošević nije odbacio nijedan od mojih predloga“ (str. 178). Kada se Izetbegović vratio, lično odlazi kod Miloševića da se sporazum potvrdi, ali se vraća sa potpuno drugom porukom – da mu Milošević nije obećao

ništa što već ranije nije obećao. Izetbegović se, jednom rečju, povlači iz sporazuma i ne potpisuje ga. Stranka demokratske akcije (SDA) pokušava da nastavi pregovore i razvlači ih, i postepeno nastaje uobičajena atomsfera uzajamnog nepoverenja. Zulfikarpašićeva verzija priče o toj odlučujućoj večeri sa faksom u TV-programu u suštini je identična Filipovićevoj verziji, iako dodaje zanimljivu napomenu: emitovana je još jedna emisija, tada sa Izetbegovićem, Karadžićem i Zulfikarpašićem – i posle programa sva trojica pomenutih izašli su i popričali. Tu se čula Karadžićeva izjava: „Čujte, ljudi, da se ne igramo, hajde da se dogovorimo.“

Mediji otkrivaju da je Izetbegovićev razlog da izbegne sporazum sigurno bio taj što je Zulfikarpašićevo ime povezano s njim; Omer Behmen je navodno trebalo da kaže Izetbegoviću u poslovnom komitetu: „Ovim sporazumom postaćeš sekundarna ličnost. Zulfikarpašić je izgubio na izborima, ali sada je odjednom postao važan; sada će da povрати svoju vodeću ulogu“ (str. 183). Drugi mogući razlog koji Zulfikarpašić spominje jeste političko neiskustvo vođstva SDA; nema javnih ličnosti koje su navikle da iznose argumente, već su tu ljudi koji su pre birani zbog lojalnosti, isto kao u Savezu komunista – i sa svojim slabim političkim rasuđivanjem potpuno su precenili mogućnosti Muslimana. Muhamed Čengić kaže, na primer, pošto je sporazum pao, da ni Srbi ne žele rat; Haris Silajdžić, kasniji ministar spoljnih poslova, kaže previše hrabro da će JNA dobiti samo nekoliko nedelja da napusti zemlju inače će biti isterana. Za uzvrat, vrh SDA, uključujući i Rusmira Mahmutčehajića, slaže se, bez daljeg, ubrzo zatim, na sastanku u Lisabonu da se Bosna подели na kantone. U oba slučaja, Zulfikarpašić se uzaludno buni: izbiće rat! Kantonizacija znači etničko čišćenje!

RAZGOVOR S ADILOM ZULFIKARPAŠIĆEM, FEBRUARA 2004.

Adil Zulfikarpašić je zauzet čovek. Iako je dobro zašao u osamdesete, kao biznismen vodi svoju firmu dok je istovremeno aktivan u bosanskom političkom životu i kulturi a na neki način je i samoimenovani predstavnik bosanske stvari u svetu – sa dve bošnjačke kulturne institucije koje je osnovao u Cirihu i u Sarajevu. On je čas u Cirihu, čas u Sarajevu, pa onda

u Parizu, SAD, Istanbulu, Kuvajtu. Došao je u Kopenhagen samo da bi učestvovao u svečanom otvaranju „Crnog dijamanta“²⁰. Ali nije lako ugovoriti susret s njim. Tokom više meseci pokušavali smo da ugovorimo razgovor – ali, uprkos izraženoj spremnosti s njegove strane, bilo je teško postići da nam se putevi ukrste. Ipak, on rado pristaje na telefonski intervju, u kojem može da obrazloži kritička zapažanja o odlučujućim godinama početkom 90-ih.

*U Vašoj knjizi **The Bosniak** opisujete komplikovane okolnosti tokom stvaranja SDA 1989–90. Da li biste mogli da opišete Vaše neslaganje sa Izetbeovićem već u toj ranoj fazi?*

„Prvi susret koji se bavio strankom odvijao se u Cirihu krajem 1989. Iz Sarajeva je došla grupa ljudi – ja kao Bosanac u egzilu još nisam smeo da doputujem u Bosnu zbog komunističke vlade, pa smo morali da se sastanemo u Švajcarskoj – i diskutovali smo i saglasili se o stranačkim principima. U grupi su tamo bili, pored Izetbegovića i mene, i Smail Balić, Tufik Velagić, Hasan Čengić i Omer Behmen – poslednja trojica bili su u zatvoru sa Izetbegovićem. A i Salim Šabić. Ali kada se Izetbegović vratio u Sarajevo, on je izmenio dva principa.

Jedan se ticao imena stranke. On je tada govorio da većina naših prijatelja u Sarajevu ne prihvata reč ‘bošnjački’ u imenu stranke. Želeli su muslimanko ime, tako da se, na primer, stranka zove Jugoslovenska muslimanska stranka. Ime naravno nije moglo da bude od neke važnosti – politika je ta koja je odlučujuća.

Međutim, drugi princip ticao se politike. Ja sam želeo da osnujem SDA kao liberalnu bosansku stranku. To potiče još iz 1978, kada se zbio veliki sastanak bosanskih emigranata, koji su osnovali Bosansku liberalnu organizaciju. Već tada sam želeo da isključim sve te desničarsko-religiozne

20 *Den Sorte Diamant* (u govoru Kopenhazana najčešće samo *Dijamant*) jeste najnovija zgrada koja pripada Kraljevskoj biblioteci. Objekat ima 450 prostorija, a fasada se sastoji od crnog granita koji potiče iz Zimbabvea, sečenog i brušenog u Italiji – otuda ime. Mesto služi pre svega za izložbe, koncerte, promocije, okrugle stolove i druge funkcije povezane sa radom biblioteke. (*Prim. prev.*)

elemente koji bi dobili prevelik uticaj, osim toga – u to sam bio uveren – mislio sam da će mase u Bosni radije da podrže liberalnu nego socijalističku partiju. Komunisti su zloupotrebljavali reč *socijalizam*, a većina reformskih komunističkih partija u Istočnoj Evropi izabrala je da se sada zovu *socijalističke*, pa su ljudi bili protiv same reči *socijalizam*. Na neki način, to je bilo nepravedno. Tako da nismo mogli da se zovemo socijalisti ili socijaldemokrate. U Nemačkoj, Austriji, Italiji i tako dalje, postojale su hrišćansko-demokratske stranke – a ni to naravno nismo mogli da uzmemo kao uzor. Ja sam dugo radio u Svetskoj liberalnoj organizaciji, da bih odatle pridobijao pomoć. Naročito sam želeo da pozovem vođe liberalnih stranaka iz Španije, Nemačke, Švajcarske da dođu u Bosnu. Kada se Izetbegević tada vratio u Sarajevo, on je rekao kako inteligencija u Sarajevu i Zagrebu ne želi da se stranka zove ‘bošnjačka’ – već je pak tvrdio je liberalna politka nepromenjena. To je na izvestan način bila prevara, koju je izvela grupa desničarsko-religioznih tipova iz Sarajeva, a čije su jezgro sačinjavali ljudi iz džamije u Zagrebu. Početkom marta 1990, kada sam konačno mogao da doputujem u Bosnu, komunisti su još uvek bili u vladi, ali su bili spremni da se demokratizuju. Tada sam učestvovao na velikim mitinzima na kojima je bilo između 20.000 i 200.000 ljudi. Na jedan od tih prvih mitinga bio sam pozvao Ota Grafu fon Lambsdorfa i Adolfa Suarezu, vođe liberalnih partija u Nemačkoj i Španiji – ali se onda pokazalo da je na te skupove došlo 300 hodža s turbanima i sa mnogo zelenih zastavica i transparentima sa ekstremističkim parolama. A stranka je trebalo da bude otvorena i za ljude drugih religija, tako da nisam mogao da pozovem spomenute liberalne da dođu. Oni su već bili kupili avionske karte za Sarajevo, ali morali su da otkazu put. Religiozni članovi stranke bili su i protiv toga što sam uveo Muhameda Filipovića, ateistikog profesora univerziteta i nekadašnjeg člana Saveza komunista. Ubrzo zatim je došao Ugljanin, vođa Muslimana u Sandžaku, i rekao da nabavlja oružje iz inostranstva. Ali ja sam kazao: naš cilj je parlametarne naravi! Nisam bio naivan. Znao sam vrlo dobro da imamo *neprijatelje*: desničarske radikalne stranke u Srbiji, velikosrpske i velikohrvatske planove. Ali mislio sam da će odlučujuća bitka da se vodi u skupštini i da će se tako izbeći rat. Imao sam iskustva iz rata 1941, i znao sam da se rat mora po svaku cenu izbeći. Kada neko pokuša da rešenje

problema potraži oružjem i nasiljem, onda postaje zločinac. I većina Bosanaca je bila *protiv* rata i pokušala je da ne isprovocira ni Srbe ni Hrvate. Postojala je samo jedna grupa ekstremno desničarskih Muslimana koja je htela rat. Ali, kao što sam rekao, imao sam iskustva iz Drugog svetskog rata, mogao sam da vidim da se u vrhu SDA radilo o provokatorima koje su poslali Srbi. Problem je bio u tome što se sve događalo velikom brzinom. Nismo imali vremena za raspravu u stranci. Primali smo mnogo ljudi čija stvarna stanovišta nismo znali, nekadašnje komuniste, desničare, klerikaliste itd. Mene je jednom SDA poslala kao delegata na osnivački skup bosanskog ogranka HDZ i tada sam održao govor. Sedeo sam pored Tuđmanovog potpredsednika Brozovića, koga sam poznao iz emigrantskih krugova, i pitao sam ga: Da li bi mogao da mi pokažeš dosije koje tajna služba ima o nekim ljudima iz vođstva SDA? On je to rado učinio. Naravno, čito je dosije Salima Šabića razotkrio da je bio agent KOS – bilo je mnogo originalnih dokumenata i pisama, mnoga od njih su bila vrlo skorašnja, to je bila korespondencija između njega i KOS, u nekima od njih radilo se i o meni, o Izetbegoviću i njegovoj ženi. Šabić je jednostavno vršio indirektnu propagandu za te ljude u KOS.“

Da li možete nešto da kažete o tome ko su sve bili agenti KOS u vođstvu SDA?

„Ne. To je veoma teško pitanje. Ali mogu da kažem toliko da je Aleksandar Vasiljević, šef KOS, u početku rata izjavio u jednom inetrvjuu u Beogradu, da je imao tri agenta u vođstvu SDA. Milošević mu je posle dao otkaz, zato što je to otkrio. (Vasiljević je otišao 8. maja 1992 – *Prim. autora.*) Pitao sam Nadeždu Gaće, koja je sa mnom radila na knjizi *The Bosniak*, da li može da pita Vasiljevića, koga je inače dobro poznavala, ko su bili ti agenti. Ali, ni on nije to hteo da joj kaže iz straha od svojih nadređenih u Srbiji.

Sada je moj glavni cilj bio to da se izbegne rat. I na Jugoslaviju i na Bosnu sam gledao kao na pitanje da li različiti slovenski narodi mogu da žive zajedno. Nismo želeli da uništimo Jugoslaviju, jer Bosna je *već bila* Jugoslavija u malom. Tako smo 1991. otišli kod Srba – Filipović i ja – i predložili im slovensku konfederaciju s jednom valutom, jednom vojskom,

ali sa odvojenim pravosuđem, policijom, školstvom, i tako dalje, u svakoj republici – suvereni narodi u konfederaciji. Slovenci i Hrvati su bili za to još u leto 1991 (iako je Tuđman pokazao izvesnu uzdržanost kada sam ga lično pitao), čak su i Srbi bili *za* – samo su Izetbegović i njegova grupa bili protiv; on je mislio da je kraj srpske vlasti blizu.“

Ali zar se to nije dogodilo posle čuvenog sastanka Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu, marta 1991, kada su se dogovorili o podeli Bosne?

„Jeste. Tuđmanov sekretar mi je pokazao sve odluke sa tog sastanka, sa mapama, referatima i svim tim što se odvijalo iza leđa Slovencima, Makedoncima itd. To je bio u stvari *takav dogovor*, samo što nije bio naročito konkretan. Sve to sam znao. Znao sam za sve te planove. Znao sam i za alternativni plan Martina Špegelja da napadne kasarne JNA u Hrvatskoj.“

Znali ste i za takozvani plan RAM Srba, iz presretnutog telefonskog razgovora Miloševića i Karadžića u rano leto 1991?

„Da. Znao sam i za plan RAM i za različite izmene u njemu. Sve to sam znao, kada sam posetio Miloševića da bih dobio njegovu podršku za plan o konfederaciji. Ali, najgore što jedan političar može da uradi jeste to da kada otkrije da neko radi protiv njegove zemlje – ništa ne čini protiv toga! Ja sam pokušao da organizujem da Slovenija, Hrvatska i Bosna napuste Jugoslaviju istovremeno, zato što bi to bilo prihvatljivije, kako za Evropsku uniju tako i za Srbiju. Evropska unija je bila voljna da primi Jugoslaviju i da da veliki zajam – to mi je lično Genšer rekao, a i državni sekretar SAD, sa kojim sam razgovarao. Odlično sam video da u svim tim različitim planovima postoji užasna mogućnost da Muslimani potpuno nestanu. Imao sam iskustva sa lica mesta iz Drugog svetkog rata i znao sam da postoji opasnost da nastane bosanski Liban. Ali *nikada* nisam bio spreman da prihvatim *odelu* Bosne! I odlično sam znao, još iz Bizmarkovog doba borbe protiv Turaka, da EU nije nešto mnogo bolja, i da će jedva prstom da mrdnu da bi nas odbranili.

Dakle, imam mnogo negativnog toga da kažem o Izetbegovićevoj

ulozi... Ali nerado sam se kategorički izjašnjavao o njemu. On je, s druge strane, bio moj prijatelj. Bio sam pored njegove samrtne postelje u oktobru 2003, i još uvek održavam kontakt s njegovom porodicom. Nema osoba koje su potpuno dobre ili sasvim zle.“

Koliko rano je Izetbegović pokazao da bi podelio Bosnu?

„Morate da razumete da Izetbegović nije političar, on je bio religiozni mistik, on se nikada nije oprobao u politici. Pokušao sam da mu kažem da je politika posebna oblast, sasvim odvojena kategorija koja ima svoje zahteve i koja traži visok moral. Da vreme u kojem su se stvari rešavale tajnim dogovorima mora da prođe. Ali, imao je toliko ljudi oko sebe i oni su uticali na njega. Tako da je irelevantno sada pitati kada se tačno on opredelio za podelu – on je *uvek* bio za podelu. ‘Tvoj svet je ćilim za molitvu – ali moj svet je Bosna’ – to sam mu rekao. Želeo sam da se borim za slobodnu zemlju za sve – ne za srpsku ili muslimansku državu. Izetbegović nije shvatao kako sam mogao da odem na noge Miloševiću da bih s njim pregovarao: ‘Kako možeš tom čoveku da pružiš ruku?’ Odgovorio sam: ‘Dok u ruci nema pištolj – mogu!’ Dakle, dok koristimo argumente. Ali nisam bio naivan. Vrlo rano sam znao da je Milošević velikosrpski nacionalista. Mnogi ljudi sada kažu Filipoviću i meni: Zašto se niste obratili demokratskoj opoziciji u Srbiji umesto Miloševiću? Odgovor je prirodan. On je bio taj ko je imao vlast! On je mogao da odlučuje o stvarima, niko drugi. Tu vlast je imao i u Dejtonu 1995, kada je pregovarao u ime bosanskih Srba. U stvari, Milošević je sprečio podelu Sarajeva u Dejtonu – što su bosanski Srbi inače predložili. Kada sam se sastao s njim 1991, žalio sam se zbog toga što je Bosna *de facto* okupirana, što su srpski oficiri i u Banjaluci, Tuzli, svuda – i onda je on obećao kako će da skloni srpske oficire i da umesto njih postavi Hrvate i Muslimane. E, tu bih mogao da mu pomognem kao svedok u Hagu!

Ali, katastrofa je bila to što su Muslimani bili potpuno nepripremljeni za rat. Oni su naivno verovali da rata neće biti. Inače smo mogli da nabavimo oružje iz Turske.

Tokom egzila bio sam uvek informisan o tome šta se događa u Sarajevu

– preko tamošnjih prijatelja – bio sam bolje obavješten nego većina, između ostalog i zato da bih u budućnosti imao saveznike. Mogao sam da postanem predsednik Bosne da sam imao drugačiji karakter. Ali, nisam želeo da se borim za stranku koja je već pošla pogrešnim putem, pa sam je napisio pre izbora 1990.“

Ali, da li vidite Izetbegovića kao slabica koji je bio samo instrument muslimanskih fundamentalista u SDA, Hasana Čengića, Omera Behmena i tako dalje – ili ga vidite kao ravnopravnog člana te grupe?

„Izetbegović slab? *Ne!* – on je bio najjači u čitavoj toj desničarsko-religioznoj kliku. Behmen i Čengić su, sasvim tačno, bili ekstremisti u njoj. Ali Izetbegović je po svojoj prirodi, sa svojim velikim plavim očima i tim osmehom, čak i sa izvesnim humorom bio prijatna i ljubazna osoba – on je bio dobar u obećavanju ljudima. Mogao je pre podne da obeća jedno – a posle podne bi mogao da radi sasvim suprotno od toga.

Džemaludin Latić je jednom napisao u *Oslobođenju* da su on i Behmen krenuli u uvođenje šerijatskog zakona u Bosni. Odmah sam otišao do Alije i kritikovao to – sa islamskog stanovišta. Nešto tako nikada nije bilo praktikovano u istoriji, koristio sam argumente pozivajući se na Kuran, pa na Umu... ali on je samo odgovorio: bilo je deset pisama čitalaca koji su bili protiv, ali je bilo 14 pisama *za!*“

Filipović ističe tezu da je sam Izetbegović lako mogao da bude agent Kontraobaveštajne službe (KOS), i da su ga angažovali Srbi još dok je bio u zatvoru tokom osamdesetih...

„U to ne verujem. On tada uopšte nije bio značajan. Komunisti ga nikada nisu gledali kao potencijalnog vođu. Ali različiti ljudi u njegovom okruženju *jesu* bili agenti kos i podržavali su fundamentalizam u stranci. Kada se neko mnogo popne, i kada se seti da svake godine u arapskim zemljama nastane 5 miliona muslimana, šta ga briga ako se bosanski Muslimani istrebe... Izetbegović je jednom rekao da je najgore u ovom ratu bilo to što su njegovu ćerku Srbi odveli u drugu sobu. Zamislite da to neko

može da kaže! Posle Srebrenice, posle 300.000 mrtvih, posle 70.000 silovanih žena... to što se dogodilo njegovoj ćerki nije ništa. Ne razumem kako čovek tako nešto može da kaže?“

Koju ulogu je igrao Dobrica Ćosić u oslobađanju Izetbegovića 1988?

„Ćosića sam poznao iz emigrantskog miljea, ne kao ličnog prijatelja, ali dovoljno dobro da bih mogao da mu se obratim i zamolim ga da protestuje protiv Izetbegovićevog zatočeništva 80-ih. On je odgovorio da će to učiniti ‘vrlo rado’, i napisao protestno pismo vladi u Bosni, isto kao što se pobrinuo da Džemaludin Latić, koga su izbacili iz bosanskog udruženja književnika zbog muslimanskih stavova, bude primljen u Udruženje književnika Srbije. Ćosić je tada igrao pozitivnu ulogu. Njegova grupa, s Kostom Čavoškim, a i Koštunicom, Đinđićem, Vesnom Pešić – oni su nekada bili jedini koji su imali hrabrosti da budu opozicija komunistima. Izetbegovićeva ćerka i Čengićev otac išli su u Beograd i dobili pomoć od Ćosića za svoju uhapšenu rodbinu. Nadao sam se da će se ta grupa razviti u liberalnom pravcu, ali samo su neki od njih to učinili, drugi su postali nacionalisti.“

Slobodan Inić iz te grupe izrekao je hipotezu da im je Ćosić pomagao jer ih je video kao buduće saigrače kada se Jugoslavija bude raspala...

„Oh, taj Slobodan Inić, on je fantastična osoba, on je bio od onih iz te grupe koji se posle pokazao kao pravi demokrata. Šteta što je umro tako mlad. Ali da im je Ćosić pomagao iz tog računa, to je spekulacija. Držimo se mi činjenica, a ta grupa je faktički bila tada prva koja se borila protiv komunista. Nisam imao pojma ko će se od njih u kom pravcu dalje razviti.“

Kada ste otkrili Ćosićev nacionalizam?

Pa sad, tada je on zastupao stanovište da su Srbi na Kosovu predmet nasilja Albanaca i tako dalje. Meni je njegovo stanovište u svakom slučaju postalo jasno 1990.“

Ali kakav je bio cilj Kontraobaveštajne službe s tim provokatorima u SDA?

„Da, to jedna od najvažnijih stvari koje treba razumeti: JNA je *želela* rat. Generali Kadrijević i Adžić i armijsko vođstvo – oni su *želeli* rat, oni su u stvari naredili Miloševiću da vodi rat. Tako da mogu da kompromituju neprijatelja. Morali su da se obezbede da SDA ne postane demokratska stranka, za kakvu sam se ja borio, već fundamentalistička. Zato su se za novine slikale one zelene zastavice na mitinzima, i te fotografije su se odmah pojavljivale u beogradskoj štampi. Zna li da su objavljene dve knjige s imenima svih agenta KOS u Bosni? Stalno sam osećao, od samog početka, da pored mene u stranci postoji i neka druga snaga, i da ona vodi sve te zelene zastavice i radikalne govore, snaga koja vuče stranku u nekom sasvim drugom smeru. Ali, može se postaviti pitanje: Zašto danas nema zelenih zastava u Sarajevu? Sada SDA tamo ima vlast! Zašto su te zastave morale da se pojave upravo na tim čuvenim mitinzima? Ko se pobrinuo da se one pojave?

Agenti iz KOS imali su običaj da rade s najrazličitijim emigrantima. I bilo je dobro za vođstvo SDA što su radili s njima. Dolazili su sa parolama, idejama, zamislima, sa svojim populističkim primitivnim idejama – a vođstvo SDA nije bilo naviknuto da politički razmišlja i zaglibilo se u to. Agenti su sve slikali crno-belo. Mnoge stvari za vreme Tita su bile u stvari dobre! – ali agenti su sve prikazivali negativno da bi nahuškali emigrante – a kasnije da bi radikalizovali i nahuškali SDA.“

PUT KOJI NISU NAPALI – VERZIJA MUHAMEDA BOROGOVCA

Muhamed Borogovac, Bosanac u egzilu u Americi, vratio se u Bosnu početkom 90-ih da bi učestvovao u bosanskoj politici – ali je opet napustio svoju zemlju posle izbijanja rata. Njegov rukopis *The War in Bosnia* jeste obiman pamflet protiv Izetbegovića, što odmah poziva na oprez. On za polazišnu tačku uzima to što se Izetbegović za vreme popisa stanovništva u

Jugoslaviji izjašnjavao kao Srbin, ne kao Jugosloven, ili, kada je za to postojala mogućnost, kao Musliman. Veliki deo njegovih optužbi deluje zaista preterano i kao dosadno ponavljanje teorije zavere, ali on ima nekoliko konkretnih iskustava i formulisao je niz interesantnih pitanja o čudnim nedoslednostima u tome kako je Izetbegović vodio politiku, na primer – zašto je njegova volja za pregovaranjem tako snažna kada je reč o međunarodnim pregovorima – a svi su se ticali podele Bosne – još pre izbijanja rata pa sve do Dejtona? Mogao bi se izneti argument da to pokazuje spremnost za mir a tvrdoglavost oponentata – ali Borogovac to tumači kao kompromiserstvo, a što ima karakter sporazumâ o podeli – to jest, da je Izetbegović već od samog početka bio naklonjen podeli s ciljem da obrazuje čistu muslimansku državu (poglavlje 6, str. 4).

Zašto je on, saglasno tome, u početku rata, bio stalno voljan da preda gradove sa tako mnogo muslimanskog stanovništva? Borogovac otkriva cikličnu strukturu: ti gradovi nisu bili slabo naoružani, ali kada je JNA ušla u njih, zahtevala je da se Muslimani razoružaju kao uslov za pregovore. Izetbegović bi pristao na to, naredio bi lokalnim Muslimanima da pregovaraju – a JNA bi zauzela grad bez ikakvih teškoća (poglavlje 5, str. 6). Da se to nije na svim mestima odvijalo na taj način, pokazuje Borogovčev uzorak, Tuzla, koja je imala socijaldemokratskog gradonačelnika, Selima Bašlagića, koji se nije povinovao naredbama iz SDA. I u Tuzli su Srbi, kao u drugim mestima, preuzeli policiju – što je bila uobičajena karika u njihovoj opštoj strategiji – ali ovde je Bašlagiću uspelo da odbije JNA time što nije predao muslimansko naoružanje, kao što je uspeo i da otme oružje od teritorijalne odbrane i, uostalom, da održi nacionalnu mešovitost grada (poglavlje 5, str. 12). Izetbegovićevu preteranu spremnost na pregovore kritikovali su i na lokalnom nivou što odgovara Borogovčevim zapažanjima: prestao je da traži da se vrate gradovi koje su zauzeli Srbi – i da li je to bio znak da je smatrao da pripadaju srpskoj oblasti i budućoj podeli zemlje, nasuprot njegovoj, muslimanskoj oblasti? (Isto onako kao što je kasnije, posle 1993, i postala zvanična politika. – *Prim. autora.*)

Borogovčeva sumnja u Izetbegovića počiva dalje i na onome što on shvata kao vojnostrateški paradoks. Oblasti u istočnoj Bosni gde su Muslimani bili u većini (Srebrenica, Žepa, Goražde), postepeno podeljene u

zloglasne enklave, realno su odvojene od centralne Bosne samo jednom preprekom, naime, severoistočno-jugozapadnim auto-putem od Zvornika do vojnog logora Han Pijesak i dalje do Sarajeva, pa preko Romanije. Zašto Bosanci nisu pokušavali svom snagom da osvoje taj put? Osvajanje tog puta bi odjednom ujedinilo centralnobosanske i istočnobosanske oblasti – a istovremeno skinulo srpska klešta sa Sarajeva. Jer, taj put je bio glavni put za snabdevanje, kako glavnog štaba bosanskih Srba na Palama, tako i snaga koje su pod opsadom držale glavni grad Bosne i Hercegovine. Može li to da se tumači ikako drugačije, piše Borogovac, osim tako što su velike istočnobosanske oblasti sa muslimanskom većinom uz srpsku granicu duž Drine zapravo bile predate po planu o podeli? Mnogi su ukazivali na to da je Sarajevo vojno zanemarilo istočnobosanske enklave, te da je Izetbegović njihove stanovnike smatrao zamenom za Srbe koji su živeli u Sarajevu, što se na terenu u velikoj meri i dogodilo posle rata. Izetbegoviću je, međutim, bilo politički nemoguće da preda ta područja pre nego što su ih osvojili Srbi, jer njegovo biračko telo ne bi dobro prihvatilo taj zakulisni cinizam u takvom načinu razmišljanja, glasi Borogovčev argument.

Kao što će se pokazati, Muhamed Borogovac zagovornik je ekstremne verzije te hipoteze da je Izetbegović sve vreme radio na etničkoj podeli Bosne – i, štaviše, da je potpuno sarađivao sa srpskim neprijateljem.

U pogledu pretpostavki koje postoje o Izetbegoviću kao nenamernoj marioneti kojom se upravljalo izdaleka iz jugoslovenske vojne kontraobaveštajne službe, ili kao politički plaćenom agentu tajne policije, Borogovac tu sumnju podupire time što skreće pažnju na Izetbegovićevo upadljivo brzo oslobađanje iz zatvora novembra 1988. uz Zulfikarpašićev citat: „Dva dana posle Izetbegovićevo puštanja na slobodu, on je došao u Cirihi i posetio me. Mogao sam da se setim toga da je tokom suđenja 1983. izgubio sva ustavna i građanska prava, i toga da su ta prava mogla da mu budu vraćena samo sudskim putem. Kada sam upitao Izetbegovića kako je tako brzo dobio pasoš, njegov odgovor je glasio: ‘Ma ništa, samo su mi ga dali.’“ Borogovac na to dodaje: „Ako ste upoznati sa situacijom u Bosni u to vreme, i ako znate ko može da izda pasoš u tako kratkom roku (policija, koja je bila pod potpunom srpskom kontrolom), postavlja se pitanje: ‘Ko je Alija Izetbegović?’ Zašto bi Srbi olakšavali osnivanje ‘muslimanske’ političke organizacije

(SDA)? Naše sumnje rastu kad se setimo Karadžićeve izjave neposredno pre izbora: ‘Ako izaberu Asafa Durakovića, biće rata, ako izaberu Aliju Izetbegovića, pregovaraćemo’ (poglavlje 2, str. 5). Dakle, bolje je s druge strane imati onog koga možete da naterate da potpiše da odustaje od teritorija.

Borogovac ukazuje na to da su u jednoj mnogo ranijoj epizodi bile upadljive okolnosti pod kojima je objavljena *Islamska deklaracija* i to u srpskoj nacionalističkoj izdavačkoj kući usred Beograda („Srpska reč“), i da je „upravo Šešelj, srpski vođa, slao cirkularne apele da bi oslobodio ‘muslimanske intelektualce’ iz zatvora. Na Šešeljevu inicijativu čak su i levo orijentisani evropski filozofi iz takozvane Korčulanske škole ustali u odbranu ‘islamskih intelektualaca’“ (poglavlje 2, str. 3). U članku „Bosnia Storm“ Borogovac detaljnije obrazlaže tu tvrdnju: „Izetbegović je bio poznat kao protivnik ideje o samostalnoj državi i pušten je iz bosanskog zatvora posle jake političke aktivnosti koju su vodili Radovan Karadžić, Nikola Koljević, Mihailo Marković i uvaženi članovi Britanskog kraljevskog instituta za strateške studije, poznatog kao The Tevistock Institute. Izetbegović je u ratu protiv bosanske države – države koja ga je poslala u zatvor 1983. i osudila ga na četrnaest godina robije zbog aktivnosti protiv nje. Da je izdržao celu kaznu, bio bi pušten tek 1997; ali srpski nacionalistički pokret ga je oslobodio posle samo nekoliko godina izdržavanja zatvorske kazne. (...) Do daljeg se zna su ga u zatvoru posetili oficiri britanske tajne službe, i to dva puta neposredno pre nego što je pušten 1988, a do puštanja je došlo uz pomoć većinske srpske policije uz usku povezanost sa britanskom tajnom službom. Vojislav Šešelj, profesor marksizma na Sarajevskom univerzitetu tokom 80-ih, postao je 90-ih godina zloglasan kao vođa jedne od najkrvožednijih sprskih milicija u Bosni (koju su po njemu zvali ‘šešeljevci’). On je vođa, a njegovi pratioci su članovi Srpske radikalne stranke. Da, isti onaj profesor marksizma Vojislav Šešelj pisao je peticije i borio se za Izetbegovićevo oslobađanje, pošto je bosansko vodstvo uhapsilo i Aliju i njegovu grupu. U svom žaru da oslobodi Izetbegovića, Šešelj je stvorio mnogo neprijatelja među bosanskim patriotama i kod bosanske inteligencije, u kulturnim i političkim krugovima u Sarajevu – pa su ga praktično naterali da napusti Sarajevo 80-ih, najviše zbog tog sukoba.“ Borogovčeva argumentacija ovde liči na Filipovićevu: Izetbegović je, misle obojica, pristao

na sporazum sa KOS, dok je bio u zatvoru – verovatno je tada pristao da sudeluje u podeli Bosne.

Kao podršku ovom gledištu, Borogovac citira jedno veoma rano i pozitivno Izetbegovićevo mišljenje o ideji o podeli Bosne. Mahmutčehajić tu izjavu, prvo zvanično priznanje, smešta čak u septembar 1993. – Borogovac citira delove sa sastanka lokalnih predstavnika u vezi sa referendumom, *pre* izbijanja rata, u Sarajevu, krajem februara 1992 (dakle, upravo kada se odvijala prva runda Kutiljerovih pregovora, 21–22. februara), kojima je, navodno, i on sam, Borogovac, prisustvovao: „Nije bilo planirano da Izetbegović prisustvuje na tom sastanku. Svi smo bili prijatno iznenađeni kada smo saznali da će Izetbegović da govori na sastanku. Član predsedništva Bosne i Hercegovine, dr Ejup Ganić, bio je u njegovoj pratnji. Izetbegović je rekao nešto ovako: „Možda će nas moliti da pregovaramo o unutrašnjoj podeli Bosne i Hercegovine na etničke kantone. Možda ne bi bilo tako loše da definišemo oblasti u kojima su Muslimani u većini. To ne znači da će se dogoditi velike promene u sastavu stanovništva, već samo to da će se kantoni sa većinskim muslimanskim stanovništvom zvati muslimanski, kantoni s većinskim srpskim stanovništvom zvaće se srpski, a oni s većinskim hrvatskim stanovništvom zvaće se hrvatski. Želeo bih da čujem šta mislite o tome“ (poglavlje 2, str. 6). Okupljenima se navodno nije svidela ta ideja – jedan delegat iz Gacka rekao je da ako se Gacko proglasi za srpski kanton, tamo neće ostati nijedan Musliman. Izetbegović je na sastanku zamolio za mandat da pregovara o tim uslovima, ako ništa drugo, onda da bi dobio na vremenu.

PRAVILA IGRE – VERZIJA MARKA ATILE HOAREA

Pitanje koje su nekoliko puta postavljale ovde spomenute osobe, jeste Izetbegovićev odnos prema vojsci. Britanski istoričar Marko Atila Hoare je u knjizi *Magaša i Zanića* iz 2001. ispitao taj odnos koji baca još više svetla na mnoge od ovde iznetih tvrdnji. U grubim crtama, u toku rata odvija se borba za vlast u Bosni, što vodi do sve veće dominacije SDA u tek osnovanoj državi – i do sve jače kontrole nad u početku prilično nezavisnom

bosanskom armijom. Priča započinje pre nego što je SDA preuzela vlast: u još uvek komunističkoj Bosni, u kojoj partijsko vođstvo – kao jedinoj od jugoslovenskih republika – poštuje naređjenje iz JNA izdato 1990. da preda sve oružje iz teritorijalne odbrane saveznoj armiji (str. 180) – prema Jovanu Divjaku, više od 300.000 komada. Da li su Srbi u bosanskom Savezu komunisti videli šta se sprema? U svakom slučaju, JNA počinje da raspodeljuje to oružje lokalnim Srbima već iste godine, mnogo pre izbora. Kada je Izetbegović postao predsednik u novembru iste godine, on je zadržao svoju više puta spominjanu naivnost u odnosu prema JNA. Njegovi razgovori sa generalima Kadijevićem i Vasiljevićem navel su ga da veruje u to da će – ističe on – JNA da spreči da dođe do sukoba. Kako je uopšte Izetbegović mogao da veruje u to – ako je uopšte verovao – velika je zagonetka, naročito posle sastanka u Karađorđevu marta 1991. i prisluškovanih telefonskih razgovora bosanskih Srba u leto iste godine. On veruje, takođe i prema Divjaku (str. 157), čak, da će bosanski deo JNA moći da postane deo bosanske armije zajedno sa ostacima bosanske teritorijalne odbrane (koja će činiti jezgro bosanske armije), ili da će srpski deo JNA da se povuče u Srbiju (str. 182). Tek 1. aprila 1992, kada srpske paravojne snage počinju etnička čišćenja u Bijeljini, Izetbegović daje JNA ovlašćenje da zauzme grad da bi prekinula Arkanov teror nad gradskim Muslimanima. Da li stvarno nije imao pojma da te bande rade u saglasju sa JNA i pod njenom zaštitom? Čuveni pokušaj udara protiv Izetbegovića maja 1992, odmah posle izbijanja rata, pod vođstvom Fikreta Abdića i ministra unutrašnjih poslova Alije Delimustafića, po naređjenju iz Beograda – obojica su agenti KOS – osujećen je i označio je Abdićev kraj, a on je kasnije osnovao muslimansku državicu u Bihaću – Cazinsku krajinu – u savezništvu sa bosanskim Srbima. Bosanska armija u prvim godinama rata bila je prilično samostalna, pod vođstvom Sefera Halilovića. Godine 1993, međutim, Izetbegović ga razrešava dužnosti i zamenjuje ga stranačkim čovekom, Rasimom Delićem. Halilović se žali na politička neslaganja sa Izetbegovićem: „Sve vreme je govorio o tome da rat treba da se okonča, a ja da se treba boriti za slobodu“ (str. 189). Ali i Izetbegovićev štićenik Delić žali se zbog nespremnosti svog nadređenog da se bori za teritorije, koje je političko vođstvo već predalo Srbima i Hrvatima na mnogim međunarodnim sastancima (str. 192). Prilagođavanje vojničkih

napora neobjavljenim ciljevima sigurno je najjasnije u slučaju istočne Bosne – koja je, štaviše, pre rata bila oblast sa muslimanskom većinom. Hoare priča kako je armijski zapovednik Delić provodio vreme time što je slavio dvogodišnji jubilej armije u pozorištu u Sarajevu, dok je Goražde istovremeno bilo pred padom (str. 195), a to je simptomatično za Izetbegovićevo držanje prema tom području: „Izetbegović, Ganić i drugi lideri SDA u više prilika raspravljali su o tome da daju Sreberenicu i Žepu Vojsci Republike Srpske u zamenu za srpsko povlačenje iz okupiranih predgrađa Sarajeva, Vogošća i Ilijaša, koji su odvajali glavni grad od ostatka teritorije pod kontrolom muslimanske vlade (str. 196). Naser Orić, komandant Sreberenice, povlači se iz enklave marta 1995. sa još 15 vodećih oficira i nikada se više ne vraća. A u junu braniocima Srebrenice naređuje se da preuzmu takozvani ‘diverzivni napad’ iz enklave protiv Srba da bi navodno poduprli pokušaj da se prekine opsada Sarajeva. To je taktika koju je general Divjak iz bosanske armije opisao kao ‘bolesnu’, jer je ona dala najbolji izgovor da se to, navodno ‘sigurno područje’, napadne i zauzme. Pokazalo se da je u pravu mesec dana kasnije, i danas to svi znaju – ali manje je poznato da je osvajanje mesta zapravo rezultat igre političkog vođstva. Kada srpska strana započinje zauzimanje Srebrenice, vođstvo bosanske armije ne čini ništa da pomogne tom gradu, a kada on padne 11. jula, Delić na to troši samo 5 minuta od svog dnevnog izveštaja koji traje 25 minuta. Drugi lider vojnih snaga – Senad Delić – povlači elitne snage iz grada 4 dana pre njegovog pada i zatim još odbija predloge da pomogne kako bi podupro civile i vojnike koji se povlače iz enklave.“ Mahmutčehajić dodaje da je razmena stanovništva bila predmet razgovora već na samom početku rata: „Ima ljudi iz Sreberenice koji su se javno izjasnili da im je ponuđena zamena teritorije – predgrađa Sarajeva pod srpskom kontrolom u zamenu za Sreberenicu – i da je bošnjačko političko vođstvo učestvovalo na tim sastancima. O tome se moglo čitati u štampi. Jedna od ključnih osoba u odbrani Srebrenice, Hakija Meholjić, javno je ustvrdio da je učestvovao u raspravama o tome, i tadašnje ratno vođstvo Srebrenice poslao je delegaciju od devet članova u Sarajevo septembra 1993. To je bilo u trenutku u kojem se održavala Bošnjačka skupština, na kojoj se vodila debata o *Invincible* – mirovnom planu za Bosnu i Hercegovinu kao uniji tri etničke republike. Njemu je

bilo jasno da je tu u igri bilo mnogo veće pitanje, budući da je to bilo prvi put da su poslali helikoptere da bi im uopšte omogućili da izađu iz Srebrenice, a onda su ih vozili od sarajevskog aerodroma do hotela 'Holidej in' u bornim kolima Unprofora. Meholjić se naravno čudio što su oni upravo tada bili spremni da osiguraju bezbedan transport, imajući u vidu da niko iz državne vlasti – pošto je Srebrenica bila proglašena demilitarizovanom zonom – nije bio u stanju da dopre do njih. Tada im je otvoreno predložena ponuda o razmeni teritorija“ (str. 237). Na sastanku je Izetbegović, prema Meholjiću, trebalo da ukaže na ponudu koju je dao Klinton aprila 1993. da Amerikanci intervenišu, ako se dopusti da četnici uđu i masakriraju 5.000 Muslimana. Ove informacije bacaju drugačije svetlo na zločin u Srebrenici – osim što su glavni krivci srpski oficiri i srpsko političko vođstvo, nisu dakle krive samo holandske trupe u gradu i paralisana međunarodna zajednica s glavom u pesku, već se i sâm Izetbegović pokazuje sukrivcem. Ove informacije podupiru takođe i hipotezu da je predaja ovog grada samo karika u dogovoru između Izetbegovića i Srba, čak i sporazuma, koji obuhvata slobodni avionski transport delegacije u oblast u koju se inače vazдушnim putem nije moglo stići.

Kada je rat već bio pri kraju, u jesen 1995, posle zapadnog bombardovanja bosanskih Srba, ta činjenca dobija još veći značaj, jer tada vojske Bosanaca i Hrvata – koje odjednom pobeđuju – zastaju pred Banjalukom. Nema sumnje da su SAD načinile pritisak da se ne ide na Banjaluku iako bi to moglo da spreči podelu Bosne, a nema sumnje ni u to da je interes Hrvatske bio da posluša SAD, koje su inače bile garant da će ona moći da zadrži upravo etnički očišćenu Krajinu. Ali, šta je sa Izetbegovićevom motivacijom da tako lako odbije da preuzme čitavu zapadnu Bosnu? Zar tu nije još jednom na delu plan o podeli Bosne? U svakom slučaju, može se konstatovati, kao što to čini Hoare (str. 198), da je jedini stvarno pobednički deo bosanske armije, koji je oslobodio južne delove zapadne Bosne 1995. i položio temelje povratka Krajine Hrvatskoj, bio upravo čuveni 5. korpus, koji je zbog svoje izolacije u bihačkoj enklavi bio izvan direktne Izetbegovićeve komande. Iako se ratna sreća definitivno okrenula u jesen 1995, Bosanci od pobeđe nisu profitirali u Dejtonu, i ono što piše Hoare jedva da je nešto povoljnije od onoga što je dve godine ranije predviđao plan Ovena

i Stoltenberga. Međutim, Izetbegović je, za uzvrat, tokom ratnih godina preuzeo potpunu kontrolu i nad državom i nad vojskom, dok su političari i oficiri koji su se borili protiv toga marginalizovani: Sefer Halilović, Munir Alibabić, Rusmir Mahmutćehajić, Haris Silajdžić. S tim u vezi, Izetbegović je nadjačao sve lokalne bastione vlasti unutar muslimanskog područja: Selima Bešlića i njegove socijaldemokrate u Tuzli, Jusufa Prazinu na Igmanu, Mušana Topalovića (zvanog „Caco“) i Ramiza Delalića (zvanog „Čelo“) u Sarajevu, Fikreta Abdića u Velikoj Kladaši i Nasera Orića u Srebrenici – na kraju rata sve je bilo u rukama lidera SDA lojalnih Izetbegoviću (Hoare, str. 198 i 199). Ova državnica pod muslimanskom dominacijom u centralnoj Bosni bila je jedini Izetbegovićev plen iz rata, dok su M/muslimani, s malim i velikim slovom, zapravo prestali da postoje u druge dve trećine sada podeljene Bosne. Demografske i geografske pretpostavke za ostvarenje *Islamske deklaracije* bile su time ostvarene.

PONOS I STRAH – VERZIJA ALIJE IZETBEGOVIĆA

Bolest Alije Izetbegovića i njegova smrt u oktobru 2003. sprečila nas je da dobijemo priliku da čujemo kako bio on uzvratio na ovu kišu optužbi i objasnio navedena zapažanja. Ali, kratko pre smrti, on je objavio oveću knjigu sećanja, pa nam je barem tako moguće da izvidimo šta može da kaže u svoju odbranu, odnosno, kako on predstavlja događaje o kojima svedoče njegovi kritičari. Ipak se mora reći da mnoge od napred navedenih tvrdnji nije udostojio ni jednom jedinom rečju, čak ni indirektno. Knjiga je takođe i relativno rasplinuta u pogledu nekih od tema kojima smo se ovde pozabavili. Izetbegović koristi sopstveni intervju i citira gledište o Zulfikarpašićevom i Filipovićevom pokušaju da se sa Srbima postigne sporazum 1991. godine:

KUPERMAN: *Da li ste ovlastili Zulfikarpašića i Filipovića da u Beogradu pregovaraju u Vaše ime?*

IZETBEGOVIĆ: „Oni su pregovarali pre svega u svoje ime, dakle, u ime stranke kojoj su tada pripadali, Muslimanskoj bošnjačkoj organizaciji.

Pre nego što su otputovali u Beograd, došli su kod mene u kabinet i obavestili me kako su zamislili da vode pregovore sa Srbima. Pozdravio sam tu inicijativu i rekao im da mogu da pregovaraju i u moje ime“ (str. 99).

Dve stranice pre toga, to je opisano ovako: „Podržao sam njihovu inicijativu, jer sam mislio da svaki pokušaj da se sačuva mir treba pozdraviti“ (str. 97).

Da li su spomenuta dvojica stvarno pregovarali u Izetbegovićevo ime? Tako iz stvarnosti ne proizlazi. Ove nejasne formulacije izgleda da treba da prikriju Izetbegovićevo neodređeno – ako ne i dvolično – držanje u tom trenutku.

Zulfikarpašića je Izetbegović prilično obimno pominjao u sećanjima – njega je kao autsajdera potpuno pobedio na izborima, ali pri tome uopšte nije spomenuo brojne zakulisne radnje u partijskom nadmudrivanju, koje je opisao Zulfikarpašić. Prvi put čujemo za njega u zapisu sa prvog kongresa SDA 26. maja 1990: „Prepoznao sam ljude iz svih delova Bosne i Hercegovine, i ostatka Jugoslavije. Adil Zulfikarpašić je došao čak iz Švajcarske“ (str. 75), piše on i glumi da je iznenađen, kao da se nisu sreli mnogo puta iste zime i proleća, pa i na tlu Jugoslavije i raspravljali o osnivanju stranke – i kao da sâm nije preklinjao svog prijatelja da učestvuje u organizovanju partije! Sledeći opis Zulfikarpašića je izveden u karakterističnom Izetbegovićevom stilu:

„Zulfikarpašić je bio najpoznatiji bosanski emigrant. Živeo je u Cirihu, gde je osnovao Bošnjački institut. Upoznao sam ga u leto 1989. U našim prvim razgovorima postalo je jasno da imamo prilično različita stanovišta. On je želeo da se izbací reč ‘muslimansko’ i da se istakne bošnjačka, nacionalna priroda. Ja sam mu predložio da dođe u Bosnu, tako da možemo dalje da radimo na tom pitanju, ali on još nije bio spreman za to. Tek na otvaranju ustavne skupštine, on se pojavio u Sarajevu. To je bilo u petak. Mediji i narod su ga svečano dočekali. Zulfikarpašićeve primedbe su bile bezrazložne, jer sam u velikoj meri poštovao njegov predlog o ‘bošnjaštvu’“ (str. 75). Ovaj pasus je neistinit u perfidnom prećutkivanju. Zulfikarpašić „nije još bio spreman“ da dođe na sastanak u Sarajevo – ali on nije mogao

da dobije dozvolu da uđe u zemlju od tada još postojećih komunističkih vlasti. Ipak je došao pre nego što to navodi Izetbegović. Dana 29. marta Zulfikarpašić je bio, kao što smo videli, u Jugoslaviji, gde su ga, štaviše, na zagrebačkom aerodromu dočekala dvojica Izetbegovićevih izaslanika, Čengić i Šabić – i odvela u Sarajevo. Potom su ga Izetbegović i njegov sin (koji je radio u Zulfikarpašićevom institutu u Cirihi) čak nagovorili da ipak sudeluje u osnivanju stranke. Prečutavši to, Izetbegović je učinio da izgleda kao da je Zulfikarpašić ostao u Cirihi sve do osnivačkog kongresa i kao da ništa nije imao sa strankom pre nego što se ‘iznenada’ pojavio u Sarajevu u maju mesecu! Opis njihovog neslaganja je dvoičan: Zulfikarpašićeva pozicija se karikira na polemički način, kao da je on imao na umu da potpuno izbaciti reč ‘muslimansko’ – a odmah zatim sve to Izetbegović izgladuje time što kaže da su Zulfikarpašićeve zamerke bile sasvim neosnovane, jer je on, Izetbegović, saglasan s njegovim predlogom o bošnjaštvu. Međutim, obe stvari ne mogu biti istinite. Stvarnu, jasnu, i, konačno, sudbinsku razliku između nacionalnog identiteta, zasnovanog na celini teritorije ili zasnovanog isključivo na religiji samo jedne etničke grupe, Izetbegović ne pravi. A ona bi svakako otkrila ono morbidno i, na koncu konca, katastrofalno u čitavom njegovom etnonacionalističkom projektu.²¹

Jedan drugi događaj, o kojem smo čitali i kod Filipovića i kod Zulfikarpašića, jeste miting u Foči. Izetbegović tvrdi kako je on „predložio da položimo vence na grobove nevinih srpskih žrtava“ (str. 81). To tvrdi i Filipović, ali Izetbegović ne spominje da ga je Čengić u stvari odgovorio od toga. Naprotiv, Izetbegović nejasno dodaje: „Ljudi se nisu složili. Na nesreću, to je bio prazan idealizam.“

21 Vredno je spomenuti jedan detalj iz Izetbegovićeve opaske sa kongresa: počasni gosti dolaze, među njima “the late Vladimir Srebrov, misfortunate poet and victim”. Srebrov je bio suosnivač stranke bosanskih Srba, ali ju je napustio u očajanju, kada je otkrio plan poznat pod imenom RAM o istrebljenju Muslimana, i izbačen je sa kongresa srpskih intelektualaca u Sarajevu neposredno pre izbivanja rata, zato što je govorio protiv njega. Uhapsili su ga njegove stare stranačke kolege, i za vreme rata držali ga u trogodišnjem zatočeništvu na Palama, i on je ubrzo nakon puštanja na slobodu umro 1995. Tog čoveka, za koga bi se objektivno moglo reći da je mnogo učinio kako bi se sprečilo ubijanje Muslimana, Izetbegović u jedinom svom spominjanju u knjizi naziva samo „neuspelim pesnikom i žrtvom“. Ideološki vođa bosanskih Srba, Milorad Ekmečić, bagatelise Srebova skoro identičnim rečima kada u *Anatomiji mržnje* spominjemo Srebrova kao izvor informacije o planu RAM.

Što se tiče tih mitinga, Izetbegović kaže da su učesnici odabrali stare španske muslimanske zastave za stranačke: „Zulfikarpašić se, međutim, naljutio zbog tih zastava i nekoliko parola iz publike. Saudijsko-arabij-ska zastava, sa svojim izvezenim slovima i sabljama, navodno je viđena na mitingu u Kladaši. Tačno je da je dekoracija za jedan politički miting bila i previše religiozna. Ali, mislim da to nije bio stvarni razlog za ono što se dogodilo. Stranka demokratske akcije (SDA) u stvari je pokret, i iz njega su izrasle različite frakcije. Najveći problem je nastao s tom grupom oko Zulfikarpašića. Od prvog dana je bilo jasno da nismo jedinstvena grupa, ni ideološki ni politički. U Zulfikarpašićevom slučaju problem je takođe bio povezan i sa njegovom ličnošću i sa slikom koju ima o sebi. On je sebe video kao lidera muslimanske nacije. Novembarski izbori će, međutim, pokazati da je bio potpuno zaveden“ (str. 82). Opet nailazimo na tipičan Izetbegovićev dvostruki moral: kada se pojave arapske zastave, onda je SDA pokret sa različitim frakcijama – kada se liberal pojavi u stranci, onda je to glavni problem. I taj problem se ne tumači politički, već kao pitanje ličnog prestiža. Ono što spolja izgleda kao dvoboj iskusnog čoveka koji je video sveta, obrazovanog i s političkim iskustvom (Zulfikarpašić), koji je u prednosti nad neiskusnim religioznim fanatikom (Izetbegović), sa tačke gledišta ovog drugog izgleda kao borba petlova. Kao što Izetbegović ponosno zaključuje u vezi sa pričom o njihovom razlazu 18. septembra 1991: „Na predsedničkim izborima porazio sam Zulfikarpašića u odnosu 10 prema 1.“

Kraj bavljenja Zulfikarpašićem trebalo bi da dà rezime njegovog i Filipovićevog pokušaja da pregovaraju sa Srbima. Već smo videli nejasno Izetbegovićevo predstavljanje karaktera spostvene podrške tom pokušaju pregovora. Izetbegović daje zaključak o tom sporazumu: „Ali kada se nacrt sporazuma, koji su njegovi učesnici i sastavljači odmah pretenciozno krstili ‘istorijski’, našao na stolu, postalo je jasno da će rezultat da bude amputirana Jugoslavija“ (str. 97). Njih dvojica su se priklonila srpskoj štampi, misli Izetbegović, a Hrvati su se bunili što sporazum prepušta Bosnu Velikoj Srbiji – ili se plaše toga da će hrvatski delovi Bosne da nestanu iz njihovih sfera uticaja kao i da će presahnuti san o Velikoj Hrvatskoj? Izetbegović se tu stavlja kao ponosni zagovornik Srba, dok pisci nacрта sporazuma

naginju Miloševiću. Izetbegovićevo menjanje strana u odnosu na nesuđeni sporazum komentariše se na sledeći način:

KUPERMAN: *Neposredno posle Vašeg povratka iz Beograda, podržali ste sporazum?*

IZETBEGOVIĆ: „Da, na osnovu onoga što je bilo pisano u štampi, ali kada sam pročitao tekst sporazuma, mogao sam da vidim da je neprihvatljiv. Iste večeri kada su se Zulfikarpašić i Filipović vratili iz Beograda, svi smo se izjasnili na RTV Sarajevo. Sasvim eksplicitno sam odbio taj plan“ (str. 99).

Ovde nema ničeg o tom sastanku, na kojem je Izetbegović, prema izjavi obojice učesnika, trebalo da prizna taj dogovor da bi ga odbio tek sledećeg dana – čak nema ničeg ni o misterioznom faksu koji je stigao usred TV-emisije. Savetovanje sa grupom fundamentalističke provenijencije upada u oči upravo nepominjanjem – ovde ispada kao da se Izetbegovićevo inicijalno priklanjanje pregovorima duguje isključivo tome što nije pročitao nacrt teksta dogovora. Neobično nemarno postupanje u državnim poslovima od najveće važnosti: predsednik koji podržava dogovor koji nije ni pročitao! Ako mu se može verovati?

Što se tiče argumenta za odbijanje sporazuma, Izetbegović citira kako je novinar Stojan Cerović opisao njegovo postupanje: „Između straha i ponosa, Zulfikarpašić je predložio sporazum koji umanjuje strahovanje, ali vređa ponos. Njegove reči: ‘Oslanjam se na Miloševića’, šokirale su Hrvate, obešćatile Bosnu i nasmejale veći deo Srbije. Njima to sigurno izgleda tako kao da im Zulfikarpašić daje Bosnu na srebrnom poslužavniku. Milošević je jedva dočekaao da sprovede to što je video kao veliku pobedu, i pozvao je Bosance i Crnogorce. Pogrešio je. Nijedan od Muslimana nije došao, a Izetbegović je odbio amputiranu Jugoslaviju. Do daljeg on bira i ponos i strah” (*Vreme*, Beograd, 22. avgust 1991).

Vrlo je verovatno da Izetbegović ima pravo kada kaže da su dvojica pregovarača bili naivni kada su verovali Miloševiću. Ali ipak tu ima nešto čudno. Uobičajena vojno-strateška nauka i za početnike glasi: pregovaraj, ali spremaj se za rat. Zar Izetbegović nije mogao da nastavi pripreme za

rat koje su ionako bile u toku, dok čeka da vidi da li će sporazum moći da zaživi? To što je baš ovaj citat preneo na kraju, veoma je neobično, jer Cerović u stvari kaže to da dok predlog dvojice pregovarača umanjuje strah a vređa ponos – Izetbegović bira i ponos i strah! Strah je mogao da bude i te kako opravdan. Ovde Izetbegović zapravo veli da je izabrao rat i više od 200.000 poginulih – samo zbog ponosa. Neobičan razlog, osim ako tu nema još nečega.

Drugo interesantno pitanje tiče se izbijanje rata: Šta je Izetbegović znao i *kada* je znao? Kada je reč o sastanku o podeli Bosne u Karađorđevu 25. marta, inače vrlo određeni Izetbegović kaže sledeće: „Kasnije sam otkrio da je glavna tema pregovora bila podela Bosne i Hercegovine“ (str. 93). Koliko kasnije? On se sreo s Tuđmanom i s Miloševićem u Splitu tri dana kasnije, kada je podela takođe bila na dnevnom redu! Izetbegović nekoliko puta ukazuje na svoje čuvene razgovore s generalima Kadijevićem i Vasiljevićem, na koje se oslanja kada treba da objasni zašto veruje da će JNA da spreči izbijanje sukoba, i to usred proleća 1992, kada su ratna dejstva već odavno započela. Ali kako je on uopšte mogao da veruje u tako nešto, kada je znao za sastanak u Karađorđevu i kada je znao za one prisluškiwane telefonske razgovore iz juna 1991 (za koje je čak i Zulfikarpašić saznao upravo od Izetbegovića), što je činilo nedvosmisleno jasnim da JNA saraduje u sprovođenju plana RAM?

Naravno da se može reći kako se Izetbegović osećao sigurnim u svoj odnos sa JNA, i da je verovao da savezna armija neće da spreči ni bosansko stvaranje „Zelenih beretki“ a ni „Patriotske lige“ – snaga SDA (kasnije su se obe formacije ujedinile):

„Tokom leta 1991. preduzeli smo dva hrabra poteza. Prvo je SDA imenovala Nacionalni savet za odbranu, iz kojeg je kasnije nastala Patriotska liga, da bi se kasnije razvila u Armiju Bosne i Hercegovine. To se dogodilo 10. juna 1991, posle sastanka političkog vođstva, sa učešćem oko 400 predstavnika iz čitave Bosne i Hercegovine. Jugoslovenska armija je znala za sastanak ali ga je pustila da prođe, *jer se tada još nije osećala dovoljno snažna da reaguje*. Tek kasnije, iz razgovora sa šefom KOS (general Vasiljević – *prim. autora*) u martu 1992, otkrio sam da su oni to znali“ (str. 96; naš kurziv).

Kako je uopšte Izetbegović mogao da tvrdi da je verovao u to

objašnjenje – da JNA nije bila dovoljno snažna da spreči da Muslimani stvore svoju vojsku? Tokom leta i jeseni 1991, snage JNA masovno ulaze u Bosnu i zapravo okupiraju zemlju (između ostalog i uz pomoć snaga koje se povlače iz Slovenije i Hrvatske), dok istovremeno Muslimani još imaju slabu vojsku, koju su izgradili u slučaju da izbije rat. Formalno, zemlja se još nije raspala – to jest, to je jednostavno samo *zadatak* JNA da spreči kraj monopola na nasilje; niko nije mogao da prigovori tom zadatku. Zašto ga nisu izvršili? Da li Izetbegović zaista veruje u jednostrano i neuverljivo objašnjenje da im je falila snaga, ili odlično zna da JNA nije smetala slabo naoružana vojska, koja bi uz to mogla i da se iskoristi kao izgovor za predstojeću podelu? Ovde možemo da ukažemo na izjavu generala Milutina Kukanjca (zapovednika sarajevskog korpusa JNA): „Pucanje iz ručnog oružja koje čine grupice, a što se može opisati kao terorizam, treba samo da bude opravdanje moćnoj i nepobedivoj snazi – JNA to jest – da završi posao.“ (Mahmutčehajić citiran iz knjige Magaša i Zanića, 2001. – *Prim. pisaca.*).

Samo tri stranice dalje (str.100) Izetbegović spominje čak i sam status JNA kao četvrte armije u Evropi po snazi, i po ljudstvu i po oružju, kao glavni razlog za svoje taktičko oklevanje i pokušaje da dobije na vremenu – a samo još dvadeset stranica dalje on daje detaljan pregled dodatnih trupa JNA razmeštenih u Bosni upravo tokom leta 1991: pored već tri bosanska korpusa JNA, došla su još četiri, dva iz Slovenije i Hrvatske i dva iz Srbije i Crne Gore (str. 116). Sve ukazuje na to da je za JNA sprečavanje Muslimana da se vojno organizuju bilo prosto kao pasulj.

Kako stoje stvari sa napomenama nekoliko Izetbegovićevih kritičara da je bilo srpskih agenata KOS u fundamentalističkom vođstvu SDA – što je naročito pominjao Zulfikarpašić? Izetbegović, u stvari, spominje tu mogućnost: „Još pre nego što je izbio rat – mislim da je to bilo u martu 1992 – imao sam razgovore sa šefom KOS, generalom Vasiljevićem. On je rekao da nabavljamo oružje što sam ja naravno negirao.“ (Oružje su u stvari već nabavljali godinu i po dana u tom trenutku – toliko o tome koliko je Izetbegović imao poverenja u šefa KOS. – *Prim. autora.*) „On je tvrdio da ima dokaze za to, i ponudio je da mi ih pokaže. Izgledalo je kao da neko u SDA radi za njega“ (str. 81). Izetbegović ne pominje osumnjičene za tako nešto, i ta nejasna, uopštena sumnja je vrlo praktična, jer može da posluži da

prikrije eventualne istovetne informacije koje su imali nacionalistički lideri. Glavni sumnjivac kod Zulfikarpašića, zagrebački biznismen i čovek iz džamije u Zagrebu, Salim Šabić, spominje se pohvalno – on je pozvao vodeće bosanske Muslimane na sastanak u aneksu zagrebačke džamije. Sastanak nije datiran, izgleda da se odigrao u proleće 1990, i ne kaže se da li je to baš onaj sastanak u zagrebačkoj džamiji u martu na kojem je učestvovao Zulfikarpašić i pošto su ga na aerodromu dočekali Hasan Čengić i Šabić. Ali, Šabićev sastanak je prilično važan – to je u stvari prvi sastanak na kojem je odlučeno da se osnuje stranka, i na kojem „smo brzo postigli principijelnu saglasnost o stvaranju stranke koja bi imala osnovu u ‘muslimanskim kuturnim krugovima’ – kasnije SDA“ (str. 65). Ako Zulfikarpašićeva sumnja treba da bude tačna, onda je agent KOS pozvao na osnivanje SDA.

UPOREDNA PROCENA

Šta može da se zaključi iz ovog mnoštva informacija? Skiciraćemo, da tako kažemo, najkonspirativniju verziju. Ona glasi da je Izetbegović već tokom boravka u zatvoru 80-ih postigao dogovor sa KOS da ga puste na slobodu, a da bi on osnovao fundamentalističku stranku, koja bi radila na podeli Bosne s druga dva nacionalna ineteresenta za tu rabotu. Iza tog dogovora stoji KOS, koji je tada već u srpskim rukama, što je posledica srbifikacije JNA, koja je započela odmah posle Titove smrti 1981. Dogovor su manje ili više svesno podržali različiti odbori za ljudska prava u Beogradu, koji su se, s punim pravom, pobunili zbog Izetbegovićeve kazne od 14 godina robije samo zato što je objavio knjigu. Istovremeno, vodeće snage u tim krugovima – Ćosić, Šešelj – učestvuju u tom poslu i iz jednog drugog razloga: pripremaju se za raspad Jugoslavije i predviđaju da im u Bosni treba fundamentalista, pre svega da bi mogli da mobilišu bosanske Muslimane protiv Saveza komunista, a onda i zato da bi mogli da upotrebe to fundamentalističko čudovište, delom kao strašilo a delom kao partnera u pregovorima o podeli zemlje, nasuprot opasnim i iskusnim demokratskim Bosancima u egzilu, Zulfikarpašiću, na primer, koje su ljudi iz KOS pokušali

da eliminišu. Izetbegovića iznenada puštaju na slobodu – po direktnim naredbama iz srpskog predsedništva – osam godina pre vremena, i odmah mu vraćaju građanska prava bez ikakvog čekanja uključujući i pasoš. Kada on počne svoj posao, pojavljuje se Bosanac iz ezgila pun ideja – Zulfikarpašić. On mora da se učini bezopasnim, a to se čini tako što ga primoraju da uđe u stranku dok se istovremeno radi protiv njega. Uspostavlja se paralelno stranačko vođstvo, o kojem on nije obavešten. Na kraju ga istiskuju iz partije u pravom momentu, uoči izbora, tako da nije u stanju da vodi izbornu kampanju za svoju novu stranku – i on gubi te izbore. Izetbegović je otkazao Zulfikarpašićeve sporazume u ime SDA s drugim partijama naklonjenim očuvanju celovitosti države – u korist sporazuma sa hrvatskim i srpskim nacionalističkim strankama, i ta koalicija dobija izbore u novembru 1990. Istovremeno Izetbegović mora pažljivo da se kreće, jer ne sme direktno da zagovara podelu i iz unutrašnjih razloga (kao što je isprobao na onom sastanku o kojem je govorio Borogovac) i zbog međunarodne zajednice. To da on *de facto* radi na podeli Bosne pokazuje njegova spremnost da žrtvuje istočnobosanske enklave i da odustane od vraćanja izgubljene teritorije kada je armija bosanskih Srba doživela poraz 1995. On zna sa sastanka u Karadžorđevu i iz prisluškivanih telefonskih razgovora čitavu strukturu s Miloševićem, koji komanduje i Karadžiću i JNA prema planu RAM, a istovremeno komunicira s vođstvom JNA u Bosni i siguran je da ga neće sprečiti da formira sopstvene vojne snage. Tada ponovo nastupa ljutiti Zulfikarpašić i sa Srbima pravi dogovor koji treba da spreči projekat podele i osnivanje državnice u kojoj bi *Islamska deklaracija* mogla da se ostvari. Izetbegović odbacuje sporazum i opisuje Zulfikarpašića kao naklonjenog Srbima. Istovremeno ga stalno nadgleda fundamentalistička grupa u stranci, u kojoj od samog osnivanja sedi agent kos Salim Šabić i pomaže mu da spreči liberalne snage da zadobiju uticaj u stranci. Kada se situacija zaoštri a plan za napad bosanskih Srba postane jasan i većina sazna da će rat ubrzo početi, Izetbegović se drži svojih čuvenih izjava, da su za rat potrebne dve strane, a da se on s JNA dogovorio sve kako bi ona sprečila konflikte. Kada Filipović vidi da će rat ubrzo da izbije, pokušava da stupi u kontakt sa Izetbegovićem preko njegove ćerke, ali, on kao da propada u zemlju i ne javlja se. Kada rat izbije, to na neki način iznenađuje

Izetbegovića, ne zato što se podela Bosne sprovodi vojnim sredstvima već zato što se ona odvija tako agresivno, i što to rezultira drugačijim, manje pogodnim granicama od onih koje je možda prihvatio i neprecizno se dogovorio sa drugim stranama.

S druge strane, izgleda da je grčevit muslimanski otpor iznenadio Srbe, koji su računali da će za samo nekoliko dana lako proći kroz malu muslimansku tampon-državu u centralnoj Bosni. Sada je srpski uvodni manevar trostrukih klešta osujećen od zapada prema Kupresu, sa jugoistoka prema Mostaru i sa severoistoka prema liniji od Doboja do Han Pijeska – što je trebalo da im dâ kontrolu nad čitavom Bosnom i mogućnost da diktiraju obim muslimanskog područja, i tako precizno razgraničenje podele ostaje otvoreno pitanje, kao zamajac rata u sledeće tri godine.

Istovremeno, Izetbegović govori sa dva jezika – podela zemlje se zastupa za unutrašnju publiku, dok se na spoljnopolitičkoj sceni on predstavlja kao zagovornik celovite Bosne, te da mu je stoga neophodna međunarodna podrška i ukidanje embarga na uvoz oružja. Tokom rata Izetbegović uspeva da ukloni sve konkurente u vođstvu Bosne, i nemuslimanske (nereligiozne, to jest) Bosance iz same stranke (Munira Alibabića, Rasmira Mahmutčehajića, Harisa Silajdžića, između osatlih), kao i da multietničku armiju učini muslimanskom tokom 1993. i postepeno potčini SDA, koja se u sve većoj meri identifikuje sa državom. Izetbegovićevo očajanje tokom rata je realno, jer nije predvideo njegov obim. Godine 1995. on piše da mu je lakše posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma, kojim se zapravo dopušta ostvarenje proklamovanih coljeva iz *Islamske deklaracije*, ako ne na nivou ustava, onda bar *de facto* u državici, u kojoj sada za to postoje demografski uslovi, i u kojoj njegova stranka postaje država u državi što je ostala i dan-danas. Ova interpretacija je, takoreći, maksimalna verzija, po kojoj je sve što zapadni mediji misle da znaju o Izetbegoviću – pogrešno, a on je u stvari jak kandidat da bude optužen na Haškom tribunalu – a tamo su zapravo i vodili istragu da ga eventualno optuže. Važno je zapaziti da on po ovoj verziji izgleda kao cinik i loš čovek, koji indirektno žrtvuje više hiljada ljudi – pre svega svojih sunarodnika – za sanjanu utopijsku državu i koji čak dopušta da njegove vojne jedinice počine ratne zločine velikog obima (videti o masakrima koje je počinio Mušan Topalović – „Caco“). Ipak, čak

i u ovoj maksimalističkoj verziji, po kojoj je Izetbegovićeva krivica velika, njegova zlodela blede u odnosu na obim srpskih zločina. Izetbegovićevi ratni zločini izgleda da su se dogodili *ad hoc*, postepeno, kako su se stvari razvijale, dok su se srpski zločini dešavali po obimnom i detaljnom planu, koji se stvarao više godina – po planu u kome je Izetbegovićevo delovanje zapravo bio samo jedan element.

Ne možemo znati koliko je detalja u ovom zavereničkom portretu istinito. Na jednu varijantu ukazuje, na primer, razlika između Filipovićeve i Pečaninove verzije: možda je sporazum između umerenih Muslimana i Srba samo pozorište, samo još jedan detalj u srpskom planiranju, a da su u leto 1991. obe strane bile zainteresovane samo da dobiju na vremenu, Srbi zbog rata u Hrvatskoj, koji je trebalo završiti pre nego što bi rat u Bosni mogao da počne; Bosanci, pak, zbog zaostajanja u trci u naoružanju. Druga varijanta tiče se stepena Izetbegovićeve svesti o tome šta se događalo. Možda ni sâm nije znao da je delovao u skladu sa interesima srpskih nacionalista? Možda su ga samo postavili – kao Lija Harvija Osvalda kod DeLila – u poziciju u kojoj je on, u dobroj veri, mogao da sledi svoj sopstveni fundamentalistički cilj, koji je tako išao u korist Srba i njihovih planova o podeli Bosne – i u kojima su Salim Šabić i mnogi drugi agenti KOS u vrhu SDA bili na pravom mestu da ga usmere i da održe SDA na pravom fundamentalističkom putu, tako da bi on, ni ne znajući i sa velikom energijom, mogao da odigra glavnu ulogu u pozorišnom komadu koj je režiran iz Beogradu? Ili je, u izvesnoj meri, bio svestan svega, ili samo pojedinih delova cele scenske postavke? Jedno potpitanje tiče se odnosa između Izetbegovića i JNA: da li je on u najboljoj veri mislio to što je govorio, da li mu se JNA narugala time što su ga njeni vodeći generali zaslepeli obećanjima da će sprečiti rat? Ili je Izetbegović veoma dobro znao šta će se dogoditi i iskoristio priliku da nastupi kao pacifista, dok se očekivana podela ostvarivala?

Treća varijanta tiče se stepana planiranja na srpskoj strani. Da li su radikalni Srbi podržavali Izetbegovića dok je bio u zatvoru i objavili njegovu *Islamsku deklaraciju* u nacionalističkoj izdavačkoj kući u Beogradu samo kao deo borbe protiv vlasti Saveza komunista – i da li je samo nagađanje ako se tvrdi da su već tada uvideli da u rukama imaju sredstvo koje

mogu da koriste i u druge svrhe? Ili je na suđenju još 1983. bila u igri i mogućnost da će osuđenog čoveka iskoristiti kao oružje koje bi jednom moglo da podeli Bosnu? U tom slučaju, Dobrica Ćosić nastupa kao savršeno čudovišna ličnost, a karakteristika koju je dao Obrad Savić o njemu kao gospodaru zla koji igra kompjuterski šah na svom čarobnom bregu i odlučuje o sudbini Jugoslavije, može da se prihvati sasvim doslovno. (Videti *Anatomiju mržnje*, str. 210 danskog izdanja, to jest, str. 204 srpskog prevoda. –*Napomena autora.*) Jer, u tom slučaju, on je već u godinama neposredno posle Titove smrti postavljen na sto kao karta u jednoj igri sa drugim kartama. Ćosić je bio preman da sprovede tu podelu Bosne, koju je nebrojeno puta zagovarao, iako se navodno nadao da će to moći da se izvede mirnim razmenama stanovništva.

Kada smo razgovarali sa drugim članovima jednog od Ćosićevih odbora za slobodu izražavanja, koji su tada podržavali Izetbegovića, na primer, sa Svetlanom Slapšak, ona nam je rekla kako ju je njena podrška uhapšenom albanskom disidentu Ademu Demaćiju stajala Ćosićeve podrške, a ubrzo zatim i posla. Zašto odbor nije smeo da podrži slobodu izražavanja Adema Demaćija, već samo slobodu izražavanja Alije Izetbegovića? Ovo ukazuje na to da se motivi srpskih nacionalista da pomognu Izetbegoviću nisu ticali samo „slobode izražavanja“.

Pitanje je, međutim, da li nužno postoji oštra granica između ovih različitih verzija. Treba se prisetiti da su tri bosanske nacionalističke stranke u početku nastupale kao saveznici sa zajedničkim interesom ili čak i kao prijatelji. Valjalo bi samo uporediti čuvenu sliku trojice lidera koji slave pošto su srušili s vlasti Savez komunista na prvim slobodnim bosanskim izborima novembra 1990. I kao što je spomenuto, Izetbegović je sve od sredine osamdesetih dobijao podršku u ime slobode izražavanja a protiv komunista iz krugova oko Dobrice Ćosića, SANU i Udruženja književnika Srbije. Da li Izetbegović može potpuno svesno da prihvati srpsku podršku kao antikomunista i islamski fundamentalista – a da ne nasluti da ta podrška iz Beograda nema i neki drugi, skriveniji cilj, kao što je prema podele zemlje čiji on treba da bude predsednik? Treba se prisetiti da Srbi nisu imali samo ozloglašenu prednost nad drugim etnički zasnovanim grupama na vlasti u Jugoslaviji, tako da su mogli da dobiju podršku

od savezne armije JNA (koja je postepeno potpala pod srpsku dominaciju) – već su samo oni od svih naroda imali Kontraobaveštajnu službu (KOS) koja je pod paskom držala čitavu Jugoslaviju. Da li je ta mreža omogućila da se pripremi pozornica i da se izrežira da se na njoj kao državni lider Bosne pojavi ludak, političko čudovište, koje bi bilo najuverljiviji dokaz realne pretnje Srbima u nezavisnoj Bosni i najbolji izgovor za ostvarenje sna i otpočinjanje rata za Veliku Srbiju?

DEO IX

Na ruševinama rata. Razmišljanja i pitanja

VIRUS I SKRIVENA PORUKA

„U poređenju sa današnjim počiniocima, oni raniji su bili vernici“, piše nemački pisac Hans-Magnus Encesberger u knjizi *Građanski rat* koja je izašla 1993. Građanski ratovi, ne samo u Evropi već i oni u Aziji, u Latin-skoj Americi, u Africi, kao i oni koje pisac knjige posmatra svuda u metropolama zapadnog sveta, od Los Anđelesa do nemačkih velegradova punih huligana i rasista, svi imaju zajedničku crtu – nasilje se oslobodilo iz ideoloških razloga. Ono više nije kao pre i tokom hladnog rata vezano za velike ideološke priče. Pakleno nasilje nije više sredstvo kojim ljudi u vreme, na primer, Hitlera i Staljina nameću svoje utopije. To je očigledno zajednička crta, prema Encesbergeru.

Pitanje je šta ga je navelo da to kaže, i zašto upravo u tom trenutku, početkom 90-ih godina, kada su velike etničke kampanje ubijanja i proterivanja upravo započele, i još su se uvek događale u Jugoistočnoj Evropi. Čemu upravo ovakvo kolosalno uopštavanje i zašto tačno u trenutku kada se ljudi u Srbiji i Bosni mobilisu za rat, genocidni rat, koji se ne legitimiše ničim drugim osim etničkom mržnjom i istorijskom nužnošću povezanom sa nacionalističkom ideologijom? I zašto u to vreme, u kojem je postojala samo jedna jedina mogućnost da se taj državni teror okonča – a ta je mogućnost bila da se mobilise zapadno javno mnjenje u korist vojne intervencije? Zašto je bilo neophodno objašnjavati da je i taj rat usred Evrope nedokučiv, kao i slični nepodnošljivo banalni sukobi u evropskim metropolama, i jednako tako beznadežno dalek i nerazumljiv kao građanski ratovi i konflikti na dalekim kontinentima – ako to nije zato da bi se učutkali glasovi protesta i da bi se implicitno zaključilo kako su tu ništa ne može

učiniti? A od tog zaključka pa do sledećeg, da će rat da se završi sam od sebe, nije bilo daleko.

Stvoriti neku vrstu sanitarnog kordona, to jest *cordon sanitaire*, jeste uzorna i poznata strategija protiv takvog ratnog virusa, za koji autor knjige misli da može da ga posmatra ili sugeriše u svojoj knjizi. Jer on je prozreo melodramu i došao do neke vrste „kul“ zaključka, jednog rezigniranog pristupa, koji sa zadovoljstvom i potpuno lišen patosa može sebi da dâ za pravo da objasni uznemirenoj javnosti da se tu ništa ne može učiniti – osim da se čeka. Da se čeka i da se vidi šta će biti. Da će sve drugo samo da bude „ratom na rat“, kao što je to rekao predsednik Miteran u tom trenutku. Ni neka makar slaba uteha, možda, jer Evropljani, koji vojni napad vide kao kršenje svetih principa njihovog pogleda na svet, koji sadrži nasleđe holokausta, da „se to ne može opet desiti“. Ali, to se, dakle, moglo *opet desiti*...

Kada se ljudi ne bi ubijali i proterivali iz svojih domova zbog ideologije već zbog virusa koji se širi svetom, to bi moglo da posluži kao objašnjenje da je to neki istorijski novum, to bi onda moglo da znači da je sada reč o takvoj situaciji u kojoj istorijsko i etičko nasleđe više ne važe. E, to je pisac pomenute knjige dao sebi u zadatak da objasni i obrazloži. I kakav se zaključak može izvesti, kako čovek da nauči da živi sa tim saznanjem? On mora, kada se radi o toj istoj bolesti koja se sreće svuda po globusu, u evropskim velikim gradovima bez razlike, kao u istočnoj i severozapadnoj Bosni, da počne da gleda svoja posla, da čisti u svojoj avliji. *First things first*, kako taj cinizam odeven u seljačku logiku zvuči – prvo počisti u svom Hamburgu, pa u Parizu, Berlinu i Kopenhagenu, a onda tek poboljšavaj ostali svet, i tek se onda idealistički umešaj da zaustaviš neki tamo genocid. Jer, isto je svuda.

Piscu knjige nije palo na pamet, a ni onima koje je ubedio u to da je svojom napisotinom takoreći kanonizovao genocidni rat srpske države protiv bosanskih Muslimana civila, to što je bilo planova i spisa kao što je *Memorandum* koji su stajali iza te katastrofe. Taj spis, *Memorandum*, kod Encesbergera je bagatelisan i spomenut samo u uzgrednom zapažanju, kao nešto samo prividno ideološko, kao neki kič i otpadak preživelog istorijskog perioda. To što su žrtve dobile tu delimičnu podršku, jedva da im može biti nekakva uteha. Od početka do kraja, Encesberger veli da su i žrtve i dželati

žrtve istog virusa koji sve napada, tako da Evropljani treba da se drže na sigurnom odstojanju, prekrštenih ruku.

S knjigom *Građanski rat*, ovo čekanje dobija svoj program, koji je istovremeno i testament čitavom posleratnom evropskom samozadovoljstvu i nasleđe posle holokausta. „To se nikada više ne može ponoviti“, glasila je zapovest s kojom je svaki učenik odrastao kao sa istorijskom utehom i prećutnim dogovorom da će međunarodna saradnja zauvek da stavi tačku na zločine prošlosti. Primo Levi je to ipak napao u sećanjima iz koncentracionog logora, kada je i dalje tvrdio, kao upozorenje: kada je nešto *nastalo*, kada se nešto *već dogodilo* u ovom svetu, onda nam jednostavna logika govori da to *može* da se dogodi, da može opet *nastati* – pa, dakle, i da se ponovi.

Godine 1993, kada je *Građanski rat* objavljen usred svega ovoga što se dešavalo, pokazalo se da nas istorija nije ničemu naučila upravo u trenutku koji se dogodio. Tekst je objašnjavao da se bogme svašta ispodogađalo, ali iz nekih drugih razloga, to su neki drugi uzroci koji su očigledno izvan našeg domašaja da bismo mogli da utičemo na njih. Svet se razboleo, sasvim doslovce. Ova metafora, bolest kao metafora, trebalo je da spase Evropljane od pomisli da su odgovorni za etničku manjinu u susednoj Bosni. Država neka propadne. Samo na površini su zločinačke kampanje i masovna proterivanja u istočnoj i severnoj Bosni. Ove kampanje imale su za cilj stanovništvo čitavih oblasti – da liče na nacističku politiku u Istočnoj Evropi za vreme Drugog svetskog rata: „To što daje građanskom ratu našeg doba jedan nov, neprijatan kvalitet jeste činjenica da se on vodi bez uloga, da se on doslovno vodi ni zbog čega.“ Encesbergerova greška postaje dvostruko đavolska, naime, time što počiva na realnom i zanimljivom posmatranju huliganskog i bezideološkog nasilja na mikroplanu, što zaista jeste rastući problem. Činjenica što se to nasilje uistinu širi, pisca čini slepim za kvalitativno različito ideološki motivisano nasilje na makropolitickom planu, za šta je najbolji primer islamski teror kasnijih godina.

Ali, sa ovim iskazanim uvidom, tekst preduzima simobličko delovanje jer osnažuje kao provaliju duboko civilizacijsko odstojanje od tog varvarstva – pogledom kolonizatora pogleduje se onaj koji je kolonizovan. Pogled na koji bosanski filozof i političar Muhamed Filipović ukazuje dok pita da li su Evropljani sasvim zaboravili sopstvenu prošlost s ciljem da zapravo žele

da zaborave savremenost? Zašto treba od nas da prave varvare, a sami tako nastupaju? (Videti intervju sa Muhamedom Filipovićem u ovoj knjizi. – *Napomena pisaca.*) To je kritika na koju su i Encesberger i njegovi poklonici imuni, zato što ih kritikuje neki varvarin. Da se tada mogao upriličiti neki razgovor, da je Filipović samo mogao da pita da li je taj trik Encesbergera i njegovih obožavalaca bio u stvarnosti možda namenjen njima samima, naime, da sopstvenom blaziranom fatalizmu nađu poslednji lek. Međutim, tu je već bio uspostavljen *cordonsanitaire*, u svakom smislu te reči. Svi su bili zaraženi.

Paradoksalno, ta knjiga ima dvostruku poruku. U šifrovanom kodu ona navodno daje dijagnozu stanja celog sveta, ali zapravo je reč o nečem sasvim drugom. Ta knjiga brani duh vremena koje kaže da mi i institucije našeg društva treba da okrenemo leđa neizbrisivom genocidu u Bosni. To je poruka koju ta knjiga prenosi svom čitaocu. Ono što je nezgodno kod te knjige ipak je to što ona ne iznosi poruku eksplicitno, već je pakuje u detaljno objašnjavanje delom besmislenošću, a delom složenošću nasilja koje se čitavom svetu prikazalo početkom poslednje decenije xx veka.

Genocid u Jugoistočnoj Evropi spominje se samo sporadično i to samo zajedno sa većim i manjim žarištima u svetu kao celini. U autorovoj optici nalazi se pojedinac, bespomoćni građanin i on svedoči o globalnom paklu. Tako je predstavljen scenario. Svako od nas ponaosob stoji pred plamtećim haosom. To je perspektiva. To što bi genocid u jednoj evropskoj susednoj državi sa čitavim instrumentarijem i svim metodama iz Trećeg rajha mogao da postane relevantniji od bilo čega drugog da se prema njemu odnosimo i da – još važnije – postupamo, i da je intervencija zbog tih užasa koji su se odvijali pre stvar institucija naših društava nego građanina kao pojedinca, to se uopšte ne spominje u „double codeu“ Encesbergera. Smemo li se zapitati: zašto?

Nijedan cenzor nije mogao da ga spreči da eksplicitno zauzme stav prema tome, nijedna cenzura ne bi htela ili mogla da speči objavljivanje knjige a njegova gledišta bi zasigurno ugledala svetlost dana. Ipak, on bira da govori u zagonetkama, onda kada pledira za tezu da će rat sam od sebe da stane. Jer ako bi se intervenisalo protiv zločina, onda bi trebalo da se interveniše u celom svetu, a jedan „sukob“ je jednako besmislen kao i drugi

– genocid je isti kao huligansko nasilje. A pred svim tim stoji samo pojedinac. A ipak, javlja se pitanje: zašto se daje ovakva perspektiva, kada i pisac i svaki čitalac ponaosob znaju da u ovoj gomili uprošćenih fenomena koji se spominju u knjizi postoji *samo jedan* stvarno dramatičan i traumatizujući događaj, koji muči savest Evropljana, i koji od samog naslova knjige čekaju da dobiju odgovor dok čitaju?

U dvostrukom kodu ima nečega što se ne sme reći. Zašto ne kazati, eksplicitno i cinično, da će genocid sam od sebe da prestane, zato što smo otpisali civilne žrtve koje su u klopci evropskog rata. Taj rat se ne usuđujemo da razumemo ili ga zapravo i ne razumemo? S druge strane, razlog može biti taj da se ne usuđujemo da se približimo konfliktu, jer on sa svojom konfrontacijom između teriorijalnog nacionalizma i religioznog nacionalizma liči na ogledalo budućnosti same Evrope? Da li je razlog zbog čega ne želimo da se bavimo tim ratom jednostavna ljudska karakterna osobina da bežimo od naše sopstvene preteće stvarnosti, da u eskapizmu samo čekamo kako će budućnost nestati? U tom slučaju, pisac je to mogao lepo da kaže. Ovako možemo samo da nagađamo.

Ispod zamumljenosti teksta o besmislenosti nasilja ovoga sveta i o bespomoćnosti pojedinca pred žarištima koja je nemoguće ugasiti, nalazi se nespomenuti holokaust – i to taman kada je ta knjiga objavljena, i dok se čita, početkom 90-ih. Zapitajmo se stoga da li ova knjiga s dvostrukom porukom nije isto kao kada bi neko godine 1943. objavio knjigu o nemoći pojedinca pred ratom i etničkim čišćenjem u koncentracionim logorima – sa prirodnim ali neizgovorenim zaključkom da se protiv svega toga kao pojedinci ne možemo suprotstaviti? Ne mogu ni sva društva da se suprotstave, jer ako treba da zaustavimo jedan genocid – onaj nacistički protiv Jevreja – onda treba da zaustavimo sve konflikte koji postoje na svetu. A to se ne može, jer, naprosto, nema dovoljno para na svetu da se plati takvo vojno-političko rešenje! Stoga, moramo da čekamo da se holokaust izduva.

Tako ezoterički jedan istaknuti evropski pisac može da opisuje moralni izazov, pred kojim stojimo na početku 90-ih godina xx veka. Umesto da raspravlja o našim vlastitim sitemima vrednosti i umesto da ukaže na to kako treba da delujemo u saglasju s našim ubeđenjima, on nadureno nastavlja – a s njim i veliki deo evropske javnosti – sa svojim mirom za

trpezarijskim stolom, i ima samo ostatke za one koji i dalje misle da nasleđe posle holokausta sa sobom nosi obavezu da se to nikada ne sme ponoviti.

Zapitajmo se stoga da li smo danas oni isti ljudi koji smo ravnodušno dopustili da jedna evropska država propada u orgiji nasilja, da li to baš nikako nije promenilo našu samozaljubljenost i promenilo naš sistem vrednosti? I da li smo naučili lekciju pa da to možemo da dopišemo u novi sistem vrednosti – ne šifrovano i da se drugi ne dosete, već eksplicitno i direktno?

POSTAĆEMO KAO ONI

Jednog snežnog utorka u rano jutro, 20. januara 1942. petnaestoro ljudi se skupilo u vili u mondenskom jugozapadnom predgrađu Berlina, u Vansiju. Rezidencija u kojoj su se sastali bila je takozvana gostinska kuća, koja je obično bila rezervisana za pripadnike tajne službe kada su bili u poseti Berlinu. U jednom prospektu, mesto se reklamira sa sledećim kapacitetima i komforom: „Potpuno renovirane sobe za goste, muzička soba, soba za bili-jar, velika sala za sastanke. I terasa s pogledom na jezero Vansi, centralno grejanje, hladna i topla voda, te sve druge pogodnosti. Kuća nudi dobru hranu, uključujući ručak i večeru. Vino, pivo i cigarete uz to.“

Zvanično ime ovog prijema, koje se uobičajeno pominje kao Konferencija u Vansiju, bilo je Konferencija državnih službenika (Konferenz der Staatsekretäre). Tema je bila planiranje onoga što se definisalo kao „rešenje jevrejskog pitanja u Evropi“. S tim u vezi, organizator Rajnhard Hajdirh plašio se najviše onih koji su inače kičma svake vladine administracije i koji su u praksi odgovorni za primenu političkih odluka: državnih službenika, najviših činovnika. Ne partijskih aktivista, već činovnika od karijere, koje su morali i dalje da primaju u državnu službu devet godina pošto su nacisti preuzeli vlast u Nemačkoj. Ali, u pogledu volje za saradnjom Hajdirh nije mogao da bude u većoj zabludi prosuđujući o Konferenciji. Ona je protekla iznad svih očekivanja.

Raspravljalo se, od početka potpuno otvoreno, da li polovinu ili četvrtinu treba ubiti ili sterilisati, a zatim su usledile iskrene diskusije

o najefikasnijim metodama za masovno ubijanje, što se završilo usmenom saglasnošću među učesnicima. „Konačno rešenje“, kako su to nazvali, pozdravljeno je s neočekivanim oduševljenjem, čak i kod najviših činovnika koji su inače među nacistima bili poznati po uzdržanosti prema radikalnijim elementima.

Pokazana je samo jedna rezerva, i to prema logističkim problemima u pogledu masovnog ubijanja tako velikog obima. Ali, u celini uzev, činovništvo je aktivno sudelovalo sa konstruktivnim predlozima za rešenje i tog aspekta implementacije ubijanja Jevreja. Sastanak u suštini nije trajao više od sat i po. Posle toga bili su posluženi jelo i piće. Zatim su se skupili lideri, pape Trećeg rajha, Hajdrih i Miler i ljudi iz SS, te sekretar Konferencije Adolf Ajhman. Sedeli su pored kamina, pušili i pijuckali konjak. Sada se više nije pričalo o poslu, samo se uživalo. Ljudi su se opustili posle dugog radnog dana.

Učesnici su se dotakli komplikovanih logističkih i pravnih problema. Na primer, mnogi su razmišljali kako se treba pobrinuti da Jevreji prvo ostanu bez države, tako da nijedna država ne može imati pravo da zahteva da se upozna s njihovom sudbinom, pa su se pobrinuli da država u kojoj su se našli konfiskuje njihovu imovinu. Taj poslednji aspekt prepušten je Ministarstvu finansija i Državnoj banci, dok su Ministarstvu transporta naložili da se pobrine da redovi vožnje deportacijskih vozova po Evropi ne ugroze redove vožnje za vojni i civilni saobraćaj.

Kada je Ajhman godine 1961. uhapšen i priveden u Jerusalim zbog onoga što je uradio u svojoj prošlosti, znalo se samo za tok Konferencije u Vansiju, dok su zapisnici u vezi sa prikupljanjem materijala za Nirnberški sud pronađeni u martu 1947, tačno dve godine posle sloma nacizma. Sasvim razumljivo, bili su klasifikovani kao „Geheime Reichssache“.

Obrazac za genocid nad Muslimanima u Bosni postao je poznat već dok se odvijao, zahvaljujući novinarima kao što su Ed Vilami i Roj Gatman, a sistematično je potkrepljen izveštajem ekspertske komisije UN pod vođstvom Šerifa Basunija 1994. Izveštaj, koji predstavlja analizu i obradu empirijski prikupljenog materijala, dao je sistematično užasavajuću sliku onoga što je moglo da se posmatra – napada, ubistava, masovnih silovanja, proterivanja i oduzimanja imovine od civila. Ali sâm plan za tu kampanju

još uvek nije obelodanjen, iako zapisnici sa „parlamenta na Palama“ pružaju snažne indikacije da je on postojao. I kao što danas jedva da možete da napravite korak-dva po nekoj nemačkoj železničkoj stanici a da vam se pred očima ne pojave slike kako na ranžirnoj stanici stoji i čeka voz pun Jevreja sa odredištem prema jugu, tako danas ne možete da krenete autoputem iz Beograda prema Nišu a da vam se ne ukažu parkirani kamioni s transportom oružja za konačno rešenje problema bosanskih Muslimana. I taj genocid, kao i onaj nemački, nacistički, zahtevao je svoju logistiku i svoju strategiju kada zločini moraju da se izvedu u tako velikom obimu i s takvim učinkom, što je bio uslov da se prihvati stanovništvo sa velikih područja s ciljem da se stvori Velika Srbija. Ni u nacističkoj Nemačkoj, ni pod Miloševićem, koncentracioni logori nisu nastali spontano, a kampanje ubijanja i proterivanja nisu započinjale voljom pojedinih zapovednika ili pojedinačnih krvožednih civila.

U našem stalnom suočavanju s prošlošću, dok analiziramo srpski holokaust nad bosanskim Muslimanima, vremenski posmatrano, nalazimo se u onom trenutku u kojem planiranje masovnih zločina treba da se obelodani i u kojem stičemo uvid u kulturne i političke analize koje su mogle da stvore temelje za odluku da se primene sredstva koja su primenjena, da bi se obezbedila maksimalna efikasnost. Naša istraživanja tog masovnog zločina – pred kojim su se evropske institucije odlučile da budu samo puki svedoci – jednako kao i bavljenje zločinom nad evropskim Jevrejima, određuje naše nasleđe i to šta će od nas biti.

PRIVATNE I JAVNE DUŠE

Hana Arent razmišlja o Ajhmanovoj savesti: Svedok priča da Adolf Ajhman nije bio „seoski đilkoš“, da je, između ostalog, ljubazno razgovarao sa jevrejskim funkcionerima koji su govorili nemački, a sa kojima je saradivao kako bi se došlo do „konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Evropi“. Nije bio tip koji je želeo da se izvuče na neko mesto nalik onom u pesmi *Mandalay*, Radjarda Kiplinga, „gde deset zapovesti ne važe, a u čoveku može

da se probudi žed“. On je, naprotiv, mislio, prema svedoku, na uspeh i na takozvano „dobro društvo“ koje je poznavao. Možemo da pretpostavimo da je time imao na umu pravnu državu – u nekakvom obliku, demokratskom ili nedemokratskom.

Svoju veru u Hitlera pripisao je ne činjenici što je bio ideološki ubeđen da je sve što firer zastupa istina, već činjenici što je Hitler uspeo da se uspne od kaplara do vođe naroda koji broji 80 miliona ljudi. Stoga je Ajhman znao da treba da mu se prepusti. Momir Nikolić, nastavnik, koji je organizovao razvrstavanje i transport Muslimana iz Srebrenice do mesta njihovog pogubljenja izvan grada, razočaravajuće liči na Ajhmana.

To što je Ajhman svedočio da se čitavo društvo sa svim žarom takođe predano bacilo na izvršavanje naredbi svog firera, nije mu dalo nimalo povoda za grižu savesti, što je veoma upadljivo kada se setimo tih planova koje su nacisti sprovodili, a u kojima je i sam Ajhman bio gadna karika tog konačnog rešenja upravo kao njegov glavni knjigovođa. On nije imao razloga da sluša svoj „unutrašnji glas“ i da posumnja u svoja dela. Ne zato što nije imao takav glas, već zato što mu je savest govorila istim glasom kao i poštovano društvo. Nije bilo, tvrdio je Ajhman, drugih glasova koje bi mogao da čuje.

Posle sloma nacizma, mnogi koji su u Trećem rajhu bili na visokim administrativnim i političkim funkcijama, tvrdili su da su uvek živeli u nekoj vrsti „unutrašnjeg egzila“, da su sve vreme na psihološkom i mentalnom planu bili protiv režima. Na primer, Artur Grajzer, „gaulajter“ (partijski vođa regionalne podružnice Nacističke stranke) tvrdio je na Poljskom sudu 1946. da su zločini koje je on počinio u Poljskoj za vreme nacističke okupacije bili izvršeni pod komandom njegove „javne duše“. Njegova „privatna duša“ uvek je bila protiv toga. Sud, međutim, nije uzeo u obzir ovu suptilnu razliku.

Isto tako, nije moguće znati da li je stvarno bilo neke razlike između javnih i privatnih duša, da li je to neki rascep između onoga što je čovek radio i onoga što mu je savest govorila da je ispravno i istinito. Živeli su u „unutrašnjem egzilu“ i stoga po prirodi stvari nisu nikom ni mogli da daju do znanja da imaju neke nedoumice.

Baveći se genocidom u Bosni valjalo bi da se usredsredimo na tu

problematiku. Da ne govorimo o krivici za izbijanje rata, ni o krivici zbog mobilisanja sve te kulturne i političke napetosti ili širenja ideologije mržnje. Trebalo bi samo da se upitamo kako su ljudi mogli da prihvate pokolj kod Srebrenice, gde je sistematski ubijeno 7.000 civila, muškaraca i dečaka? Kako su ljudi prihvatili genocidnu politiku u Bosni, koja je sadržavala dobro planiranu kampanju ubijanja i progona? Odgovori ne treba da budu neka izvinjenja, a ni kajanje, samo zbog nas – mi smo već u *Anatomiji mržnje* i u ovoj knjizi razgovarali s ljudima koji stoje iza formiranja te politike. Takođe smo razgovarali sa nekadašnjim ministrom u Miloševićevo vreme, Aleksandrom Tijanićem, koji tvrdi da je oduvek bio protiv Miloševića. On je živio u unutrašnjem egzilu – samo je njegova javna duša bila ministar informisanja.

Zanima nas, pre svega, da shvatimo određene stvari, kako bismo mogli da objasnimo uzroke ponašanja ljudi u izvesnim okolnostima. Sastali smo se s jednim mladim Muslimanom na Kopenhagenskom univerzitetu, gde učestvujemo na konferenciji o Srebrenici. On je i sâm iz tog grada, pobe-
gao je kao dete kada se dogodio pokolj leta 1995, i postavio je pitanje okupljenima, iskreno začuđen: „Želeo bih da znam zašto ste nas vi Evropljani pustili da umremo, zašto ste nas prepustili našim ubicama? Pitam i ne zameram, jer sada sam samo radoznao. Živim u Evropi, živim u Danskoj, dobro mi je, srećan sam zbog mogućnosti koje sam dobio u ovoj zemlji. Ali, još nisam shvatio zašto ste nas pustili da umremo? Da li je to bilo zato što smo muslimani, ili iz nekog drugog razloga? Samo bih želeo da razumem vaše postupke.“

Na skupu su bili prisutni predstavnici različitih takozvanih „institutâ za istraživanje mira“, koji su za vreme rata pomagali Miloševićevom režimu tako što su pravili dimnu zavesu ispred vojne intervencije Srbije u vezi sa genocidnom kampanjom u Bosni tvrdeći da je ono što se tamo događa čisto bosanska stvar i da Srbija u to nije umešana. Niko od njih nije odgovorio na pitanje mladog Muslimana. Niko od njih nije rekao da li su njihove privatne duše bile protiv onoga što su njihove javne duše sprovodile.

STVARNOST KOJA JE ODRASLA

Uprkos tome što smo kao pisci *Anatomije mržnje*, kao i ove knjige, razgovarali sa mnogim žrtvama zločina u Bosni, i što sebe doživljavamo kao obične misleće i osećajne ljude, ipak nam preostaje pitanje da li smo uopšte sposobni da shvatimo tu stvarnost koju genocid podrazumeva.

Ne mislimo samo na patnje koje nam opisuju očevici. Sećanja na Jasminu iz Mostara koja kao član istražne komisije stoji pored deponije, za koju kaže da se nada da će u njoj pronaći leševe svoje ubijene dece, zauvek su nam urezana u svest. Seljak Šemso iz sela Biljani, koji stoji pored pukotine na litici gde su ubice bacili leševe njegove dece i supruge i koji moli da neko ispriča svetu njegovu priču, pomogao nam je da razumemo ono što je važno i da napišemo ove knjige.

A ipak nam se čini da još ne možemo da zamislimo sve ono monstruozno i sam obim zločina. Kao da ostaje nešto neshvatljivo u ljudskom smislu, kao da je to fenomen s onu stranu kulture, kao nekakva istorijska anomalija koja ne može da se uporedi ni sa čim, i stoga nikada ne može da se proceni i prepozna kako treba. Kada čujemo o planu RAM za istrebljenje i progon čitavog jednog naroda u Evropi, onda nam pamet staje. Čini nam se da smo emotivno i kognitivno nepismeni dok se nalazimo pred tim preobimnim tekstovima, i da uopšte ne možemo da objasnimo kako zapravo pred sobom i imamo te tekstove.

Razgovarali smo s nekima od ljudi za koje se pretpostavlja da su arhitekte tih neshvatljivih planova za genocid. Istoričar Milorad Ekmečić vrti glavom i smeška se dok govori kako on, kada bi bio na našem mestu, ne bi uzeo za ozbiljno te glasine o planu za istrebljenje. Filozof Mihailo Marković neće ni da čuje o nekom planu, već nam umesto toga objašnjava da su sistematsko istrebljenje i progon nastali zbog okrutnosti koja je uzrokovana osobinama brđana iz tih bosanskih krajeva, dakle, kao posledica lošeg nasleđa. Svako od njih pokušava da nam na svoj način objasni kako nemamo tekstove pred sobom. Obojica su prijazni starci, i dok s njima razgovaramo, na momente nam se čini kao da je sve to samo san, da su oni

uistinu u pravu, da su isti kao i mi, i da na neki način svojim uveravanjima žele da nas zaštite od stvarnosti koja je odrasla.

ZABORAVLJENI HEROJ POVLAČENJA

Plan RAM za istrebljenje i progon bosanskih Muslimana – konačno rešenje. Bilo da postoji otkucan na pisačkoj mašini ili pre kao hijerarhija planova različite razrađenosti, svejedno, bez sumnje postoji planirani karakter akcija. Za Slobodana Miloševića, Milorada Ekmečića, Vasilija Krestića, Mihaila Markovića, Ratka Mladića i Radovana Karadžića sigurno da je postojao trenutak kada su u svojim umovima morali da pokušaju da zamisle posledice koje je plan RAM morao da proizvede. To je bio plan u kojem su oni sami bili ugrađeni svojom filozofskom, političkom ili vojnom misijom. Koje bi bile posledice tih planiranih akcija? Ne posle rata, gde bi sve moglo da se pozdravi u nacionalnom i mitološkom svetlu, već neposredno posle, kada bi prestao rad tih paklenih sila, kada bi se skršila bosanska država i poslala dobro naoružana armija i kriminalne paravojne organizacije na civilno stanovništvo bez odbrane? Rat bi počeo da hara, od reke Drine i zapadno i južno, sela bi gorela i čitava odblast bi bila avetinjski pusta. Muškarci, žene i deca bili bi ubijeni ili proterani.

Može se zamisliti da bi se čovek koji uviđa posledice ovog plana za koji je odgovoran, slomio pod teretom misli o tome. Da bi priznao slom i osetio strah pred stvarnošću, koja kao da je izgubila svaku vezu s moralom i ljudskošću bilo koje vrste. Taj čovek bi, drugim rečima, osetio šok, postao bi paralisani, i ako poseduje iole moralnog osećanja i zdravog razuma, ne bi bio u stanju da zamisli sebe živog ako bi ikako učestvoao u sprovođenju ovakvih istorijski nenormalnih postupaka. Može se zamisliti da čovek vidi kako stoji pred nečim nehumanim u najdubljem smislu te reči, nečim gotovo metafizičkim, dok treba da preuzme odgovornost za zločine protiv pojedinaca u tom obimu koji, uprkos svemu, prevazilaze svaku maštu.

Ali u šoku je i olakšanje, jer ono stvara odmak, momentum, neku vrstu praznine, u kojoj se jedino može razmišljati. Šta to radim? Drugim rečima, šok može u takvom slučaju, kao što nemački pisac Ginter Anders piše u

knjizi *Mi, sinovi Ajhmana*, da bude snaga koja upozorava na proces u kojem čovek učestvuje. I time se može reći da daje obećanje o moralnoj mogućnosti. U stvari, imamo i ovde primer za to kako je neko zgrabio tu šansu.

Vladimir Srebrov je bio jedan od osnivača srpske nacionalističke stranke SDS, na čije je čelo došao Radovan Karadžić, i koja je (ta stranka) bila nominalni organizator sprovođenja genocida. Pre nego što je nastao pakao, Srebrova su upoznali sa planom RAM, i on je tada uvideo – upravo u tom trenutku – koje posledice njegov nacionalistički projekt može da proizvede. Kao jedini takav na koga smo naišli u našem izvornom materijalu, on se okrenuo protiv toga, ustao protiv drakonskih posledica nacionalističkog ludila i svoje dane završio slomljen u ćeliji, a obeščašćen od sunarodnika. Uhapsili su ga srpski prijatelji na Palama za vreme rata. O njemu je nacionalista Milorad Ekmečić s omalovažavanjem govorio kao o zbunjenom bosanskom pesniku, a nacionalistički muslimanski lider Alija Izetbegović ga je ismevao kao neuspešnog pisca. To je čast koja je dodeljena heroju odustajanja. Vladimir Srebrov je umro ubrzo nakon puštanja iz zatvora sredinom 90-ih, nepoželjan i zaboravljen u egzilu u Londonu.

Ni Mihailo Marković ni Vasilije Krestić, koje smo intervjuisali u ovoj knjizi, nisu se konfrontirali sa ovim zamišljenim posledicama kao što je to učinio Vladimir Srebrov. Ni Milorad Ekmečić, koga smo intervjuisali u knjizi *Anatomija mržnje*, ili, s druge strane, Alija Izetbegović. Ili jesu. Možda su zapravo živeli u trenucima unutrašnjeg egzila, ali su zatim potisnuli svoje sumnje? Znamo da je inteligentni i hladnokrvni istoričar Milorad Ekmečić kalkulisao sa brojem žrtava svog plana i da je došao do više hiljada života, što je smatrao istorijskom nužnošću kada se ima u vidu primena njegovog nacionalističkog projekta.

Kako god bilo, posle tog trenutka postoje dva puta koja se mogu zamisliti i koja čoveka vode u dva neopoziva pravca. Jedan put vodi od momentuma do sloma, i dalje do odgovorne svesti bez iluzija. Taj put je, kao jedini, izabrao junak povlačenja, Vladimir Srebrov.

Drugi put vodi do stanja bez savesti. Političke i ideološke vođe koje su odabrali ovaj drugi put i dalje sede u još nedirnutim političkim institucijama, osim ako nisu mrtvi ili, u pojedinim slučajevima, u pritvoru u Hagu. A oni su, bez obzira na to da li to znaju ili ne, odgovorni za nepojmljivu

čudovišnost zločina. Oni su odgovorni, ako ni zbog čega drugog, a ono zato što su namerno stvorili nužne uslove za taj pakao koji je nastao da bi se ostvarile njihove utopije: jer planiranje, a da nije jasno šta je to što se planira, jeste logička protivrečnost. Milorad Ekmečić poriče u *Anatomiji mržnje* da je bilo šta planirao, i, koliko se vidi, i nema uopšte reči o planiranju. Alija Izetbegović se pravi glup. A Mihailo Marković i Vasilije Krestić misle da nisu sudelovali u tome. Da nisu tako mislili.

Jer kada se planira, tada se čovek ne zadovoljava samo da jednom zamisli posledice planiranog, jer to po prirodi stvari nije impulsivna aktivnost. Ono obuhvata obimnu logistiku, koja dokle god čovek planira implicira da on permanentno stvara slike posledica koje mogu da nastanu. Sve je to uvideo junak povlačenja, i time izabrao ljudsko poniženje.

TABU

Ginter (Günther) Anders piše u svojoj knjizi iz 1964, *Mi, sinovi Ajhmana*, da su ljudi koji su bili određeni da služe u nemačkim koncentracionim logorima, verovatno zbog izvesnih rudimenata tabua iz svog civilnog života u nemačkoj pravnoj državi, morali da prođu tečajeve da bi se oslobodili, da bi naučili da mogu bez osećanja greha da rade na tome što su morali da sprovedu. Morali su, drugim rečima, da prođu kroz ispit torture i ubijanja da bi naučili da ubijaju svoje tabue.

Čak i glavni knjigovođa holokausta, Adolf Ajhman, morao je na suđenju u Jerusalimu 1961. da prizna da je bio dirnut kada je jednom posetio koncentracioni logor. Bilo mu je muka, kada je video kako je krv ubijene ljudske mase počela da navire iz zemlje. Čak i taj čovek je priznao da je jedva bio sposoban da izvršava svoj posao koji je sam započeo. U svom svedočenju potvrdio je da i on poseduje bar minimum čovečnosti. Ipak je nemoguće reći šta je užasnije: sam postupak ili odnos, podatak da stomak treba da mu nalazi azil od užasa i saosećajnosti.

Regrutovanjem „Tigrova“, „Belih orlova“, „Žutih zolja“, „Pantera“ i drugih paravojnih formacija s imenima poput dečakčkih bandi kao kičme u primeni plana RAM – a ne armijom sa svojim običnim Srbima – nacističke

metode su poboljšane. Ovi huligani i kriminalci kao margina svakog društva već su bili predisponirani za nihilističku kulturu nasilja, koja s planom za istrebljenje postaje racionalizovana u obimnoj logistici imajući u vidu politički projekt velikih razmera. Ovde nisu bili potrebni tečajevi kako bi se ubili rudimenti tabua iz jugoslovenske pravne države. Ovde se Encebergerovo besciljno mikronasilje bez problema stapa sa makronasiljem. Ovi socijalni elementi već su bili pri ruci i mogli su u kratkom roku da se angažuju kada se kriza zaoštrila i kada je došao pravi čas. Jer, činjenica je da paravojne bande, ili, bolje reći, organizacije, nisu stvorene spontano. U izvesnim slučajevima čak su i u Srbiji postojale iregularne paravojne formacije koje su, bez zvaničnog odobrenja, želele da sudeluju u ubilačkim i pljačkaškim pohodima u Bosni. Sve ukazuje na to, kao što je objašnjeno u ovoj knjizi, da su one bile deo strategije, da su planski učestvovala u vođenju rata sa svojom komandnom strukturom odvojenom od armije, ali, ipak, da su pripadnici tih formacija imali odobrenje i formalno bili mobilisani, koordinisali akcije sa armijom i njihovim zacrtanim ciljem da ubijaju civile i šire užas da bi ostvarili „etničko čišćenje“, kako su izabrali da zovu tu kampanju. Stoga, tu nije bilo govora o nekom spontanom pokretu, već o naročitoj komandi – *sonderkommand* (nemački izraz za jedinice koje su imale isključivi zadatak da pronalaze i ubijaju Jevreje) – koja je postala kičma u implementaciji plana RAM, da bi on uopšte mogao da uspe za relativno kratko vreme. Može se pretpostaviti da je razmatran naročit socijalni i psihološki profil koji su pripadnici ovih komandi morali da imaju, kao i to kako komande treba da se organizuju, da bi plan RAM uopšte imao neke šanse i da bi se mogao realizovati u roku od samo nekoliko meseci.

Kada smo jedne kišne letnje večeri dve godine ranije, pored reke, razgovarali sa Đorđem Slavnićem, asistentom književnosti na fakultetu u Sarajevu, koji je diplomirao na Ibzenu, on nam je ispričao kako je preživeo u svojoj sarajevskoj četvrti kada su počeli da organizuju odbranu grada. Iz nekog razloga, na samom početku rata njegov kraj je bio pošteđen minobacačkih napada. Do onog trenutka kada je njegov komšija, srpski nacionalistički profesor istorije Milorad Ekmečić, nestao iz grada i pojavio se kod svojih političkih istomišljenika u Beogradu. Tada su granate počele da padaju i na ulice oko njegove kuće.

Kada su provalili u profesorov napušteni stan i pretražili mu biblioteku, našli su gomile nacističke literature i literature koja se bavila nacističkim zločinima. To možda nije bilo iznenađujuće imajući u vidu činjenicu da je to biblioteka jednog istoričara. Međutim, neobično je bilo to što su u knjigama našli i istoričareve beleške, koje su upućivale na to da ih je čitao da bi ispitao metode nacista i, ako je moguće postaviti takvu hipotezu, s ciljem da ih poboljša.

Nije nikakva tajna da smo, uprkos poverenju u iskrenost Đorđa Slavnića i njegovu inteligenciju, istinu govoreći, imali brojne rasprave o tome koliko je plauzibilan ovaj nalaz. Ali, ostavimo zasad to po strani. Ono što sada čekamo jeste da se obelodani i sam plan RAM i da se profesorova napuštena biblioteka analizira. Do tada moramo i ovu mogućnost da držimo otvorenom, dakle, da Đorđe Slavnić ima pravo.

Sa planom RAM ljudi su bili u stanju da poboljšaju metode nacista u ovom aspektu: formalnim primanjem paravojnih organizacija – ne bandi – dobijalo se na vremenu, i bez prethodnih kurseva mogao se implementirati plan za istrebljenje. Pored toga, izbegavali su se ljudi, oni obični regruti, koji su bili povezani sa društvom, i koji su mogli da umanje efikasnost u zločinima. Očigledno su u srpskom vođstvu mislili da će sa paravojnim formacijama, kao i sa malim i tajnim vođstvom u Ministarstvu unutrašnjih poslova, obrazovati nepropusne pregrade između zločina i društva, tako da nijedna informacija o zločinima neće moći da dođe do relevantnih izvora. Ta strategija je do daljeg pokazala svoju – relativnu – uspešnost. Kao što je objašnjeno u ovoj knjizi, ta tajna logistika iza onoga što se pokazalo da je opsežna državno organizovana genocidna kampanja, odmotava se sasvim polako i veoma teško na suđenjima u Haškom tribunalu. I dalje mnogi negiraju postojanje plana, pa i oni van Srbije.

IDEOLOGIZOVANJE ZLA

Dva stara partizana, Milovan Đilas i Adil Zulfikarpašić, raspravljaju u knjizi *The Bosniak* o jednom od uzroka za to što je iza sloma komunizma usledilo nacionalističko varvarstvo. Obojica imaju istovetnu partizansku

prošlost kao aktivni partizani u Titovom pokretu otpora protiv nacističke okupacije. Ali, posle dolaska na vlast i konsolidacije komunističke partije kao državne, demokratski probuđen Zulfikarpašić pobegao je na drugu stranu iza gvozdene zavese, i od tada gradi karijeru kao poslovan čovek u Švajcarskoj, odakle je objavljivao politički i demokratski nenacionalistički časopis posvećen bosanskim prilikama. Ne potpuno bezazlen poduhvat, jer su ga nekolike antikomunističke i snažne nacionalističke suprotstavljene snage – četnici i hrvatski fašisti – više puta pokušavale da ubiju. A i komunistička jugoslovenska tajna služba, misli se, pokušala je da kidnapuje Zulfikarpašića, jer se verovalo da on ima dragocena i poverljiva saznanja, između ostalog, i o vojnim prilikama u Jugoslaviji. Zulfikarpašićev kasniji politički angažman, između ostalog i sa Muhamedom Filipovićem, iscrpno je opisan u ovoj knjizi.

Milovan Đilas je na Zapadu postao poznat 1954, kada je kao disident u komunističkoj partiji pao u nemilost, počeo da kritikuje socijalizam i između ostalog objavio knjigu *Nova klasa*. To je naravno dovelo do represalija, ali kao pisac Đilas je bio u stanju da nastavi karijeru interesantnim delima o istoriji tog otpora. Manje je poznato da je svoje književno interesovanje posvetio delu srpsko-crnogorskog nacionalnog pesnika, Njegoša, i u knjizi o njemu taj demokratski disident daje neke prilično dubiozne, da ne kažemo užasavajuće iskaze, izražavajući svoju predanost Njegoševom varvarskom spevu *Gorski vijenac* (1847) u kome se nasilje i etnički pokolj slave kao najuzvišeniji izrazi nepatvorene ljubavi prema srpskom nacionalnom identitetu. Ali moguće je zaboraviti taj lapsus iz šezdesetih, jer u ovoj knjizi, *The Bosniak*, u kojoj su Đilasov intervju i rasprava sa Adilom Zulfikarpašićem, tema je život ovog drugog i njegova karijera. Njegov neobičan put od bosanskog detinjstva, kao sina muslimanskog zemljoposjednika do angažmana u komunističkom pokretu otpora, preko intelektualne opozicije u egzilu i liberalizma, te povratka zahvaljujući raspadu komunističke vlasti posle više od četrdeset godina, kada su se ljudi našli pred mogućim demokratskim izazovom i samostalnošću za Bosnu.

U ovoj knjizi već smo poblizje razmotrili Zulfikarpašićeve napore da obezbedi da se Bosna izvede na otvoreni i demokratski put. Posle tog uzaludnog pokušaja da spreči rat i nacionalističke ispade, mi kao čitaoci

srećemo dva stara partizana koji razgovaraju u hotelu u Budimpešti 1994. godine.

Oni raspravljaju o istoriji i ideologiji, pokušavajući da zaokruže neke korene koji leže u razlozima zbog kojih demokratski preobražaj nije uspeo. Đilas najveću vrednost pridaje sadejstvu dveju negativnih snaga – to je po njemu dovelo do čitave nesreće. Politička elita, to jest, stari nosioci moći u državama pređašnje Jugoslavije, koji su posedovali administrativno i političko iskustvo, nisu se našli pred izazovom demokratske, snažne i antikomunističke opozicije. Oni su samo „reformisali“ sami sebe, ali promene su bile nominalne – stari ljudi su uzeli nove etikete. Sâmo nasleđe partijske diktature i policijske države, čitav politički diskurs i način mišljenja ostao je nedirnut, jedino što se zaogrnuo nacionalsitičkom ideologijom – uključujući i paranoju, iracionalnost, šovinizam, logorsko razmišljanje, mentalitet kasarne – potpuno operisan od ideje o otvorenom društvu s dijalogom i institucionalnih struktura koje bi to mogle da ostvare. On na taj način vidi tu ideološku stagnaciju, što veoma liči na stvarni oportunistički nametrom da se po svaku cenu sačuva vlast time što bi se podišlo raspoloženju u narodu koje ih je sledilo. U suštini, to je rezultat istinskog manjka demokratskog nasleđa na Balkanu.

Možda zbog svog skrivenog književnog afiniteta za srpsku nacionalno-šovinističku tradiciju, Đilas ima u vidu i *versunkenes Kulturgut*, koja se nalazi i vrebava u umu masa, i koja pod pravim nenormalnim okolnostima izbija na površinu i dobija svoj izraz u čitavom društvu: na pijacama, u kafanama, na ulicama i na selu. Sa svih mesta i iz najudaljenijih krajeva u svim balkanskim državama ljudi iznose svoje čežnje i odasvud stižu te tendencije povezane sa arhaičnom slikom o sebi i zastarelim pojmovima o svetu, a njih snaži i okuplja politička klasa koju čine i stari komunisti koji su se samo nominalno reformisali, ali i antikomunisti, koji su duboko u sebi sektaški nacionalisti, a svuda ih podržavaju intelektualci i masovni mediji. Sve se na višoj ravni ujedinjuje u masovno ludilo.

Kosmpolita Zulfikarpašić, koji je kao biznismen živeo pola stoleća u demokratskoj Zapadnoj Evropi s tim u vezi kaže da „demokratija“ u zapadnom smislu jeste potpuno nepoznat pojam na Balkanu, i taj nedostatak nasleđa jeste razlog što države idu ka političkom vakuumu, u kojem

se oslobađaju šovinistička osećanja i najmračniji instinkti. I sama reč „sloboda“ nepojmljiva je apstrakcija, a bez tog shvatanja i demokratija naravno postaje potpuno besmislena. „Slobodne institucije“, „slobodne organizacije“ – nepojmljivi su fenomeni. Između ostalog i zbog toga je Zulfikarpašić pokušao da se tom stvari pozabavi praktično, kada se vratio u domovinu posle egzila. Najveće pretnje bili su etnički i religiozni sukobi, i zato je on pokušao da stvori kontakte sa Savezom komunista u veri da će komunisti moći da se reformišu, kao što se to desilo sa partijama u ostatku Istočne Evrope. Nadao se da će administrativna elita moći da se asimiluje u nove demokratske, liberalne i nenacionalističke organizacije.

Tu Đilas ulazi u raspravu praveći temeljnu distinkciju između prvobitno nacionalističkih snaga i komunista. Po njemu, sve varijante iracionalnog antikomunizma, koji je neraskidivi deo nasleđa nacionalista, neizbežno vode nekom obliku fašizma. Ali, s druge strane, pred komunistima se možda nalazi put, iako dug i složen, koji vodi iz tog istorijskog ćorsokaka. Nema primera da su se stvarni fašisti reformisali, nema slučaja da su oni pokazali žaljenje i okajali svoje ideološke i političke grehe. Međutim, komunizam je drugačiji, jer, ako ništa drugo – bar nominalno, možemo dodati – ima humanističku klicu. I zato komunizam uvek ima svoje jeretike, svoje otpadnike (kao što su i ova dva postarija gospodina). Iz komunizma postoji izlaz. Tu leži istorijska i ideološka mogućnost, koju je Zulfikarpašić pokušao da iskoristi svojim političkim naporima, kada se vratio u Bosnu.

Za nacionaliste, naprotiv, Đilas ne vidi mogućnost „resocijalizacije“, ili reforme, pošto su u celokupnom svom mišljenju duboko iracionalni. I stoga je jedino održivo rešenje – a ovde govori stari partizan – da se ti elementi i njihove organizacije ukinu, ako treba i fizički. Oni, u svakom slučaju, moraju da se izbrišu sa istorijske pozornice da bi demokratija mogla da dobije priliku.

Zulfikarpašić misli da se preko novih nacionalista i starih komunista, koji su se samo nominalno reformisali, može doći do zaključka kako se stara komunistička i totalitarna struktura mišljenja ponavlja. Jer, ipak je sve to ono staro. Ideološka ambalaža se promenila, to je sigurno, ali političke metode i fanatizam isti su kao i u komunističkoj policijskoj državi.

U *Islamskoj deklaraciji* Alije Izetbegovića može se videti kako se stara

komunistička struktura mišljenja ponavlja u tom prividno antikomunističkom delu, gotovo do svake pojedinačne floskule – kao što smo to već analizirali u *Anatomiji mržnje*. Zulfikarpašić u intervjuu spominje primer političkih metoda koje su prepoznatljive i karakteristične za tog muslimanskog nacionalistu. Izetbegović je, naime, otpisao više intelektualaca koji su kritikovali njegove političke sklonosti, kao „državne neprijatelje“ i „narodne neprijatelje“ – što je karakteristična retorika iz doba staljinizma. Time Izetbegović sebi pripisuje božija svojstva, svemoguće znanje i moć, zbog čega i misli da je u stanju da sudi svim kritičarima. Jedna stvar je kada slobodan i nezavisan sud osudi osobu zbog izdaje države, ali u demokratskom procesu i u slobodnom i otvorenom društvu reč „izdajnik“ ili sintagma „državni izdajnik“ potpuno su nepoznati pojmovi. To navodi Zulfikarpašića na zaključak kako ta politička aktivnost, koja je usledila u Bosni posle pada komunizma, nije ništa drugo do brutalno i pojednostavljeno reizdanje komunističke ideologije. Kao treći bivši komunista, ateista ali musliman po kulturnom nasleđu, Muhamed Filipović, u intervjuu u toj knjizi kaže da su religiozni fundamentalisti nesposobni za ono što je centralno u dijalogu i promenama koje bi vodile u demokratiju, a to je kompromis.

U tako ocrtanom političkom pejzažu Đilas vidi čudovišta kao što su Milošević i Izetbegović kako stvaraju prostor za delovanje, zato što im vladajući totalitarni diskurs dozvoljava da bez prepreka deluju, jer stalno mogu da ukazuju na svoju naročitu misiju. Oni izgledaju ili kao da ih je poslao sam Bog ili Istorija sa velikim „I“, kao neke vrste mesija, čija je misija da oslobode i spasu narod i njegov identitet. Ti ljudi ne razmišljaju normalno, i nemaju normalna ljudska osećanja, već su opsednuti ogromnim, fantastičnim ciljevima, koji se uopšte ne mogu ostvariti bez brutalnih i neljudskih sredstava.

Dva starca, jeretici koji su još u mladosti napustili totalitarni komunizam, mogu da se sretnu u demokratskom dijalogu, ali su se čudno otuđili od onoga što je postala njihova savremenost. Zulfikarpašić dodaje da će ljudi koji su sada osvojili političku scenu svojom posebnom mesijanskom misijom u svako doba biti u stanju da oprost sebi i da osude svoje protivnike ne birajući sredstva. Oni misle da su u stanju da sami odlučuju šta

je dobro a šta zlo u toj meri da primenjuju neku vrstu gotovo religiozno zasnovanog „prava prvenstva“ u svojim političkim planovima. Toliko je duboko potonula politika.

Aliju Izetbegovića njegovi sledbenici vide kao Božijeg izaslanika, poslanog na Zemlju zbog muslimana, da spase islam. Svi mrtvi i svi proterani samo su žrtva koju treba prineti da bi se spasio islam za milione ljudi, da bi se religija vratila na pravi put. I ne samo Aliju Izetbegovića, već sa njim i na čitavo vođstvo SDA gledaju kao na najveće junake, koji zaslužuju i najveće počasti, jer samo su oni pozvani da spasu muslimane na ovome svetu.

Nije slučajno što je najveće odlikovanje pravoslavne crkve dodeljeno Radovanu Karadžiću na svečanosti u Grčkoj, i što je Alija Izetbegović primio odlikovanje u Saudijskoj Arabiji za širenje islamske poruke.

Ova dva jeretika, Milovan Đilas i Adil Zulfikarpašić, koji su još pre jedne generacije napustili svoje totalitarne crkve, mogu da uvide potpuni politički pad svoga doba. Ujedno, može se uočiti i to kako su se otuđili od svoga vremena. Ispražnjene od budućnosti i do vrha pune preistorijske mitologije, balkanske države idu u iracionalni mrak, u kojem ideologizovanje zla vodi ljude s ciljem da se opravdaju svi zločini.

NATION BUILDING – BALKAN GODINE NULTE

Scenografija rata tiče se obimnih planova za vođenje rata. Planovi se postepeno obelodanjuju. Ali, scenografija rata tiče se i čitavog tog opsežnog razvoja, koji se proteže od korena nacionalističkih i islamskih pokreta pre mnogo decenija, preko njihovog pojavljivanja 80-ih, njihove eksplozije 90-ih, do uništenih društava, što je danas sasvim očigledno.

Srbija, na mnogo načina totalitarna država, koja pokušava da se približi demokratiji u zapadnom smislu te reči, ali u kojoj gole političke procedure neprestano pokazuju da to nije dovoljna defincija demokratije: veliki delovi državne administracije i skoro polovina biračkog tela u mentalnoj su stagnaciji u različitim varijantama radikalnog nacionalizma.

A u Bosni prošlo je više od osam godina od kada je Dejtonskim sporazumom prestao rat. Ipak, poseta toj zemlji doživljaj je od koga zanemite.

Rat je i dalje prisutan gde god da se okrenete. Ne samo u obliku uništenih kuća, u koje proterani još uvek ne smeju da se vrate, već u uređenju čitave države. Ili, trebalo bi reći, „države“, jer ta država koju je je međunarodna zajednica kodifikovala Dejtonskim sporazumom nema mnogo dodirnih tačaka sa onim što uobičajeno podrazumevamo pod rečju „država“.

Dejtonski sporazum je zapravo zamrznuo željeni cilj nacionalista na sve tri strane: tri mini-države koje u stvarnosti imaju svoje vlade. To što u zemlji, koja je po izmešanosti stanovništva slična Danskoj, rezultira sa tri mini-ekonomije, nesposobne da se same održe, nacionalisti sa sve tri strane smatraju nužnim zlom. Čak i ustav nije demokatičan u uobičajenom značenju te reči: tri naroda imaju čvrstu podelu mandata u parlamentu. To znači da Srbin u Muslimansko-hrvatskoj Federaciji realno ne može da zauzme političku funkciju, a isto tako ni Musliman ili Hrvat u Republici Srpskoj. I to takođe znači da je vlast nacionalista ustavno osigurana. Dejtonski sporazum nije eliminisao nacionaliste. Ne samo što je njihovim strankama dozvoljeno da nastave da postoje – stranke nastavljaju sa istim vođstvima koja su vodila rat, ako se zanemari vrhuška koja je optužena u Haškom tribunalu. Ratna ekonomija je, drugim rečima, mogla da se nastavi i nacionalističke stranke stoga imaju veoma malo veze sa uobičajenim demokratskim strankama, a mnogo više toga zajedničkog imaju sa mafijama – vladajuća partija deli funkcije, organizacije, raspodeljuje robu, plate i privilegije svojim istaknutim simpatizerima. A ako niste među onima koji podržavaju vladajuću stranku, onda ste na ničijoj zemlji, kao što to otkriva slučaj Đorđa Slavnića: kao najprikladniji kandidat za mesto direktora Nacionalnog muzeja Bosne, bio je odbijen samo zato što je Srbin. Dokazani demokrata, garantovano antikaradžićevski Srbin, jedan od „Alijinih Srba“, koji je rizikovao život da bi se borio protiv svojih nacionalističkih sunarodnika, ali i dalje ipak Srbin, te stoga ne može da bude među klijentelom SDA u Sarajevu.

Dejtonski sporazum je, jednom rečju, stvorio troglavu aždahu, državu koja gotovo i da nije država budući onako sastavljena od tri mafijaške mini- države. Dejton je, jednostavno rečeno, dao nacionalistima ono što su hteli. To naravno nije moglo da zaživi: moralo je nešto da se učini po pitanju ukrasa – i to je učinjeno u obliku zahteva da svi proterani mogu da

se vrate svojim domovima. Da ta odluka nema nikakvu vrednost, vreme je odavno pokazalo: osam godina posle donošenja odluke, sramno mali broj ljudi vratio se u svoje kuće, a broj spaljenih kuća je i dalje ogroman. Ali, ko je ozbiljno i očekivao da će ljudi moći da se vrate u oblasti koje su sada pod nadležnošću onih koji su ih pre toga proterali? I ko bi, sada kada je prošlo osam godina od kraja rata, uopšte i pomišljao da se vrati, ako nije u kakvom logoru? Zar ljudima nije bolje pod nesigurnim i teškim uslovima kao izbeglicama u stranoj zemlji, ili, posle repatrijacije, „na drugoj strani“, nego pod zaštitom, na primer, policije Republike Srpske? Jer, mlađe izbeglice do sada su dobile decu, koja sve više osećaju da pripadaju novom okruženju nego kraju odakle su došli njihovi roditelji. Jedini na kojima uistinu može uspeti politika repatrijacije čitavih osam godina posle, jesu starci, koji se neće trajno izmeniti u mešanju stanovništva, jer su prošli doba u kojem se rađaju deca a koji i ne mogu da doprinesu već obogaljenom ekonomskom životu svog kraja.

Bosna u mnogom pogledu ostaje ogledni primer za Zapad, pa i u pogledu toga što se problem obnove zemalja pogođenih diktaturom ili ratom ne smanjuje. (Uporediti slučaj Bosne, na primer, sa Irakom. – *Prim. autora.*) Bosna je lekcija iz *nation buildinga* – iz principa da treba učiti na svojim greškama. Kako je neko mogao i da pomisli da stvori državu koja od početka nema zajednička politička tela? Kako bi država trebalo da se razvija ako ima tri odvojene obaveštajne službe, a nijednu na zajedničkom, državnom nivou? Izgleda da je u pogledu demokratskih razumevanja glavna karakteristika međunarode zajednice velika naivnost. Zamišlja se da su vojna okupacija u kombinaciji sa, i to samo delimično, demokratskim ustavom dovoljna baza da nastane nova država koja može da se brine sama o sebi. Ali, kada je nešto tako elementarno, kao što je tvrdnja da je monopol na nasilje u području i dalje u rukama nacionalističkih mafija, to umnogome sputava da se napravi onaj prvi korak u istinski demokratskom pravcu. Kada je reč o politici prema vladajućim partijama totalitarnih država, taktika se na klatnu pomera od potpunog prihvatanja (na primer, nacionalističkih partija u Bosni) do potpunog odbijanja (ukidanja i rasformiranja Baas partije u Iraku). Da li je rešenje na pola puta? Odsecanje vrhuške takvih struktura, a amnestija i saradnja s njihovim nižim nivoima?

Jer primer svih primera za noviji *nation building* jeste Savezna Republika Nemačka posle 1945. Ako se ne sprovede denacifikacija, totalitarne strukture će nesmetano da se reprodukuju (Bosna), ako se pokuša denacifikacija do kraja, onda je rezultat uništenje elementarnih društvenih struktura i stvaranje prave anarhije (Irak). S druge strane, mora se, naravno, priznati da je Nemačka, čak i godine 1945, posedovala kulturnu tradiciju od pre 1933. i ekonomsku moć koju ni Bosna ni Irak nemaju i stoga je poređenje možda neumesno. Ipak, negde između potpune denacifikacije i totalnog prihvatanja nacista mora se naći alternativa.

Potpuno otvoreno pitanje jeste ekonomsko stanje područja. Bosna i dalje ima nezaposlenost na nivou od 50%, a mnogi od onih koji rade, imaju taj posao samo zbog prisutnih međunarodnih organizacija. Veliki deo novca koji stiže međunarodnim kanalima za pomoć, čini se da završava u mafijaškim džepovima. Bosna je tradicionalno, iz vremena Jugoslavije, područje s teškom industrijom i nema kontinuitet postojanja malih preduzeća. Ona su u vremenu komunizma bila smatrana neprimerenim, a ni islam ih nije podržavao. Nastavni programi nisu zajednički, osim ako ih ne nametne visoki predstavnik Ujedinjenih nacija, što će reći da se nevesele tradicije mogu prenositi pokoljenjima koja dolaze.

Zbog čega je došlo do fatalnih grešaka međunarodne demokratske zajednice po svim ovim pitanjima? Možda je reč o osnovnom nerazumevanju koje se zasnivalo na naivnom liberalizmu. Oni misle da je diktatura tlačenje nevinih, ali u suštini idealnih ljudi. Tek kada se diktatura ukine, smatraju oni, demokratija će nastati sama od sebe i spontano će da procveta. Ali stvarni *nation building* pre mora da zahteva da ljudi počnu da misle o negativnoj antropologiji: ljudi nisu spontane demokrate. Demokratija nije prirodno stanje, ona je visoko sofisticirani i rafinirani korak u razvoju, koja počiva na čitavom nizu pretpostavki. Ako neko preuzme taj izuzetno važan zadatak, da gradi demokratiju u nekoj drugoj zemlji, to se onda ne radi tako što se tamo krene sa vojskom i obore dva spomenika. Mora se imati policijska struktura koju treba postaviti odmah posle preuzimanja vlasti, a onda se mora krenuti sa izgradnjom institucija, političkih, bezbednosnih, obrazovnih, vezanih za medije, ekonomskih i drugih. Tek unutar okvira takvih institucija, to jest, pravne države, slobodno tržište može da se razvije

i da pokaže svoje klasične prednosti, a slobodni izbori u demokratskoj izbornoj proceduri mogu da daju realni smisao. Bez tih pretpostavki – i tu greši naivni liberalizam – slobodno tržište neće moći da razlikuje slobodnu konkurenciju između kriminalnih mafija. Primarni zadatak tih struktura je, naravno, da maskimalizuje profite svim sredstvima i uz pomoć svih mogućih zločina, a da bi mogle da funkcionišu oni nastoje da nadvladaju upravo jedino ono što može da ih spreči u aktivnosti: državnu vlast.

KADA KO MORA DA SE UMEŠA?

Još temeljnije pitanje od *nation buildinga* tiče se problema koji se javio velikom snagom na svetskoj političkoj sceni poslednje decenije xx veka i koje će bez sumnje postati odlučujuće pitanje visoke politike XXI veka: kada i ko treba da se umeša? Pitanje ima naravno mnogo potpitanja: šta to znači, umešati se, koliko, kojim sredstvima? I: ko je to „svetska zajednica“ – UN, NATO, SAD, EU, Rusija, Kina, ili bilo koja slučajno naoružana banditska država? Dva krajnja gledišta u debati mogu se odmah odbaciti: legalistički i onaj koji sledi politiku sile. Legalizam – koga, da ironija bude veća, na terenu vode antilegalističke strane na političkim ekstremima – zahteva da odluke UN i međunarodni zakoni budu odlučujući za legitimnost mešanja u unutrašnje stvari. To gledište previđa da UN nema moć da silom nametne bilo koji zakon, da je UN naizmenično talac velikih sila, i da međunarodno pravo i ne postoji na neki drugi način osim kao klica onoga što danas vidimo u obliku Tribunala za ratne zločine. Ujedinjene nacije pate od unutrašnje protivrečnosti – od toga što se oba principa, i onaj o suverenitetu zemalja članica i onaj o ljudskim pravima ističu odjednom, jedan uz drugoga, ravnopravno, a da nema procedura za njihovo međusobno odmeravanje. Ova protivrečnost ostaje potpuno otvorena, i šta da se radi kada jedna država članica ipak krši ljudska prava – treba li tada zauzvrat kršiti suverenitet države? Drugim rečima, ne postoji zakonska osnova za postupanje, a odluka o mešanju ili nemešanju stoga i ne može da ide pravnim putem. Drugo ekstremno stanovište jeste cinično izlaganje realpolitičkog uvida, da se svetsko društvo sastoji od anarhije država, koje slede svoje

sopstvene interese, koji su u izvesnom obimu van njihove kontrole, budući da su im te interese odredile istorija, kultura, biogeografija. Ovaj uvid je nezaobizalan za svakog ko se međunarodnim odnosima ne bavi laički, ali uvid postaje čist cinizam ako se iz toga zaključi da je međunarodno delovanje nemoguće učiniti predmetom prosuđivanja, koje je iznad te anarhije. Ljudska prava, demokratija i pre vremena zastarela reč „civilizacija“, čine norme, koje se izdižu iznad interesa velikih sila, i koje mogu i treba da budu važeće, a da se, s druge strane, mogu silom nametati sredstvima koja liče na zakonodavna. Pojedinačno mešanje mora stoga biti predmet procene na osnovu tih normi. Međutim, takva procena nije relativna. Nije dovoljno – iako je trik dobro poznat još od postojanja Nemačke Demokratske Republike – samo nazvati sebe i svoju politiku „demokratskom“. Da, nije dovoljno čak ni to da se ukaže na to da neka vlast ima potporu u vidu demokratskih izbora. Pojam demokratije nije kulturološki relativan, i ne možemo se samo zadovoljno nasmešiti na pomisao na složenu mnogostrukost shvatanja demokratije, ako imamo u vidu staljinizam, fašizam, velikosrpsko čišćenje, vladavinu šerijatskog zakona i slično, što se tumači samo kao „drugi oblici“ demokratije. Mnogi u nekadašnjim državama Jugoslavije koriste taj pojam s mnogo taštine – u Srbiji se on često koristi kao sinonim za ogoljene forme izborne procedure ili zahteve koje Srbi ispostavljaju drugim državama, i koji se (zahtevi) smatraju demokratskim samo zato što tamo postoji srpska većina. Milošević je, na primer, bio demokratski izabran, isto kao i Hitler – svoje ratove je vodio po navodno demokratskim principima, to jest, uz podršku naroda. Ali može se otići u Bosnu i videti kako su to demokratsko „D“ zloupotrebile sve tri nacionalsitičke stranke – SDA, HDZ i SDA – i kako muslimanska Stranka demokratske akcije, na primer, u stvarnosti liči na mešavinu obične mafijaške strukture i religiozne hijerarhije daleko više nego na ono što obično povezujemo s političkom partijom. Upravo ta reč „demokratija“ treba da poziva na oprez.

Sve to ne podrazumeva da postoji bilo kakva saglasnost o tome da odsustvo demokratije, demokratskih normi ili ljudskih prava po sebi opravdava mešanje u stvari drugih zemalja. Kada je rat u Bosni već od 1992. počeo da vapije za međunarodnom intervencijom, to je došlo prekasno, a kada su masovna proterivanja na Kosovu opet tražila međunarodnu

intervenciju godine 1991, onda je to bilo zbog drugog argumenta – nužna odbrana. Ako se događa tako ozbiljan zločin kao što je genocid ili progon čitavog naroda, onda je to akutna katastrofa, i tada izgleda da je legitimno prekršiti suverenitet, tim više što je suverenitet u većini savremenih političkih teorija tesno povezan sa stanovništvom, kojima je u takvim događajima ugrožena egzistencija. To što je Milošević u slučaju Bosne – a naročito u slučaju Kosova – uspeo da ubedi značajan deo kritičkog zapadnog javnog mnjenja da napade NATO okarakterise kao agresiju, kao napad Zapada na suverenu državu – iako je to bila intervencija koja je pomno nastojala da izbegne civilne žrtve – svedoči o tome, da čak i argument nužne odbrane može da bude nerealan. Međutim, čak i da većina priznaje argument nužne odbrane, bar u principu, on je sa svih strana okružen škakljivim pitanjima. Jer, koliko treba veliki da bude zločin pre nego što se interveniše? I kolika opasnost treba da preti da će se zločin dogoditi da bi se intervenisalo? Da li on treba da bude izvršen ili je dovoljna samo tendencija koja se može zamisliti? Ovde je mesto za procenu, kao i u svakoj raspravi u kojoj je reč o izuzecima.

Argument izuzetne situacije zaustavlja, da tako kažemo, uobičajeno vrednovanje i zahteva trenutnu akciju. Ali *kakva je to uobičajena procena?* Naravno da ta rasprava, koja je počela sa Bosnom, i dalje traje, i da su joj mnogo pomogli sveži primeri iz Avganistana i Iraka. Avganistan je bio možda manje problematičan, zato što je to u izvesnom smislu ličilo na običan rat, kako se polako potvrđivala povezanost Al-Kaide i talibanske vlasti i intervencija je stoga izgledala legitimna kao običan ratni odgovor posle 11. septembra. Ali, Irak je zaoštrio celu stvar. Tu su bila u pitanju obimna kršenja ljudskih prava koja su se graničila sa genocidom i prema Kurdima i prema Arapima koji žive u močvarama na jugu Iraka (ima ih oko 250.000) – ali ona su se događala više od deset godina pre nego što je intervencija nastupila. Da li se može reći da je spremnost da se kazne ona nasilna kršenja ljudskih prava dovoljna da intervenciju učine legitimnom? Jedva, ako se računa broj iračkih vojnih i civilnih žrtava kao povod za intervenciju (daleko ih je više nego u Bosni i na Kosovu). Otud sledi zavisnost od sigurnog znanja – na primer, nepostojeće oružje za masovno uništenje, koje je izgleda isparilo – zavisnost koja, naravno, važi već i u slučaju argumenta

izuzetne situacije. Američki argument za „preventivni rat“ veoma je problematičan zato što potpuno zavisi od sigurnosti podataka – nismo videli dokumentaciju za neko iračko planiranje rata koje je navodno sprečeno intervencijom, a to je uostalom standardni izgovor u vođenju rata otkad je sveta i veka da se neprijatelj mora napasti pre nego što on napadne nas. Srodan argument kako je Sadam Husein povezan sa Al-Kaidom, u šta veruje veliki deo američke javnosti, zahvaljujući tome što su i Huseina i Al-Kaidu stavili u zajedničku fioku – „međunarodni terorizam“ – izgleda da je bio izmišljen za tu priliku. U stvari, izgleda da je većina eksplicitnih argumenata koje je koalicija iznela da bi dokazala neophodnost napada – neodrživa. Ipak, s druge strane, oborili su okrutnog diktatora i rasformirali autoritarnu vlast, koja je Irak koštala stotine hiljada žrtava – mogao bi se tako, s velikim pravom, navesti moralni kontraargument. Ali, da li tamo sada nastupa demokratija? Osam godina posle Dejtona i pet godina posle intervencije NATO u Srbiji još nema demokratije u Bosni i Srbiji. I premda će se SAD povući brže nego što je bilo planirano, i sprovesti iračke izbore prilično brzo, ama baš ništa ne ukazuje na to da će takvi izbori dati nešto što će makar da liči na demokratiju onako kako je mi obično shvatamo, naime, većina šiitiskih muslimana, potlačenih u periodu Sadama Huseina, unapred se raduje pobedi pa da postavi ajatolahe s planovima koje je teško pojmiti kao demokratske. Izgleda da je na delu ponovo bila liberalna naivnost da je demokratija isto što i gola izborna procedura plus država koja obezbeđuje osnovni zakon i red.

Zaključak o ovom argumentu jeste da je legitimitet intervencije u unutrašnje stvari jedne države znatno tešnje povezan sa pitanjem *nation buildinga* nego što smo možda navikli da mislimo. Možda se može reći i tako da argument izuzetne situacije u nužnoj odbrani treba da ide pre svega drugog. Čak i aktuelno očajno stanje u Bosni ipak je na svaki način mnogo prihvatljivije od velikih užasa iz 1992. Argument izuzetne situacije važi bez ikakvog obzira na karakter sledejućeg *nation buildinga*. Ali ako argument izuzetne situacije ne važi prvi, onda umesto njega nastupa argument *nation buildinga* s punom snagom. Da li se nešto dobija time što se interveniše uz velika ulaganja i ekonomski i u ljudstvu ne bi li se srušio diktator, a da se onda brzo povuče iz te zemlje i samo organizuju izbori,

koji će dovesti na vlast novog diktatora? Razmatranja za i protiv vojne intervencije tako su sasvim neodvojiva od mogućnosti i volje da se kasnije implementira *nation building* u obimu koji će možda trajati mnogo godina, da bi se uvele ne samo formalne već i suštinske pretpostavke demokratije: kontrola nad teritorijom, razgradnja nedemokratskih struktura, prosvjećivanje, obrazovanje, ekonomski rast i uvođenje ekonomskog i obrazovanog srednjeg sloja koji sa svojim obrazovanjem i standardom života može da bude odlučujuća prepreka fanatizmu. Ako nemate sredstva i strpljenja za ovaj *nation building*, možda je bolje da uopšte ne intervenišete.

Ova opšta razmatranja, naravno, nisu ulazila u to *ko* preduzima intervenciju. U intervencijama u poslednjoj deceniji SAD su najčešće imale centralnu ulogu u različitim koalicijama, u NATO ili u nekim drugim organizacijama, napravljenim *ad hoc*, sa ili bez odobrenja Ujedinjenih nacija. U prirodi stvari leži da se u intervencije ulazi sa kriterijumima kao što su demokratija i ljudska prava, pa samo one države ili instance koje same ističu te norme ili su njihovo otelotvorenje imaju uopšte pravo da preduzmu intervenciju. Intervencija Kine na Tibetu stoga se ne može svrstati u takve, a ni intervencija Rusije u Čečeniji. Uobičajeni teritorijalni ratovi, okupacije i kolonizacije takođe ne potpadaju pod ovaj pojam. Praviti analogiju ratnih pohoda Srbije tokom 90-ih sa intervencijom SAD na Balkanu, kako kritičari sa oba politička krila čine, stoga je prazna retorika. Ali u pitanju *ko*, leži i pitanje *koje druge* interese i motive može da ima onaj ko interveniše, osim da uspostavi navedene norme. Nijedna država ne može da ima monopol na ulogu svetskog policajca, već ima i druge planove, legitimne ili ne. To što će SAD sebi obezbediti stabilnu isporuku nafte sa Bliskog istoka, pa će zatim obezbediti uporište usred Bliskog istoka s ciljem da ima na oku svoje zavađene saveznike i različite neprijatelje u okolini, što će obezbediti poziciju u geopolitičkoj igri koja se vodi oko Centralne Azije, što je za geopolitičare od vajkada „*Heartland*“, srce sveta, pozicija koja obezbeđuje vlast nad globusom – sve to više ili manje spada u uobičajene ciljeve velike sile. To što SAD, kao i druge državne tvorevine, imaju naravno takve ciljeve, često se navodi kao nešto što oduzima legitimitet idealnim i, po mnogima, idealističkim interesima koji se tiču demokratije i ljudskih prava. Važno je uvideti da to ne mora da bude tako. Može se zamisliti da

su ti idealni motivi vrlo kompatibilni sa onim realpolitičkim. Ako oba argumenta govore u prilog intervencije, može se reći da će odluka da se ona preduzme biti verovatnija. Što se toga tiče, EU, ekonomski div, a politički patuljak, ima još mnogo toga da uči: legitimno je za velike sile, SAD i EU da imaju *Grossraum*, ili, neutralnije rečeno, zonu uticaja, tim više što su oni danas jedina dva aktera na svetu koji, svakako u promenljivom obimu, imaju moć da šire civilizacijske strukture i vrednosti. Sada je pravo vreme da se EU urazumi i uvidi kako Irak, zemlja s kojom se graniči Turska koja je aspirant da uđe u Uniju, možda jeste pre zona uticaja EU nego SAD i da uopšte već jednom uvidi kako egoizam i idealizam ne moraju da protivreče jedan drugom.

Ali sve to ne menja činjenicu da ta dva tipa ciljeva, iako mogu da idu ruku pod ruku, imaju fundamentalno različit karakter i da u konkretnom slučaju, razume se, mogu i da se sukobe. Uzmimo, na primer, naftu: treba li SAD da se okoriste aktuelnom pozicijom velike sile u Iraku da sebi obezbede posebne, jeftine isporuke nafte, ili nafta treba da se plaća pošteno imajući u vidu obnovu i razvoj Iraka? Ovde uobičajeni državni rezon i demokratski ideali lako mogu da se sukobe i verovatno već i jesu u koliziji. Ili, uzmimo Bosnu: treba li snage NATO da urade sve što mogu da bi uhvatile Radovana Karadžića i time učinile odlučujući korak napred za bosansku demokratiju, ili treba gledati kroz prste činjenici da se on skriva u jugoistočnoj Bosni na granici sa Crnom Gorom, i da bi akcija protiv njega prouzrokovala probleme i možda učinila neophodnim da se u Bosnu pošalje još trupa? Onaj najgori scenario je naravno prvo što služi kao paravan za ovo drugo – da se čovek okiti motivima finih ideala, dok u tajnosti cinično služi egoističkim interesima države, možda čak i takvim interesima koje nije ni prikladno objaviti. Da li je nešto takvo slučaj, samo precizne studije mogu da pokažu u svakom pojedinačnom slučaju. To što su SAD čekale tri bolne godine da reaguju u Bosni – dok EU to uopšte nije učinila – snažan je argument u korist teze da je intervencija, kada je konačno do nje došlo, došla iz idealnih razloga. Istovremeno, oklevanje da se uđe u rat sa Irakom bilo je vidljivo zbog mnogo različitih i proizvoljnih argumenata (čega uopšte nije bilo u Bosni – tu je postojao jedan jasan argument), što je taj slučaj učinilo daleko složenijim, i čiji se precizni status jedva da može ustanoviti. Međunarodna

politika je polje na kojem istovremeno cvetaju i moralna gledišta koja se tiču i dužnosti i ona koja se bave posledicama. Kada se posmatra politička intervencija, računaju se i motivacija i rezultati, pri čemu, naravno, rezultati, ako se ostvare, imaju prednost.

SCENOGRAFIJA RATA

U jezičkom izrazu „ratna pozornica“ (na danskom „Krigsskueplads“, na engleskom „Theatre of War“) leži priznanje činjenice da rat ima scenografsku suštinu. Da je to stvarno tako, nije nikakav naročit postmodernistički uvid, već je to oduvek bilo. Učesnici u ratu izvode predstavu jedan za drugog. Da li strah koji se pri tome može izazvati ima realnu osnovu ili ne, možemo sada iz mnogo razloga zanemariti. U tom smislu, rat u osnovi ima estetiku i treba sledstveno tome da se proučava u romanima i književnoj teoriji. A učesnici rata istovremeno izvode predstavu i za gledaoce – susedne države, saveznike, neprijatelje, neutralne, za „svetsku zajednicu“ – predstavu koja može da pošalje različite signale u različitim pravcima, i u kojoj izraz koji se daje uopšte ne mora da odgovara realnosti da bi se ostvario učinak. Posmatrano iz jednog ugla čovek treba da liči na pauna koji se zastrašujuće nakostreši, iz drugog na orla koji se krije, iz trećeg na raskuštranog vrapca koji u čoveku izaziva žaljenje.

Poznajemo mnoge od tih paradnih tačaka koje su se odigrale u Bosni i oko nje – parada fundamentaliste Izetbegovića kao mekog, multikulturalnog demokrate, prerusavanje velikosrpskog imperijaliste Miloševića u faktora stabilnosti na Balkanu, koji nema ništa s ratovima u Hrvatskoj i Bosni, šou u kojem je Radovan Karadžić razboriti lider potlačenog naroda, a koji je, nažalost, pomerio pameću. Sve te tačke bile su izvođene istovremeno, a glumci su svi odreda koristili reč „demokratija“, ali jedva da je neko od njih imao pojma šta ta reč-fatamorgana treba da znači. Ove scenografije su lako razumljive i mnogi su ih prozreli još dok je rat već odavno bio u toku.

Kada ovaj knjizi dajemo naslov *Scenografija rata*, to je zato što smo pošli u potragu za mnogo dubljim scenografijama. Za planovima Srba koji su vodili rat, iako je komad na površini trebalo da liči na haos, u kojem bi

njihove vođe trebalo da budu nevine – za scenografijom za koju se postupno pokazalo kako se vremenski proteže mnogo dublje u prošlost i da je mnogo detaljnija nego što je tada moglo izgledati. I možda je ipak reč o još zlokobnijoj zavereničkoj scenografiji: inscenaciji protivnika. Može li čovek da udesi da njegov protivnik izabere ekstremistu za vođu, pa da se sebi tako višestruko olakšaju stvari – i u pogledu pridobijanja podrške kod kuće, kada će svako videti da je najpreča stvar suprotstaviti se takvom ludaku, i u pogledu međunarodne podrške, jer su inače dve ekstremne strane u sukobu? Pa zašto bi onda međunarodna zajednica podržavala jednu od njih? Upravo to se pokazalo da je bila dilema u tolikom obimu da su se ljudi stvarno upecali na tu scenografiju.

Ovu tendenciju, naravno, podupiru strukturni odnosi u politici, to što su „*les extrêmes ses touchent*“, to jest, što su ekstremi srodni i ulančavaju se u spirali koja se samo uvećava – ludilo jednog može u uzajamnom ogledanju da legitimise ludilo drugog. Možete li dakle prvo da udesite da se ludak postavi za vođu vašeg protivnika, pa da tako imate dozvolu da vi budete još ljudi – što je argument koji naročito jača strana može imati interesa da ga iskoristi, dok slabija strana u ratu po pravilu nastoji da bira umerenije predstavnike. To je, da tako kažemo, samo zlo, radikalno i stvarno ratno izvođenje one debate u kojoj se jednom učesniku dopušta da napravi karikaturu neprijatelja, u koju može lako da gađa. Međutim, ako vam je realno moguće da učinite da se neprijatelj identifikuje s tim, da možda i *postane* takva karikatura, onda ste sebi na mnogo načina olakšali stvar. Svakako, po cenu toga da će neprijatelj postati nemilosrdniji i teži da mu se suprotstavite, ali uz veliki dobitak da ni jednoj strani više nije moguće da zauzme umerenu poziciju koja bi potražila kompromis.

S tačke gledišta obeju strana ovo ima vrlo relativizujući učinak. Naime, obema stranama izgleda kao da se kompromis nalazi blizu njih u momentu dok je druga strana umerena. Stoga se fokus debate seli, ili pokušava da se preseli, bliže sebi, dok se sve što dolazi sa druge strane, od umerenih pozicija pa do sasvim ekstremnih stavova, bez razlike, sagledava kao jedno te isto. Ona od strana koja uspe da podmetne tu verziju scenografije neutralnom gledaocu – u naše vreme to je „međunarodna zajednica“ – zadobila je veliku prednost. Očigledno je da to ne mora da bude stvarna scenografija.

Stoga se moraju zakamufirati sopstvena pravila ponašanja. (Valja se setiti kako je Ratko Mladić rastegljivo definisao diplomatiju kao uništenje električnog i vodosnabdevanja neprijatelja, dok su naveli ljude da veruju da su oni sami sebi to napravili a da general punom parom radi na tome da im popravi te instalacije!)

Ako je zaista istina, kao što Slobodan Inić sugeriše, da je Dobrica Ćosić već početkom osamdesetih, dok je podržavao njegovu borbu protiv četrnaestogodišnje robije zato što je objavio knjigu, pomišljao kako bi se Izetbegović jednom mogao iskoristiti – onda se moramo gotovo diviti toj đavolskoj logici, koju je srpski „otac nacije“ upotrebio. Podržati i izbrusiti nepravedno osuđenog, potpuno nepoznatog fundamentalistu, da bi kasnije postao alatka koja se može preuzeti, da se na dugi rok uništi neprijatelj, kojeg još i nemate – to je u izvesnom smislu Mladićev trik, ali režiran u periodu dužem od deset godina: neprijatelju napravite štetu, a posle izjavite da je to njegova krivica! Ali Ćosićeva verzija ima krajnji refinman, koji Mladićeva primitivna laž ne poseduje: u ovoj hiperrealnoj varijanti *realna* je i krivica neprijatelja, jer ne možete stvoriti čudovište da vam vodi neprijatelja, ako on sam to ne prihvati.

Drugi interesantan efekat pri pokušaju da se navodna sredokraća približi svojoj strani, jeste, kao što je spomenuto, to što se ogromne razlike na neprijateljskoj strani izjednačavaju do amorfne mase. Primer iz Danske: ako razlike između komunizma, socijalizma, socijaldemokratije, socijal-liberalizma, informisanja i ljudskih prava možete da poništite time što ćete sve to da stavite pod etiketu „kulturni radikalizam“ i tako postignete da to sve izgleda kao jedna, stvarno mala pozicija, onda ste načinili veliki korak u organizovanju čitavog diskursa. Ili, sa obrnutim predznakom: ako možete da postignete da sve desno od socijaldemokratskog levog krila izgleda kao „socijalni fašizam“, onda ste postigli nešto odlučujuće. Time ste postigli nešto daleko više od toga što ste se samo izborili za argument u diskursu – vi ste tako izmestili čitav taj prostor u kojem diskurs tek treba da definiše ko je ko.

Ali to stvaranje – ili, tačnije rečeno, definisanje – difuzne, izjednačene mase gledišta na strani vašeg neprijatelja mora da se dopuni izmišljanjem novih, suptilnih distinkcija na vašoj strani. Te distinkcije treba da ubede

publiku da je parče vašeg, realno malog dela istine, zapravo toliko veliko da ispunjava polovinu ili više prostora za raspravu.

Za tu svrhu treba vam druga vrsta čudovišta: čudovište na vašoj strani, neugodna izopačena slika vas samih, koja može da vas učini umerenim i sklonim kompromisu. Kao živi primer toga da je sredina, u stvari, sasvim blizu vaše pozicije. U srpskom slučaju, možda je grehota reći, ta je pozicija zahtevala složene operacije i sofisticiranu tajnu izgradnju takvog Golema. Naprotiv, politički život je posle komunizma sam od sebe ponudio bogati asortiman domaćih monstruma. Vuk Drašković, četnik domaće proizvodnje, Vojislav Šešelj, zvanično imenovan četničkim vojvodom, Arkan, likvidator i vođa paravojne milicije, koji je kasnije postao političar i šef mafije, da spomenemo samo one najpoznatije. To što bi umerena figura, kao što je Vojislav Koštunica – sada ponovo na čelu Srbije, ovog puta kao premijer – u svakoj drugoj zemlji bio posmatran kao ultradesni nacionalista, može da se ubroji u simptome radikalnog pomeranja diskursa u Srbiji. Tu je sredina pomerena, pa čitav obični politički spektar od neoliberalizma, preko uobičajene sredine, pa do populističko-socijalističkih gledišta, u Srbiji ostavlja mali prostor za grupicu demokrata skrajnutih u sam ćošak javne rasprave, na primer, od Sonje Biserko do socijaliste Obrada Savića, koji u srpskom kontekstu stoje sasvim blizu jedno drugome samo zbog banalne činjenice što nisu agresivni nacionalisti.

Jedan deo razloga što se ovo naopako pomeranje diskursa moglo dogoditi, jeste bez sumnje postojanje čudovišta i stvarnih monstruma, koje su od Miloševića mogli da naprave gotovo pristojnog, umerenog nacionalistu, kojeg ne bilo bilo čudno podržati. Na taj način je postojala i skrivena veza između Miloševića i Vojislava Šešelja, bez obzira na njihova promenljiva teatarska savezništva i raskide u srpskoj politici, dok sada obojica sede u Hagu, dok njihove partije bez vođa zaposedaju ogroman broj skupštinskih mesta, koje su neupotrejljive za bilo šta što iole liči na uobičajenu demokratsku politiku – i koje (partije) na taj način zaustavljaju politički život države i stavljaju biračko telo u još veću demokratsku apatiju i letargiju.

Ne samo što se Milošević i Šešelj drže zajedno, zato što su Šešelj, Arkan, Bokan, Kapetan Dragan, „Frenki“ i mnogi drugi zapovednici paravojnih formacija slali svoje snage na najprljavije zadatke, kada bi ih Milošević ili

vojni vrh zamolili za to (*naređivali* baš nisu), već se drže zajedno iz dubljeg, strukturnog razloga. Šešelj je otvoreno mogao da kaže ono što je Milošević morao da krije u više ili manje veštim scenografijama, i tako je mogao da privuče radikalizovane birače, dok je Milošević bliže srpskom decentriranom središtu mogao da dovede umerenije glasače, pri čemu su obojica u široj perspektivi sledili jedan isti sveobuhvatan politički plan. Nešto slično važi i za druge radikalne političke ličnosti kao što su Drašković, Arkan i Miloševićeva supruga, Mira Marković, koja je stvorila neobičnu partiju, JUL, partiju levog, socijalističkog profila, mnogo više levičarsku od muževljeve SPS, a istovremeno partiju formiranu da prikupi podršku iz klase beogradskih skorojevića, novih bogataša u „Versači“ odelima iz redova mafije. Na taj način je supruga prikupila podršku iz jedne važne grupe za projekat svog muža. Struktura deluje i na međunarodnu zajednicu, i to tako da podseća na priču o „dobrom i lošem policajcu“. Kad vidite čudovišta, od kojih se srpski radikalni nacionalizam sastoji, onda se lako možete zavesti i pomisliti da je Milošević možda otelotvorenje umerenosti, da je, štaviše, odlučujući faktor stabilnosti na Balkanu, onako kao što je „međunarodna zajednica“ u nizu fatalnih godina dopuštala da je nasamare da veruje – dok su stvarne srpske demokrate sve vreme čupale kosu iz očajanja. Scenografija je bila uspešna.

Struktura je naravno opasna i sadrži zamke: ako projekat zaškripi, onako kao što se konačno dogodilo Miloševiću kada je srušen 5. oktobra 2000, onda karikature od političara odjednom mogu da preuzmu vlast. U Srbiji se taj pad dogodio tako što su se oba ekstremna krila saglasila da obore Miloševića – demokrate i radikalni nacionalisti (iako su prvoinenovani samo ekstrem u Srbiji) – i prema međunarodnom javnom mnjenju, koje je gledalo na stvari izdaleka i nije znalo kako se diskurs izopačio, sve je posle toga moglo da izgleda dobro, zato što se naivno mislilo da su svi Miloševićevi protivnici demokrate. Ali, naprotiv, nacionalizam je s njegovim padom u izvesnom smislu dalje radikalizovan, zato što su njegove političke karikature sada mogle da privuku političku sredinu još bliže sebi, što je slučaj u srpskoj politici i dan-danas.

Bosansko-srpski sukobi sadrže sledeće materijale za proučavanje opšte političke i diskurzivne logike scenografije ratova, ali u naročito čistom

obliku to se može proučiti ovde, gde su ulozi tako veliki a diskurzivna izopačavanja merena evropskim aršinima ogromna. Izmisli čudovišta, i protiv sebe i uz tebe, dodaj koji začim tim izmišljotinama i gledaj kako ih drugi smatraju stvarnim. Istovremno, izbegavaj da umerena i razborita opozicija tvog neprijatelja osvoji teren i zauzme sredinu, već umesto toga sarađuj sa svojim neprijateljem, koga si sam promovisao, tako da ga nadmudriš, pa da on, tvoj protivnik, ispadne baš tako zastrašujući ekstremista kao što si zamislio da treba da bude. Veoma mnogo se može naučiti o teoriji scenografije iz ove katastrofe na Balkanu.

DODATAK

Svedočenje Anta Markovića

Svedočenje Anta Markovića u procesu protiv Slobodana Miloševića na Haškom tribunalu, transkript od 23. oktobra 2003, strana 28 o26. Saslušanje se bavi pre svega sastankom između hrvatskog predsednika Tuđmana i srpskog predsednika Miloševića u Krađorđevu, u Vojvodini, 25. marta 1991 – sastankom koji se navodno primarno bavio planovima dvojice predsednika da intervenišu i podele Bosnu i Hercegovinu između sebe. Dalje, saslušanje se bavi napadom Srbije na Bosnu, što je maskirano kao pobuna koju vodi Radovan Karadžić – prema ovom dokaznom materijalu, kao što je prisluškivani telefonski razgovor između Miloševića i Karadžića. Prema Adilu Zulfikarpašiću, telefonski razgovor je presrela bosanska obaveštajna služba; on se sa tim razgovorom upoznao ubrzo zatim.

Pored toga u transkriptu se pojavljuju i tužilac Džefri Najš i sudija Ričard Mej. Transkript započinje pitanjem Anti Markoviću.

PITANJE (TUŽILAC DŽEFRI NAJS): „Možemo li sada da se pozabavimo Karadžorđevom i sastankom u martu 1991. godine između Tuđmana i optuženog. Nakon tog sastanka, da li ste Vi imali sastanak i sa Tuđmanom i sa optuženim na kome su oni govorili o tom sastanku?“

ODGOVOR (SVEDOK ANTE MARKOVIĆ): „Da.“

PITANJE: „Time možemo da se bavimo na dva načina. Vi možete to da nam ispričate kako ste naveli u svojoj izjavi ili možete kako god to Vama odgovara, jednu po jednu osobu da obradite, šta Vam je rekao optuženi, a šta Vam je rekao Tuđman. Možete li da nam ispričate nešto o tome?“

ODGOVOR: „Pošto sam ja imao informacije o tome šta se razgovaralo u Karadžorđevu, u Karadžorđevu se razgovaralo o podjeli Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske i gde su se Milošević i Tuđman dogovorili da se ta podjela izvrši, i takođe se govorilo o smjenjivanju predsjednika vlade Ante Markovića, pošto je on i jednom i drugom

smetao u realizaciji takve podjele u Bosni i Hercegovini. Na moju inicijativu došlo je do sastanka i razgovora sa Miloševićem u Beogradu i sa Tuđmanom u Zagrebu i ja sam po svom običaju vrlo otvoreno razgovarao i sa jednim i sa drugim. Rezultat tih razgovora je bio taj da su i jedan i drugi potvrdili da su se dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine. Pri tome, Milošević je to vrlo brzo rekao. Mislim, Tuđmanu je trebalo mnogo duže vremena da on to prizna, da kaže da su se oko toga sporazumjeli. Tumačenja nisu bila identična jednoga i drugoga, ali u, svakom slučaju, Milošević je tvrdio da je Bosna i Hercegovina i tako umjetna tvorevina koju je Tito formirao, da ona ne može opstati i da uostalom najveći broj Muslimana jesu zapravo pravoslavci koji su promjenili vjeru silom prilika. Na moje direktno pitanje koje sam i jednom i drugome postavio: 'Zar Vi mislite, zar ti misliš', rekao bih Miloševiću, 'da će to završiti tek tako jednostavno. Zar misliš da će te vi moći to tako napraviti bez krvi i to čak bez krvi do koljena?' Milošević je rekao da on u to uopće ne veruje, da Bosna i Hercegovina i tako i tako ima pretežan deo stanovnika hrvatske i srpske nacionalnosti i da zbog toga misli da neće doći do nekakvog sukoba, a uostalom i tako i tako, kad su oni razgovarali, da su oni predviđali jednu enklavu za Muslimane i da u toj enklavi ti Muslimani mogu živiti. Tuđmanu sam isto to rekao, rekao sam mu, između ostaloga, i to: 'Zar ti misliš da će ljudi koji će se radati uz pušku i umirati uz pušku, zar to neće značiti palestinizaciju Bosne i Hercegovine, koliko će žrtava za sve to biti? Koliko će biti uništenja, koliko će biti upropašteno?' Tuđman je mislio da to neće biti tako, kao i Milošević, samo na drugi način. Rekao je da prvo Evropa (Europe) ne može dozvoliti jednu muslimansku državu u svom srcu. 'Mi ćemo dobiti podršku Evrope, a osim toga, što se tiče tvoje bojazni da će biti rata tamo, ja samo mogu reći da Bosna sa šaptom pade.' Nekada, u davnoj prošlosti, to se i dogodilo da je Bosna pala bez borbe, pa se otada upotrebljava taj izraz. Nasuprot Miloševiću, Tuđman je tvrdio da su i tako i tako Muslimani katolici koji su takođe silom prevedeni na muslimanstvo. I jedan i drugi su potpuno, potpuno su priznali i to su su smatrali kao normalno. Tuđman je osim toga, pri tome, tražio

i moju suglasnost i moju pomoć oko podjele Bosne i Hercegovine, koju treba svakako napraviti. Oko smjenjivanja saveznog premijera i jedan i drugi su rekli da je to točno, samo što je jedan kazao da je to predložio onaj drugi, a drugi da je prijedložio onaj prvi. S tim da se onaj drugi nije imao razloga ne složiti. U svakom slučaju, ja sam se rastao i sa jednim i sa drugim sa potpunim nezadovoljstvom i rekao da ću se ja protiv toga boriti do kraja i da ću upotrebiti sve svoje mogućnosti koje imam i koje su skromne, ali ipak jesu, kakve su – takve, da ne dođe do takvog jednog zahvata u Bosni i Hercegovini koji ne može završiti drukčije nego sa krvi, sa raseljenim licima, sa etničkim čišćenjima, sa iseljenim licima i uništenom ekonomijom i privredom, uništenim društvom. Što se poslije i dogodilo.“

PITANJE: „Možda, ako Pretresnom veću to ne bi bilo previše nezgodno, iz hronoloških razloga bismo se mogli vratiti na paragraf 35, da bismo dobili neki redosled u ovim događajima. Gospodine Markoviću, u julu 1991. godine... Ne, izvinjavam se, nešto sam zaboravio. Recite nam samo u vezi sa ovim sastankom sa optuženim u Karadžiću, kako je optuženi završio svoje objašnjenje o tome što se desilo, šta je rekao kakvo je bilo njegovo predviđanje budućnosti koja proizilazi iz onoga šta se desilo u Karadžiću?“

ODGOVOR: „On je rekao to što sam malopre kazao: ‘Dogoditi se neće ništa, to će proći zbog toga što je takav odnos između Srba, Hrvata i Muslimana’, a na moje insistiranje: ‘Šta ako se to ipak ne dogodi, šta ako ipak dođe do rata?’, on je rekao: ‘Onda ćemo videti šta ćemo.’ Nije dalje u to ulazio.“

PITANJE: „Da li ste jednom od ove dvojice ljudi ili možda obojici rekli da li se Vi ne slažete s tim šta je rečeno i šta će da se uradi i da ćete Vi tome da se suprotstavljate?“

ODGOVOR: „Ja sam malopre već rekao da sam kazao da ću se tome suprotstaviti sa svim sredstvima koja mi stoje na raspolaganju, koja nisu bog zna kakva, ali kakva-takva, da ću se boriti protiv toga.“

PITANJE: „Da li ste pokojnog Izetbegovića obavestili o tome šta se desilo?“

ODGOVOR: „Da, ali ne odmah, nešto kasnije.“

PITANJE: „A sada da se u Vašoj potpisanoj izjavi vratimo na paragraf 35. Vaš

odnos sa Izetbegovićem u julu 1991. godine, da li ste u okviru toga bili obavješteni o planu naoružavanja Srba u Bosni i Hercegovini?“

ODGOVOR: „Ja sam u to vrijeme dosta posećivao Makedoniju, odnosno Kiru Gligorova, a i Bosnu i Hercegovinu, Aliju Izetbegovića, i nije bilo mjeseca u kome ja nisam dolazio k njima i razmjenjivao s njima mišljenje, ja njima davao informacije, oni meni. I u okviru tih informacija mene je Izetbegović obavijestio da oni imaju snimke razgovora između Miloševića i Karadžića iz kojih je evidentno da se naoružavaju srpske paravojne jedinice u Bosni i Hercegovini. Ja sam ga zamolio da on to meni dâ, i on je poslao po svom ministru unutrašnjih poslova koji je došao k meni u Beograd i koji je meni odvratio vrpce i to nekoliko vrpce iz kojih je bilo evidentno, ja sam prepoznao i glas Miloševića i glas Karadžića gdje se govorilo o organizaciji vojski, o dolasku helikoptera, o dolasku nekog pukovnika, o nekom programu rada za koji ja ne znam šta je, i, osim toga, i o određenoj municiji koju treba na određenim mjestima uzeti i koju treba na određenim mjestima dobiti. Alija Delimustafić, kao ministar, meni je to pokazao kad sam je tražio da on to meni dâ, jer je istovremeno bila sjednica Saveznog izvršnog vijeća, da ja to tamo odvrtime. On se s tim nije složio i on je poništio te trake. Ja sam to onda iznio na vladi, ali to je sad druga stvar. U svakom slučaju, ja sam takvu informaciju dobio, ja sam je iznio na vladi, na vladi je bio u ime...“

PITANJE: „Izvolite, nastavite, izvinjavam se.“

ODGOVOR: „U vladi je bio admiral Brovet i admiral Brovet je negirao, da to ne može biti, da je to falsifikat i tako dalje, da armija nema ništa s time, to apsolutno nije bilo tačno, jer ja sam jasno prepoznao glasove i jasno se govorilo gdje, na kojem mjestu da se izvrši predaja oružja ili na kojim mjestima se oružje može dobiti. Osim toga, baš jednu takvu kasetu sam ja i čuo ovdje kod vas. One druge, koje mi je tamo Delimustafić dao da ih saslušam ja ih ni ovdje nisam čuo ali ovu jesam. Ovu gdje se spominje RAM.“

PITANJE: „To je jedna traka koju ste vi saslušali, to je dokazni predmet 353, tabulator 31, ta traka je već slušana i ona je na raspolaganju da se

ponovo saslušaj. Da, vidim vreme, potpuno prepuštam Pretresnom veću da li ćemo to da uradimo sada ili posle pauze.“

SUDIJA MEJ: „Sada je vreme za pauzu. Gospodine Markoviću, sada ćemo da napravimo pauzu od 20 minuta, molim Vas, imajte na umu, mi to kažemo svim svedocima, da ni sa kim ne razgovarate o vašem svedočenju dok se ono ne završi, a to uključuje i predstavnike Tužilaštva. Sada ćemo da napravimo pauzu od 20 minuta.“

Prekid od 10.32h. Sesija nastavljena 19.58h

(Proceduralni razgovori između tužioca Najsa i sudije Meja. Zatim sledi transkript preslušavanja traka na kojima je razgovor između Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića)

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Ja sam razgovarao sa najvišim mestom.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Molim te, ovo treba da razumeš jer što se kaže, ne mogu da ti sve objašnjavam.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Od strateškog značaja je za budući RAM, znaš šta je RAM.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Sve znam, sve znam.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Da banjalučka grupacija bude sposobna i mobilna.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Zato moraš, pod jedan, obezbediti da ona bude sposobna i mobilna i da nema nikakvih problema, i dva, za jedan sat se javi Uzelcu sa pozivom na dogovor na najvišem mestu.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Sve koliko ti daš ljudi dodatnih koji treba da ostanu da čuvaju kuće i teritoriju i blokiraju te HDZ centre i tako dalje, sve će ih naoružati i sve će im uzeti, helikopterom ćemo doterati sve to.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Odlično. Molim vas...“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Prema tome, ja te molim, broj jedan i broj dva

lično moraš regulisati, a ovo drugo, Kupres, jako je važno. A ono treće što sam ti rekao, miting, zbog međunarodne javnosti izuzetno važno.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Ide, ide to. Nego ovo mi recite, možemo li istu stvar udesiti da mi date oružje Teritorijalne odbrane u Šipovu i u Mrkonjiću?“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Ma to je sitnica, bre.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Pa, dobro, nek mi naoružaju tamo, evo mi smo spremni 170 u Mrkonjiću i 150 u Šipovu i oni su spremni da idu na Kupres.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Je l'za to isto nadležan taj Uzelac?“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Ne, ne, ovo je ovaj, ja mislim da jeste, jeste.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Kaži mu i to, brate, nema problema, ne možemo za svaku sitnicu da raspravljamo ovako...“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro, ovih 150 i 170 ići će na Kupres, a na Kupresu imamo 750 ljudi.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Nama je bitno da taj bataljon koji je digla vojska na Kupresu bude tamo i da bude kako treba.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Biće, ali ako dobiju ovi neka se stave pod njihovu komandu ovi koji ostaju jer je Kupres užasno, to je 50 prema 50, i tu su stradali tokom rata užasno Srbi.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Da ti kažem nešto, čak i ovaj ljudi Šešelji, jebo' je mater juče opoziciji.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Vidio sam, čuo sam.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Znaš šta im je rek'o, kaže: 'Pa zar ste sad', kaže, 'kad JNA treba da brani srpski narod rešili da napadate JNA?'“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, da, to je...“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „I onaj, kaže, što ima kravatu Cimermanovog kelnera.“ (Misli se na američkog ambasadora Vorena Cimermana. – *Prim. autora.*)

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, da.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Jebo te Bog, čak je i njemu jasno...“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Jasno, jasno sigurno.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Ovim izdajnicima nije jasno.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Vidio sam to.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „On je u direktnom kontaktu sa Mesićem.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Imate li slučajno Uzelčev telefon?“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Nemam ja to, ali naći ćeš to, nek' ti nađu ovi tvoji.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, da, dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Nek' ti nađu, molim te za sat, sad je 13.00, u 14.00 mu se javi.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Reci: ‘Molim vas, ja želim da obezbedim maksimalnu političku podršku.’“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Hoće li on primiti još naših mladića ako mu treba? Ili samo ono što je već...“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „On će primiti ako treba, ali dajte vi, koliko god odredite da vam treba tu da ostane, biće helikopterima prebačeno za njih, sve da imaju, da ostanu to da čuvaju.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro, dogovoreno.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Prema tome, imaš sve.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dogovoreno.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Ali ovo je sad biti ili ne biti prema Krajini, jer oni hoće da odseku Krajinu.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, da.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Neće da idu na Knin, jer bi ih mnogo izginulo, ali hoće okolo da prođu.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Da, da, sad ćemo mi.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Ako JNA njih tamo ne zaustavi, kako će da ih zaustavi samo oklopom ako nema tu brigadu.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Dobro, dogovoreno, sve će biti u redu.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Pa mislim, sad je, što se kaže, rat je i ovo je jedna strana.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Nema nikakvih problema.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Molim te, vodite o tome računa.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Samo mi...a ako me veze posluže, mislim da će to biti gotovo.“

SLOBODAN MILOŠEVIĆ: „Mora da bude u redu.“

RADOVAN KARADŽIĆ: „Hoće, hoće, dobro. ‘Ajde, čućemo se i javite se opet.’“

(Kraj transkripta presretnutog razgovora između Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića.)

PITANJE (TUŽILAC NAJS): „Da li je ovo traka sa presretnutim razgovorom koji ste Vi čuli kada ste bili u Hagu pre nekoliko sedmica?“

ODGOVOR (SVEDOK ANTE MARKOVIĆ): „Da.“

PITANJE: „Dva glasa koje čujemo na traci, možete li da ih prepoznate, ili barem jednog od njih?“

ODGOVOR: „Obadva, vrlo jasno, razgovaraju Milošević i Karadžić. Uostalom, to je ista traka koju je meni Delimustafić doneo u Beograd i koju sam ja tamo čuo.“

PITANJE: „To je samo jedna iz niza traka koje se odnose na temu koju smo obradili pre pauze.“

ODGOVOR: „Da.“

PITANJE: „Te trake, uopšteno govoreći, ukazuju Vama na ono šta se događalo na teritoriju zemlje čiji ste vi bili premijer.“

ODGOVOR: „Vrlo jasno.“

PITANJE: „I podsetite nas, samo sa nekoliko rečenica nas podsetite, šta se događalo na terenu?“

ODGOVOR: „Vrlo jasno, to je priprema rata u Bosni i Hercegovini. Tu se razgovara o rasporedu vojske, o naoružavanju ljudi, o dopremi oružja, o helikopterima, o Banjaluci, i tako dalje. To je mislim, sve više nego jasno.“

LITERATURA

- Anonym: „Exclusive: ‘Milošević calling Karadžić’.“ *Vreme News Digest Agency* 1-2, September 30, 1991
- Anonym: „Camps. No Rules For Deaths“, *Vreme News Digest Agency* 47, August 17, 1992
- Anzulović, Branimir: *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, New York 1999
- Bassiouni, Cherif: „Final Report of the Commission of Experts“, United Nations, 1994
- Bauman, Zygmunt: *Fællesskaber*, København 2002
- Béhar, Pierre: *Østrig-Ungarn*, København 1991
- Bieber, Florian: *Serbischer Nationalismus* (Dissertation), Universität Wien 2001
- Biserko, Sonja: „From the JNA to a Serb Army“ (2001)
- : „Nationalism as War Programme“ (2003)
- Boltzmann Institute (Tretter, Müller, Schwanke, Angeli, Richter): „*Ethnic Cleansing Operations*“ in the North-East Bosnian City of Zvornik from April through June 1992, 1994 (revised version ([/www.haverford.edu/relg/sells/zvornik/zvornik.html](http://www.haverford.edu/relg/sells/zvornik/zvornik.html)) of the annex to the Commission Report UN Doc. S/1994/674/add.2 (vol.I) december 1994)
- Borogovac, Muhamed: „The War in Bosnia“, <http://www.hdmagazine.com/bosnia/articles/book-1.html> etc.

- Budding, Audrey: „Systemic Crisis and National Mobilization: The Case of the ‘Memorandum of the Serbian Academy’“, in *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, ed. Z. Gitelman et. al., Cambridge 2000
- Cerović, Stojan: „Flexing of Muscles“, *Vreme News Digest Agency* 49, August 31, 1992
- Cigar, Norman: *Genocide in Bosnia*, College Station, Texas 1995
- : „Serb War Effort and Termination of the War“, in Magaš & Zanić 2001
- : *Vojislav Koštunića and Serbia’s Future*, (foreword Sonja Biserko), London 2001
- Ćosić, Dobrica (stavet Tchossitch): *Un homme dans son époque*, Lausanne 1991
- Danner, Mark: „The Horrors of a Camp Called Omarska“, fra Frontline’s *The World’s Most Wanted Man – A Documentary on Radovan Karadžić*, Public Broadcasting System, 26. maj 1998
- : „America and the Bosnia Genocide“, in *The New York Review of Books*, 4. december 1997
- Dimitrijević, Nenad: „Words and Death. Serbian Nationalist Intellectuals“ i Bozoki (ed.) *Intellectuals and Politics In Central Europe*, Budapest 1999
- Divjak, Jovan: „The First Phase 1992-1993: Struggle for Survival and Genesis of Army of Bosnia-Hercegovina“, in Magaš & Zanić 2001
- Djurović, Tanja: „Interview with Mihajlo Marković, former vice president of the Socialist Party of Serbia ‘A Counter Revolution, and not all that Velvety’“, October 11, 2000 – for *Junge Welt*
- Domazet-Lošo, Davor: „How Aggression Against Croatia and Bosnia-Hercegovina Was Prepared or the Transformation of the JNA Into a Serbian Imperial Force“, in *National Security and the Future*, vol. 1, nr. 1, Spring 2000
- Dragović-Soso, Jasna ‘Saviouris of the Nation’, *Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002: Hurst & Co.

- Drakulić, Slavenka: *Balkan Ekspres. Glimt fra krigen i os selv*, København 1993
- Eide, Espen Barth: „Conflict Entrepreneurship’: On the ‘Art’ of Waging Civil War“ – *PRIO Report 4*, Oslo 1997
- Ekmečić, Milorad: „Historiography by the Garb Only“, and „Shorter History“, in S. Terzic (ed.) *Response to Noel Malcolm’s Book „Kosovo. A Short History“*, Belgrade 2000
- *Encounters of Civilization and Serbian Relations with Europe*, Novi Sad 1998
- Enzensberger, Hans-Magnus: *Med udsigt til borgerkrigen*, København 1994
- Filipović, Muhamed: „We’re going to Belgrade again“, interv. v. Leon Davičo, *Vreme News Digest Agency* No. 187, 1/5 1995
- „The Dangers of Ethnic Partition“, in *Feral Tribune (Split)*, 10 November 1997, ovs. på „Bosnia Report“’s hjemmeside (<http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/bosrep.html>)
- „Hasan Čengić’s Conspirational Logic“, *Dani*, 4/8 2000
- „State That Is Not“, int. v. Nerzuk Curak, *Dani*, 1/3 2002
- Fukuyama, Francis: *Historiens afslutning*, København 1993
- Gaće, Nadežda: „Interview: Mr. Adil Zulfikarpašić, leader of MBO (Moslem-Bosniac Organization)“, *Vreme News Digest*, November 25, 1991
- Gordy, Eric D.: *The Culture of Power in Serbia*, University Park Pennsylvania 1999
- Hoare, Marko Attila: „Left Revisionists“, in *Journal of Genocide Research*, December 2003
- : „Nothing is Left“, in *Bosnia Report*, nr. 36, Oct.-Dec. 2003
- : „Civilian-Military Relations in Bosnia-Herzegovina 1992-95“, In Magaš & Zanić 2001
- Honig, Jan Willem og Norbert Both: *Srebrenica. Record of a War Crime*, London 1996
- Imamović, Emir: „Religion must be modernized“, in *Dani*, Sarajevo, 26. maj 2000
- Inic, Slobodan: „Biljana Plavsic: geneticist in service of a great crime“, internetside *Bosnia Report* (oversat til *Helsinki Poljeva*, Brograd November 1996)

- Izetbegović, Alija: *The Islamic Declaration*, 1991, trykkested ukendt
- : *Islam between East and West*, Ankara 1994
- : *Inescapable Questions. Autobiographical Notes*, Leicester: 2003, The Islamic Foundation
- Jacobsen, Per: „Exit Jugoslavien“, i Rosenfeldt og Jacobsen (eds.): *Øststatus 1992*, København 1993
- : „Ex-Jugoslavien – Fred i sigte“, i Jacobsen (ed.): *Øststatus 1995*, København 1996
- Debatindlæg af Per Jacobsen, se note 12
- Jahić, Adnan: „A Virtuous Muslim State“, in *Slobode Tuzla*, 23. august 1996 [oprindeligt trykt i *Zmaj od Bosne* nr. 51, 17/9 1993]
- Jahić, Vehid: „Protest of Parents from Tuzla. Necrophilia in Politics“, *AIM Sarajevo*, 10. juni 1996
- Jensen, Carsten: „Løgn og sandhed på universitetet“, *Politiken* 18/5 2003
- Jensen, Jesper Vind: „Jugo-socialister og folkemordsbenægtere. Srebrenica-fortielsen i Danmark“, *KRITIK* 166, 2003
- Judah, Tim: *The Serbs. History, Myth and the Resurrection of Yugoslavia*, New Haven and London, 1997
- KRITIK* 157, temanummer om Serbien med artikler af Obrad Savić, Dušan Veličković, Sonja Biserko, Petar Luković, Svetlana Slapšak samt Radovan Karadžić, København 2002
- Krestić, Vasilije: *Through Genocide to a Greater Croatia*, Beograd 1998: BIGZ
- Kulenović, Adil: „Interview with Vladimir Srebrov a founding member of the Serb Democratic Party“ (shorter internet version (Back to Bosnia-homepage) of an interview published in *Vreme*, 30.10.1995.)
- „Interview with Vladimir Srebrov“ (plus noter af Dejan Anastasijević), *Vreme*, Beograd, 30/10 1995
- Letica, Bartol og Slaven Letica: *Postmodernity and Genocide in Bosnian 'Ethnic Cleansing'*, Zagreb 1997
- Loyd, Anthony: *My War Gone by, I Miss it So*, London 1999.
- Lučarević, Kerim: *The Battle for Sarajevo. Sentenced to Victory*, Sarajevo 2000

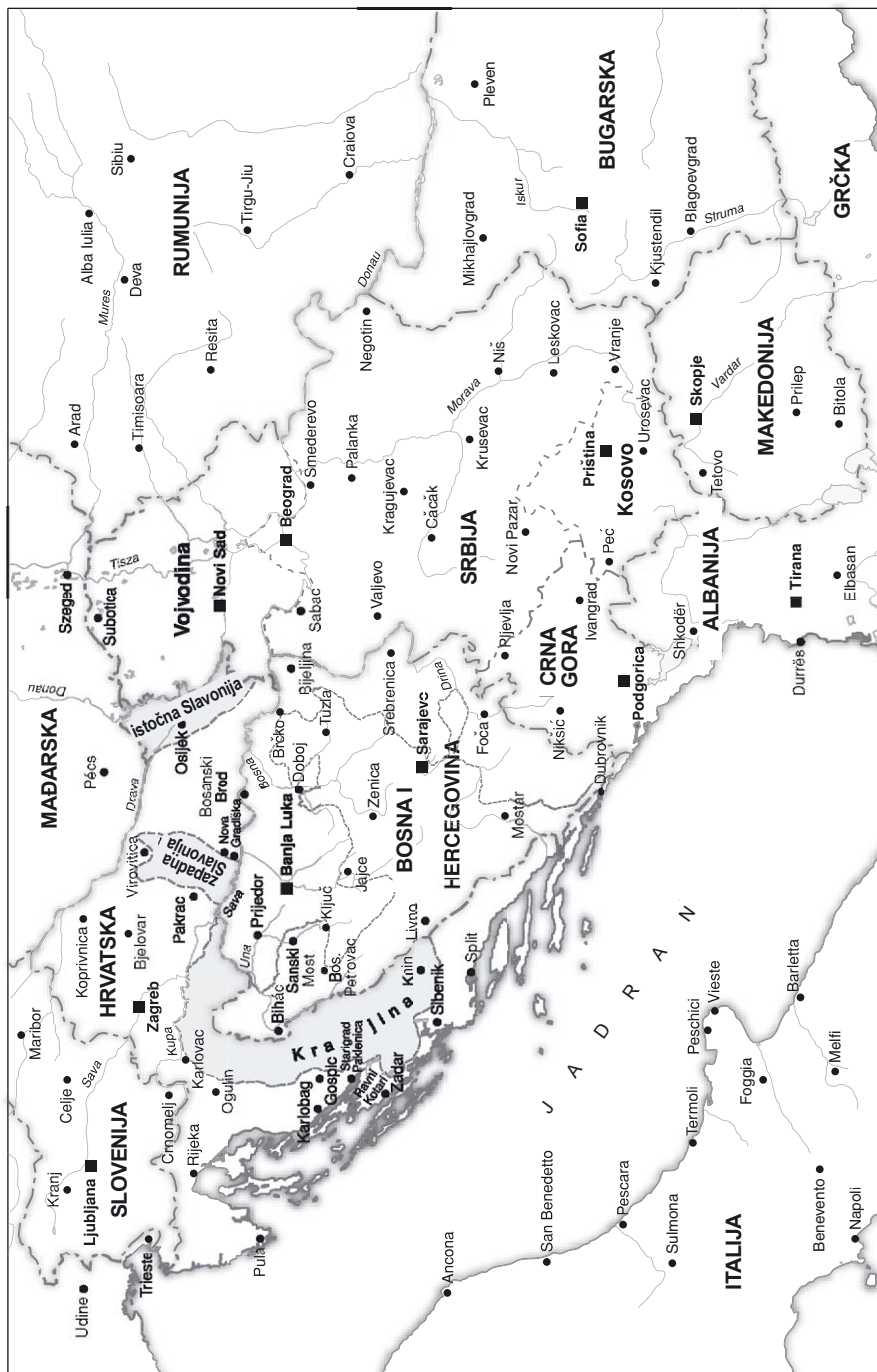
- Luković, Petar: „Serbia and the Hague“, *Institute for War & Peace Reporting*, 5. maj 2001
- Magaš, Branka & Ivo Žanić (eds.): *The war in Croatia and Bosnia Hercegovina 1991-1995*, London 2001
- Mahmutćehajić, Rusmir: *The Denial of Bosnia*, University Park, PA: 2000, Pennsylvania State University Press
- : „The Road to War“, in Magaš & Zanić 2001
- Malcolm, Noel: *Bosnia. A Short History*, (2nd ed.), London 1996
- Mazower, Mark: *The Balkans*, London 2002
- Milosavljević, Olivera (ed.): *Serbian Elites*, Beograd 2000
- : „From Memorandum to ‘Collective’ Responsibility“, i Milosavljević 2000a
- : „The Abuse of the Authority of Science“, in Popov (ed.) 2000b
- Milošević, Milan: *Political Guide to Serbia*, Beograd 2000
- Mladenović, Radoš et al.: *Jagnje božije i zvijer iz bezdana. Filosofija rata*, [Guds lam og dyret fra Helvede. Krigens filosofi], Beograd 1996
- Nezavisne Novine*: artikler fra avisen, der førte til attentatet mod redaktør Željko Kopanja, oktober 1999 (www.cpj.org/awards00/kopanja_articles.html)
- Ourdan, Rémy: „Serbie, la citadelle de l’absurde“, 24. november 2000, *Le Monde*
- Pavković, Alexandar (ed.): *The Disintegration of Yugoslavia: Inevitable or Avoidable?* – special topic issue of *Nationalities Papers*, vol. 25, no. 3, september 1997
- Pečanin, Senad: „The enfant terrible of Sarajevo journalism – Senad Pečanin“, int. v. Gordan Malić. *Globus*, 25/2, 2000
- : (og Ivan Lovrenović, Nerzuk Curak, Mile Stojić) „Ten Theses for Bosnia and Hercegovina“, *Dani*, 11/2 2000
- : (og Ozren Kebo, Nerzuk Curak): „The Division of Bosnia?“, in *Dani*, 28. april 1997
- : „Mister President, You Are Making It Up“, *Dani*
- : „The Price of Fatherly Love“, *Dani*, 7. januar 2000
- Perović, Latinka: „Yugoslavia was Defeated from Inside“, i Biserko (ed.) *Collapse, War, Crimes*, Beograd 1993

- Pešić, Vesna: *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis*, United States Institute of Peace, Washington D.C., 1996
- Popov, Nebojša (ed.): *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest 2000
- Ramet, S.P.: *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia*. Boulder CO 1996
- : *The Third Yugoslavia 1992-2001*, Washington DC 2001
- Reed, John: *The War in Eastern Europe*, London 1994 (1916)
- SANU (Det Serbiske Akademi): *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to Criticisms. Published on the Decision of the Presidency of the Serbian Academy of Sciences and the Arts of April 23, 1993*
- Dette dokument som helhed er redigeret af Akademiets generalsekretær Miroslav Pantić og det består af to dele: først et svar på kritikken, der altså udgives i Akademiets Præsidentskabs navn, men som er forfattet af Kosta Mihajlović og Vasilije Krestić; og dernæst en engelsk version af det oprindelige *Memorandum* fra 1986. Dokumentet kan findes på www.beograd.com/sanu/
- Savić, Obrad (ed.): „In Defence of the University“, temanummer af *Belgrade Circle* No. 3/4 1997-1/2 1998
- „Destruction of University in Serbia“, i Milosavljević 2000
- Secor, Laura: „Testaments Betrayed. Yugoslavian Intellectuals and The Road to War“, *Lingua Franca*, Vol. 9, No. 6 – September 1999
- Sell, Louis: *Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*, Durham 2002
- Sells, Michael A.: *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, Berkeley 1996
- Šikavica, Stipe (et al.): *In the Triangle of State Power*, Beograd 2001
- Silber, Laura & Allan Little: *The Death of Yugoslavia*, BBC (tv-serie i fem dele)
- *Yugoslavia: Death Of A Nation*, London 1997
- Šimić, Miroslav: „To: The Presidency of the Serbian Academy of Sciences and Arts“ (resignation letter), Sept. 1995, (personal communication).

- Simms, Brendan: *Unfinest Hour. Britain and the Destruction of Bosnia*, London 2001
- Slapšak, Svetlana: „I populistmaskinen. Elite, intellektuelle og fortællings-leverandører i Serbien 1986-2001“, KRITIK 157, 2002
- Spegelj, Martin „The First Phase, 1990-92: the JNA prepares for aggression and Croatia for defence“, in Magaš & Žanić 2001
- Stage, Jan: *Asken brænder*, København 1993
- Stefanović, N.L. „This Time With a Clear Head“, in *Vreme*, 2/3 1996
- Stojanović, Svetozar: „A Wasted Opportunity“ (svar til Laura Secor), og „Nation, Nationalism, and Citizenship“, 1999 (www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/XV/d01/document)
- Sørensen, Djurdjica Z. og Anders Bjørn *Den jugoslaviske krig*, Kbh. 1996
- Sørensen, Djurdjica Z. og Steen Ramsgaard *I Bosnien*, Kbh. 1995
- Thompson, Mark: *Forging War. The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*, Luton 1999
- Tretter/ Müller/ Schwanke/ Angeli/ Richter, se Boltzmann Institute
- Ugrešić, Dubravka: *The Culture of Lies. Antipolitical Essays*, London 1996
- United Nations Security Council: *Resolution 827*, 25. maj 1993 (on the Statute of the Tribunal in the Hague)
- United Nations Security Council (28. december 1994): *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992) The Policy of Ethnic Cleansing* <http://www.ess.uwe.ac.uk/com-expert/ANX/IV.htm>
- Vasić, Miloš et al.: „War Against Bosnia, in *Vreme News Digest Agency* 29, April 13, 1992
- Vasić, Miloš: „The Crippled Phoenix“, in *Vreme News Digest Agency* 34, May 18, 1992
- Vasić, Miloš & Filip Švarn: „Paramilitary Formations in Serbia: 1990-2000“, i Šikavica 2001

- Veličković, Dušan: *Amor Mundi*, Melbourne 2001
- Verdery, Katherine: *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, New York 1999
- Vulliamy, Ed: *Helvedes forgård. Krigen i Bosnien og dens baggrund*, Århus 1995
- Weiss, Birte og Karsten Fledelius: *Vanviddets vidner*, København 2000
- Wesselingh, Isabelle og Vaulerin, Arnaud: *Bosnie – la mémoire à vif*, Paris 2003: Buchet/Chastel
- Zacaria, Giuseppe: *Noi, criminali di guerra*, Milano 1994
- Živković, Marko: „Inverted Perspective and Serbian Peasants: The Byzantine Revival in Serbia“, from the internet journal KRITIKA, september 1998
- Zulfikarpašić, Adil: *The Bosniak* (in dialogue with Milovan Djilas and Nadežda Gaće), London 1998: Hurst & Co.

MAPE



SFRJ i oblasti "Republike Srpske Krajine"



Srbija i Crna Gora



Bosna i Hercegovina

 ISTORIJSKA HRONOLOGIJA

Pregled sadrži istorijske događaje i detalje koje smo obradili knjigama *Anatomija mržnje* i *Scenografija rata*.

- 1389** – Bitka na Kosovu polju, posle koje Srbija s Kosovom postaje deo Otomanskog carstva.
- 1463** – Otomansko carstvo osvaja nezavisnu kraljevinu Bosnu.
- 1804** – I srpski ustanak protiv Turaka.
- 1815** – II srpski ustanak protiv Turaka.
- 1842** – Osnovano Društvo srpske slovesnosti u Beogradu.
- 1844** – Ilija Garašanin napisao *Načertanije*, u kome je izneo tzv. srpsku nacionalnu doktrinu.
- 1847** – Njegoš objavljuje spev *Gorski vijenac*.
- 1864** – Društvo srpske slovesnosti se ukida i uspostavlja se Srpsko učeno društvo.
- 1878** – Srbija posle Rusko-turskog rata priznata kao samostalna država San-Stefanskim mirom; Austrija okupira Bosnu.
- 1886** – Osniva se Srpska kraljevska akademija (SKA, današnja SANU).
- 1908** – 5. oktobra Austrija anektira Bosnu.
- 1912** – I balkanski rat; Albanija postaje nezavisna od Turske; srpske snage osvajaju Kosovo.
- 1913** – II balkanski rat.
- 1914** – 28. juna Gavrilo Princip, član mladobosanske zavereničke grupe „Crna ruka“ u Sarajevu ubija u atentatu austrijskog prestolonaslednika nadvojvodu Franca Ferdinanda; 23. jula Austrija ispostavlja ultimatum Srbiji; 28. jula Austrija objavljuje rat Srbiji; počinje I svetski rat.
- 1918** – Austrougarska je na gubitničkoj strani posle I svetskog rata. Posle Versajskog mira dele je, te austrougarske teritorije na Balkanu – Slovenija, Hrvatska i Bosna – zajedno sa Srbijom stvaraju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, prethodnicu Jugoslavije.

- 1928** – oktobra meseca Ante Pavelić osniva tajnu hrvatsku ustašku organizaciju u Hrvatskoj.
- 1929** – kralj Aleksandar menja ime države u Jugoslavija.
- 1934** – Hrvatski nacionalisti ubijaju kralja Aleksandra u atentatu u Marseju. Njegov brat Pavle preuzima vlast u ime maloletnog kraljevog sina Petra II.
- 1938** – program Vase Čubrilovića za proterivanje Albanaca iz Srbije.
- 1941** – nacistička Nemačka napada Jugoslaviju. S podrškom Nemačke, osniva se Nezavisna Država Hrvatska, koja anektira Bosnu. Tokom sledećih godina, počinjen je genocid nad Srbima i Jevrejima; više od 100.000 Srba ubijeno je u hrvatskom logoru Jasenovac; 7. jula srpski komunisti (partizani) počinju ustanak protiv Nemaca.
- 1944** – Saveznici od te godine podršku daju isključivo partizanima, a prekidaju odnose sa četnicima; 20. oktobra, Crvena armija i Titova partizanska vojska oslobađaju Beograd i smenjuju pronemačku vladu Dimitrija Ljotića.
- 1944–45** – obračun partizana s monarhističkim i velikosrpskim četnicima Draže Mihailovića.
- 1948** – 28. juna Jugoslavija objavljuje raskid sa Staljinom.
- 1968** – Dobrica Ćosić biva isključen iz Saveza komunista pošto je progovorio o albanskom problemu na Kosovu; međunarodni šezdesetosmaški pokret snažno se ispoljava na Beogradskom univerzitetu.
- 1970** – Prvi put objavljena *Islamska deklaracija* Alije Izetbegovića.
- 1971** – Tito se obračunava sa „hrvatskim proljećem“.
- 1974** – Donosi se poslednji ustav komunističke Jugoslavije, a Kosovo dobija status autonomne pokrajine u Srbiji; vlast republika povećava se u odnosu na saveznu; naziv „Musliman“ uvodi se kao određenje nacije u Jugoslaviji (kao „ravnopravna nacija“); Dobrica Ćosić, Vojslav Koštunica, Obrad Savić i drugi osnivaju u Beogradu „Alternativni univerzitet“.
- 1978** – Dobrica Ćosić postaje član SANU i u pristupnom govoru prvi put pominje poznatu frazu o „Srbiji koja pobeđuje u ratu a gubi u miru“.
- 1980** – 4. maja umire Josip Broz Tito.
- 1981** – Započinju promene u JNA.

- 1983** – 23. marta Alija Izetbegović osuđen u Sarajevu na četrnaest godina zatvora zbog protivustavnog delovanja. S njim je osuđeno još jedanaestoro Muslimana, među kojima i Omer Behmen i Hasan Čengić. Beogradski Odbor za zaštitu slobode mišljenja i izražavanja, pod vođstvom Dobrice Ćosića, protestuje.
- 1984** – Vojislav Šešelj osuđen u Sarajevu zbog autorstva nacionalističkog teksta.
- 1985** – Vođe kosovskih Srba u Beogradu stupaju u kontakt sa Ćosićem i drugim intelektualcima; 23. maja SANU usvaja razradu studije „aktuelnih socijalnih pitanja“, koja postaje poznata kao *Memorandum*.
- 1986** – 24. oktobra objavljuje se odlomak iz *Memoranduma SANU* u *Večernjim novostima*.
- 1987** – 24. aprila Slobodan Milošević odlazi na Kosovo, gde razgovara sa Srbima prilikom mitinga u Kosovu Polju. Oni pretestuju protiv napada koje čine većinski Albanci. Tada Milošević izgovara čuvene reči: „Niko ne sme da vas bije!“; 23–24. septembra održava se Osmo sednica CK SKS, na kojoj Milošević obara Ivana Stambolića i preuzima vlast nad partijskim aparatom u Srbiji.
- 1988** – 28. juna, na Vidovdan – godišnjica Kosovskog boja 1389. Zemni ostaci kneza Lazara voze se po pokrajini kao i po Bosni, da bi se „Srbi nadahnuli da se vrate svojim religioznim i nacionalnim korenima“; 9. jula Srbi i Crnogoroci sa Kosova odlaze u Novi Sad, gde zahtevaju da se ukine autonomija za Kosovo i Vojvodinu, a da se pokrajine stave pod vlast Srbije; 6. oktobra još jedan miting u Novom Sadu, posle kojeg je pokrajinsko partijsko vođstvo prinuđeno da odstupi sa vlasti u korist ljudi lojalnih Miloševiću; Alija Izetbegović novembra meseca pušten iz zatvora; 17. novembra smenjen Azem Vlasi, albanski partijski vođa; 25. novembra Skupština Jugoslavije donosi amandmane kojima se utire put za promenu ustava i oduzimanje samostalnog statusa autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu unutar Republike Srbije.
- 1989** – 10 i 11. januara miting ispred crnogorske skupštine sa zahtevom da se političko vođstvo povuče, što se i dešava posle dva dana – novo vođstvo, lojalno Miloševiću, dolazi na vlast; 28. februara

demonstracijama u Kninu počinje velikosrpska pobuna u Hrvatskoj; 3. marta Predsedništvo SFRJ sankcioniše uvođenje vanrednog stanja na Kosovu i hapšenje prethodnog albanskog partijskog vođe zbog podsticanja protesta; 28. marta Srbija ukida autonomiju Kosova i Vojvodine, ali zadržava njihove predstavnike u Predsedništvu SFRJ i drugim saveznim organima, čime dobija tri glasa od osam u predsedništvu – plus crnogorski glas; 17. juna osniva se HDZ u Zagrebu pod vođstvom Franje Tuđmana; 28. juna u govoru na velikom teatarski priređenom skupu na Kosovu Polju povodom proslave 600-godišnjice Kosovske bitke, Milošević izjavljuje da se Srbija nalazi pred velikim iskušenjima i da „ni oružane bitke nisu isključene“; Alija Izetbegović i Adil Zulfikarpašić novembra meseca počinju da planiraju osnivanje stranke bosanskih Muslimana; 6. decembra Slobodan Milošević izabran za predsednika Predsedništva Srbije.

1990 – 20. i 22. januara održava se XIV vanredni kongres SKJ. Pošto zahtevu za labavijom federacijom (takozvanom konfederacijom) nije udovoljeno – slovenački i hrvatski predstavnici napustili su kongres iz protesta. Time SKJ u stvari prestaje da postoji; 1. i 2. februara JNA kreće protiv demonstiranja koji se bune protiv vanrednog stanja na Kosovu. Mnogo ljudi je ubijeno; 17. februara osniva se SDS u Kninu pod vođstvom Jovana Raškovića; 24. februara Izetbegović i Zulfikarpašić sastaju se u Cirihu i odlučuju da osnuju stranku; 25. marta prvi sastanak Miloševića i Čosića; 29. marta Zulfikarpašić se vraća u Bosnu; 7 i 8. aprila održavaju se izbori u Sloveniji. Milan Kučan postaje predsednik; 6. maja Franjo Tuđman izabran za predsednika Hrvatske; 13. maja prvoligaška utakmica između „Dinama“ (Zagreb) i „Crvene zvezde“ (Beograd) završava se opštom tučom navijača; sukob prelazi i na teren, gde hrvatska fudbalska zvezda, Zvonimir Boban, šutira policajca pred brojnim tv-gledaocima; 26. maja osnovana SDA pod vođstvom Alije Izetbegovića; 12. jula SDS u Bosni i Hercegovini osnovana pod vođstvom Karadžića. Izetbegović je prisutan i čestita, i sa Srbima razgovara o saradnji; 16. jula osnovana SPS, a Slobodan Milošević izabran za šefa stranke; 25. jula u Hrvatskoj umesto petokrake zvezde na zastavi dolazi crveno-beli štit, koji je

između ostalog poznat i iz perioda NDH; 17. avgusta Srbi u Krajini bune se blokadom drumova i železničkih puteva pomoću balvana; kasnije se održava referendum na kojem 90% glasa za samostalnost; 18. avgusta osnovan bosanski ogranak HDZ pod vođstvom Stjepana Kljujića; 25. avgusta održan miting SDA u Foči; 1. septembra izbija sukob dveju frakcija u SDA; septembra meseca tzv. „balvan-revolucija“ praktično amputira Krajinu od Hrvatske; Zulfikarpašić oktobra meseca napušta SDA zbog tvrde religiozne struje i osniva MBO; 18. novembra održavaju se prvi slobodni izbori u Bosni i Hercegovini, na kojima nationalsitičke stranke – HDZ, SDS i SDA – dolaze na vlast; Fikret Abdić je dobio najviše glasova kao predsednik predsedništva, ali na to mesto dolazi Izetbegović;

1991 – 28. februara zvanično proglašena SAO Krajina; 14. marta Milošević razbija Predsedništvo SFRJ; 23. marta SANU izjavljuje u *Politici* da je *Memorandum* „nacionalni program za ulazak srpskog naroda u budućnost“; 25. marta Milošević i Tuđman sastaju se u Karadorđevu i dogovaraju se o podeli Bosne između Srbije i Hrvatske; 30. marta Radovan Karadžić i arhiepiskop Amfilohije Radović zahtevaju „ujedinjenu srpsku državu“; 2. maja hrvatski ekstremisti unutar vlade i državne uprave provociraju oružani sukob s lokalnim Srbima kod Borova Sela u istočnoj Slavoniji. Više ljudi gine. Srpske paravojsne formacije masakriraju hrvatsku policiju; maja meseca Izetbegović u poseti Iranu, koji obećava intenzivnu pomoć u ekonomiji i obrazovanju; Tajna služba u Bosni juna meseca snimila telefonske razgovore između Miloševića i Karadžića o RAM-planu; 24–27. juna Krajina u Hrvatskoj i severoistočna Bosna (Bosanska krajina) dogovaraju spajanje, ali Milošević menja mišljenje i to sprečava; 25. juna Slovenija i Hrvatska proglašavaju nezavisnost; 27. juna JNA se stacionira u Sloveniji; u leto četnički vođa iz II svetskog rata, Momčilo Đujić, iz američkog izgnanstva proglašava Vojislava Šešelja za „četničkog vojvodu“ i savetuje ga da „protera sve Hrvate, Albance i druge elemente sa svete srpske zemlje“; 20. avgusta JNA napada Osijek; 25. avgusta JNA napada Vukovar; 7. septembra Haška konferencija predlaže delu Jugoslavije na republike, ali Srbija i Crna Gora, pod

pristiskom Srbije, to sprečavaju; 26–30. septembra nezavisno organizovani referendum na Kosovu o samostalnosti, 95% glasa *za*; u jesen brojne snage JNA postepeno se koncentrišu u Bosni; 1. oktobra JNA napada Dubrovnik; 14–15. oktobra poslednja plenarna sednica bosanskog parlamenta. Muslimani i Hrvati zagovaraju otcepljenje od Srbije; Karadžić izjavljuje: „Nemojte misliti da ne vodite Bosnu i Hercegovonu u pakao, i nemojte misliti da ne vodite muslimanski narod u istrebljenje jer Muslimani se neće moći odbraniti ako dođe do rata.“ Bosanski Srbi napuštaju parlament; 9 i 10. novembra srpski referendum u Bosni; odlučeno da se uspostave srpske autonomne oblasti; 12. novembra Mate Boban i HDZ odlučuju da osnuju hrvatske oblasti u Bosni; Veselin Šljivančanin i drugi srpski oficiri naređuju streljanje 261 pacijenta iz bolnice u Vukovaru; 19. decembra Republika Srpska Krajina, koja zauzima gotovo trećinu Hrvatske, proglašava Knin za glavni grad.

- 1992** – 2. januara Vensovim sporazumom prestaju borbe u Hrvatskoj; 9. januara proglašena Srpska Republika u BiH (kasnije Republika Srpska); 25. januara EU priznaje Sloveniju i Hrvatsku; Miladin Životić osniva u februaru Beogradski krug; 16. februara Milan Babić smenjen u Krajini zbog neprihvatanja Vensovog plana; 29. februara – 1. marta Srbi i njihovi politički predstavnici bojkotuju i opstruiraju referendum u BiH. Referendum pokazuje da je većina za nezavisnost od Jugoslavije; puca se na srpske svatove u Sarajevu, SDS i JNA opkoljavaju grad; 26–29. marta izbija rat u Bosanskom Brodu, kojeg bombarduje JNA; 28–29. marta održava se Konferencija srpskih intelektualaca u Sarajevu, koja preporučuje građanski rat. Vladimir Srebrov istupa protiv, ali ga izbacuju iz sale; 2. aprila paravojne grupe iz Srbije, predvođene Arkanom i pod zaštitom JNA, upadaju u Bijeljenu u istočnoj Bosni i čine pokolj nad civilnim muslimanskim stanovništvom; od aprila do septembra odvija se sistematsko srpsko „etničko čišćenje“ naročito Muslimana; pobijeno više hiljada a proterano na stotine hiljada sa osvojenih 70% posto teritorije; 6. aprila EU priznaje Bosnu i Hercegovinu. Velike mirovne demonstracije u Sarajevu protiv nacionalističke podele zemlje. Snajperista iz SDS puca

na demonstrante ispred hotela „Holiday Inn“ – policija takođe puca s krova zgrade parlamenta. Savez nacionalističkih stranaka se cepa. Počinje opsada Sarajeva. Izbija rat. Etničko čišćenje ozbiljno uzima maha; 7. aprila SAD priznaju Sloveniju, Hrvatsku i BiH; 8. aprila Predsedništvo Bosne i Hercegovine osniva generalštab; 9. aprila Arkanovi „Tigorvi“ „čiste“ Zvornik, uz pomoć JNA; 9. maja Miroslav Deronjić predvodi spaljivanje sela Glogovo kod Srebrenice i ubijanje žitelja – uz učešće snaga JNA, teritorijalne odbrane i policijskih snaga iz Bratunca; 12. maja Radovan Karadžić u parlamentu na Palama izlaže ratni cilj Vojske Republike Srpske; Milorad Ekmečić maja meseca beži iz Sarajeva u Beograd; 22. maja Slovenija, Hrvatska i BiH postaju članice UN. JNA se zvanično transformiše u srpsku vojsku s tri odeljenja, u Jugoslaviji, Bosni odnosno Krajini, čije su vojničke plate tokom čitavog rata stizale iz Beograda; 24. maja na Kosovu se održavaju nezavisni predsednički izbori iz protesta protiv ulaska u novu Jugoslaviju, koja bi se sastojala od Srbije i Crne Gore. Ibrahima Rugovu biraju za predsednika; 27. maja ljude koji čekaju u redu za hleb u Ulici Vase Miskina u centru Sarajeva pogađa granata – 16 poginulih i 144 ranjenih; 28. maja Srbi preuzimaju kontrolu nad Ključem. Pokolj u selu Velagići; 29. maja Per Jakobsen na II programu danske televizije izjavljuje kako srpska vlada nema kontrolu nad paravojnim formacijama u Bosni; 30. maja Savet bezbednosti UN uvodi sankcije SR Jugoslaviji Rezolucijom 757; 15. juna pisac Dobrica Ćosić u Saveznoj skupštini izabran za predsednika SR Jugoslavije; 10. jula pokolj u selu Biljani. (O tome smo pisali u *Anatomiji mržnje*. – *Prim. autora*); 1. avgusta otkriveni srpski koncentracioni logori u severnoj Bosni; u avgustu Bosna prima mudžahedine i iransko oružje preko Hrvatske; septembra meseca muslimanske snage iz Srebrenice spaljuju selo Podravanje, a samo Momir Marković i još nekoliko žitelja uspevaju da prežive; 29. oktobra nekadašnji poljski premijer Tadeuš Mazovjecki, koji je imenovan za specijalnog izvestioca komisije UN za ljudska prava, podvlači u izveštaju kako etničko čišćenje nije posledica rata – već upravo njegov cilj.

1993 – marta meseca u centralnoj Bosni izbijaju borbe između Muslimana

i Hrvata; 6. maja Savet bezbednosti UN donosi rezoluciju kojom se izjavljuje da se „Sarajevo i druge zone pod ratnim pretnjama, naročito Tuzla, Žepa, Bihać, Goražde i Srebrenica, imaju smatrati zonama sigurnosti, koje ne smeju da budu izložene oružanim napadima ili drugim neprijateljstvima, koja bi pretila sigurnosti i blagostanju žitelja“; 2. maja Vens-Ovenov plan potpisuju u Atini sve strane, uključujući i Radovana Karadžića; 16. maja bosanski Srbi odbacuju na Palama Miloševićev apel da se prihvati Vens-Ovenov plan; 23. maja general Jovan Divjak povlači se iz bosanske armije; 1. juna Dobrica Ćosić smenjen s funkcije predsednika SRJ; 30. juna bosanska vlada se naoružava da bi se pripremila za podelu zemlje; 27. septembra proglašena Autonomna oblast zapadna Bosna (Cazin-ska krajina); Fikreta Abdića biraju za predsednika oblasti; 18. oktobra izbijaju borbe između Armije BiH i HVO u centralnoj Bosni; 1. novembra počinju oružani sukobi između bosanske armije i snaga Fikreta Abdića u zapadnoj Bosni;

1993 – 9. novembra, tokom borbi između Hrvata i Muslimana u Mostaru, Hrvati namerno ruše Stari most – staru tursku ćupriju iz XVI veka; 19. decembra održavaju se izbori u Srbiji, na kojima Miloševićeva SPS postaje najjača stranka i nastavlja da vlada u koaliciji s Novom demokratijom.

1994 – 5. februara granata na pijaci „Markale“ u centru Sarajeva ubija 68 ljudi a ima i oko 200 ranjenih; 10. februara NATO zahteva od bosanskih Srba da povuku teško naoružanje oko Sarajeva i da ih stave pod kontrolu UN pre 21. februara – u protivnom, uslediće vazdušni napad. Bosanski Srbi udovoljavaju zahtevu; 17. februara SAD nameću koaliciju između Muslimana i Hrvata u Bosni; 27. februara NATO obara četiri srpska aviona G2, koji su prekršili zabranu leta nad centralnom Bosnom; 2. marta, uz posredovanje SAD, potpisan privremeni sporazum u Vašingtonu o ulasku Hrvatsko-muslimanske federacije u Bosnu; 1. aprila bosanski Srbi započinju ofanzivu protiv enklave Goražde; od 10. do 12. aprila Nato preduzima vazdušni napad na bosanske Srbe kod Goražda, koji prestaju sa agresijom na taj grad; 25. aprila održan prvi sastanak takozvane Kontakt-grupe, koju

sačinjavaju SAD, Rusija, Velika Britanija, Nemačka i Francuska, na kome se razmatrala razrada mirovnog plana za BiH; 27. aprila Savet bezbednosti donosi rezoluciju kojom se predviđa slanje daljih 6.550 vojnika pod komadnom UN u BiH; maja meseca Bosanski Srbi uzimaju osoblje UN za taoce; 16. juna u Londonu se završava sastanak eksperata Kontakt-grupe, koji su razradili mapu podele BiH. Po toj podeli, Muslimansko-hrvatska Federacija treba da ima 51% teritorije, a Republika Srpska 49%; 6. jula Konatkt grupa iznosi Predlog mirovnog plana. Slobodan Milošević i Hrvatsko-muslimanska Federacija ga prihvataju, ali bosanski Srbi ga odbacuju; 4. avgusta Jugoslavija prekida vezu sa bosanskim Srbima u Republici Srpskoj zbog odbijanja mirovnog plana; 31. avgusta Jugoslavija prihvata stationiranje oficira Ujedinjenih nacija za nadgledanje primene sankcija prema bosanskim Srbima na granici prema Republici Srpskoj; septembra meseca osniva se Helsinški odbor u Srbiji; 24. septembra Savet bezbednosti UN donosi rezoluciju kojom se pooštavaju sankcija prema Republici Srpskoj, i drugu rezoluciju kojom se olakšavaju sankcije prema Jugoslaviji; 6. oktobra specijalni izaslanik UN Jasupi Akaši protestuje protiv predsednika Alije Izetbegovića zato što su bosanske snage počinile pokolj nad bosanskim Srbima na Igmanu; 9. decembra u *Vashington postu* ističe se da se Jugoslavija ne pridržava embarga prema Republici Srpskoj i da se oružje, municija i ljudstvo šalje bosanskim Srbima preko Drine.

1995 – 1. i 2. maja počinje hrvatska ofanziva protiv jugoslovensko-srpske okupacije zapadne Slavonije; 25. maja bosanski Srbi granatiraju Tuzlu; na trgu u centru grada stradaju mladi ljudi (njih 71) u kafiću – i Srbi i Muslimani; 7–11. jula snage bosankih Srba zauzimaju Srebrenicu uprkos tome što je grad pod zaštitom UN. Sledi masovno pogubljenje – 7.000 ljudi je ubijeno; 4–5. avgusta Hrvatska munjevitom ofanzivom, po imenu „Oluja“, osvaja Krajinu. Srpska armija ostaje pasivna, dok se celokupno srpsko stanovništvo od oko 200.000 ljudi otisnulo u izbeglištvo u Bosnu i Srbiju. Više hiljada gine, nekoliko hiljada i dalje se vode kao nestali; 28. avgusta

- granatiranje Sarajeva – 37 poginulih; 30. avgusta masivni vazdušni napad NATO na vojne centre bosanskih Srba, koji prestaju tek 14. septembra; u septembru zajednički muslimansko-hrvatski napad dovodi do preuzimanja velikih delova zapadne Bosane, ali, na američko naređenje, zastaje pred Banjalukom; 5. oktobra dolazi do prekida vatre u Bosni – uz američku podršku, stupa na snagu 12. oktobra; 1. novembra u Dejtonu počinju mirovni pregovori o BiH uz učešće predsednika Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine. Sporazum je postignut 16. novembra, a konačno potpisan u Parizu 14. decembra.
- 1996** – 29. maja počinje prvi proces na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu; u julu mesecu izdate poternice za Radovanom Karadžićem i Ratkom Mladićem. Karadžić se odriče mesta predsednika Republike Srpske a nasleđuje ga Biljana Plavšić; 17. septembra održavaju se izbori u Bosni. Izetbegović pobeđuje, a Momčilo Krajišnik i Krešimir Zubak dobijaju gro glasova sprske, odnosno hrvatske strane; u novembru iskopavanje i identifikacija ubijenih u Biljanima; 19. novembra Hasan Čengić smenjen sa mesta zamenika ministra odbrane zbog povezanosti s Iranom; 29. novembra prva presuda u Haškom tribunalu: Dražen Erdemović priznaje sudelovanje u masakru u Srebrenici i biva osuđen na 10 godina zatvora.
- 1997** – februara postignut sporazum između Jugoslavije i Republike Srpske o „naročitim vezama“; u julu Dušan Tadić osuđen na 20 godina zatvora u Hagu; Milošević mora da odstupi sa mesta predsednika Srbije (ustavno ograničen broj mandata) i postaje predsednik savezne države.
- 1998** – februara meseca Vojislav Šešelj ulazi u srpsku vladu kao potpredsednik; 5. marta Draženu Erdemoviću posle žalbe smanjuju kaznu na 5 godina zatvora; 26. maja Milošević sprovodi novi, nacionalistički zakon o univerzitetu; 205 profesora, među kojima i Obrad Savić odbijaju da potpišu izjavu o lojalnosti i bivaju suspendovani; od maja do septembra vode se borbe na Kosovu zbog kojih izbeglice beže u planine ili napuštaju Pokrajinu.
- 1999** – od marta do juna NATO bombarduje Srbiju. Zatim snage KFOR zaposedaju Pokrajinu Kosovo.

- 2000** – 15. januara maskirani napadači ubijaju Željka Ražnatovića Arkana u hotelu *Interkontinental* u Beogradu; 16. maja Obrad Savić dobija otkaz na Beogradskom univerzitetu; 5. oktobra demonstranti u Beogradu zaposedaju zgradu savezne skupštine i zgradu televizije u dobro organizovanom prevratu; 6. oktobra Milošević oglašava da silazi s vlasti. Koštunica preuzima vlast kao vođa kaolicije DOS; u decembru Miloševićeva SPS gubi izbore.
- 2001** – 31. marta Milošević uhapšen; 28. juna Milošević izručen Haškom tribunalu.
- 2002** – 12. februara počeo proces protiv Miloševića u Hagu; 12. aprila nekadašnji ministar unutrašnjih poslova Srbije Vljako Stojiljković puca sebi u glavu ispred zgrade savezne skupštine nekoliko sati pošto je izglasan zakon o saradnji sa Haškim tribunalom; zakonom se predviđa izručivanje osumnjičenih za ratne zločine; jedan penzionisani general kasnije otkriva da je Koštunica planirao da iskoristi armiju za udar protiv partnera u vladi Đinđića; 3. septembra Republika Srpska objavljuje istraživanje o Srebrenici; u njemu se tvrdi da je poginulo manje od 2.000 Muslimana, a većina u ratnim dejstvima; 13. oktobra u Srbiji se održavaju predsednički izbori između Vojislava Koštunice i potpredsednika vlade Miroljuba Labusa (koga podržava premijer Zoran Đinđić), međutim, izbori su proglašeni neuspelim zbog niskog procenta izašlih birača; 8. decembra i sledeći predsednički izbori proglašeni neuspelim.
- 2003** – 27. februara Biljana Plavšić osuđena u Hagu na 11 godina zatvora; 12. marta premijer Zoran Đinđić ubijen ispred zgrade vlade u Beogradu; proglašeno vanredno stanje; 16. marta Zoran Živković postaje premijer; 12. juna Veselin Šljivančanin uhapšen u Beogradu; 14. juna koncert podrške uhapšenoj pevačici Ceci Veličković na njen trideseti rođendan u Beogradu; 19. oktobra u Sarajevu umire Alija Izetbegović; novembra meseca Koštunica i reformska stranka G-17plus bojkotuju nove predsedničke izbore. Izbori proglašeni neuspelim zbog niskog procenta izašlih birača; 28. decembra održavaju se parlamentarni izbori u Srbiji na kojima Srpska radikalna stranka v. Šešelja dobija 28% glasova.

2004 – u januaru parlamentarna kriza u Srbiji. Nema stabilne većine da bi se izabrali predsednik skupštine ili vlade; 25. februara Tužilaštvo u Hagu zaključuje izvođenje dokaza u procesu protiv Miloševića. Dok se Milošević nalazi pred presudom za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, Karla del Ponte kaže da ima samo indicije, ali ne i „*smoking gun*“ koji bi povezo Miloševića s genocidom; 2. marta formira se vlada s Koštunicom kao premijerom uz podršku Miloševićeve sps, Vuka Draškovića i G-17plus; 3. marta Koštunica imenuje Radeta Bulatovića, osumnjičenog za učešće u ubistvu premijera Đinđića, za šefa tajne službe; u martu mesecu, očigledno koordinisano, kosovski Albanci terorišu srpsku manjinu na Kosovu i pale pravoslavne crkve. U Srbiji se preduzimaju osvetničke akcije prema džamijama pod vođstvom, između ostalih, i studenata iz organizacije „Obraz“.

U knjizi *Scenografija rata* sledimo autore na putu kroz Bosnu i Srbiju 2003. Prisustvuju dramatičnom hapšenju ratnog zločinca usred Beograda i prave intervju s nekadašnjim ministrom za vreme Miloševića i vođom Šešeljeve nacionalističke stranke, koja je u vreme pisanja knjige bila najjača. Razgovaraju s piscima programskog političkog spisa – Memoranduma SANU – i izlažu najnovija saznanja o srpskom planiranju "etničkog čišćenja" u Bosni. Zalaze iza demokratske fasade bosanskog predsednika Izetbegovića. Da li je taj islamski fundamentalista u stvari – možda i ne znajući – bio samo marioneta svojih srpskih protivnika u Beogradu? Koje posledice rat ima danas na društva u regionu? Bosna je podeljena na dva (a suštinski na tri) dela i pod vlašću je nacionalsitičkih klanova. U Srbiji su se snage koje su stajale iza rata vratile na političku scenu. Ko treba da se umeša – i kada? – i zašto međunarodna zajednica treba uopšte da interveniše kada se ljudi progone zbog svoje etničke pripadnosti? U završnom eseju – *U ruševinama rata* – pisci procenjuju kako su Evropljani dopustili da ih ova drama zavede, i šta bi to trebalo da znači za politiku XXI veka.

O AUTORIMA

JENS-MARTIN ERIKSEN (1955), pisac, pripovedač, dramski pisac, esejista. Dobitnik je, između ostalog, doživotne stipendije Državnog fonda za umetnost i nagrade „Adam Elenšleger“ za književnost. Diplomirao danski jezik i književnost na kopenhaskom univerzitetu. Izbor iz dela: romani: *Nani, Džim i ja, Zima u osvit, Zločin Jonatana Svida*; eseji: *Anatomija mržnje, Politika segregacije* (s Frederikom Stjernfeltom); drama *Natural born orphans*. Bio kourednik časopisa "Fredag". Dugogodišnji član uprave Društva književnika Danske, jedno vreme i potpredsednik.

FREDERIK STJERNFELT (1957), profesor estetike, radio na Institutu za književnost Univerziteta u Kopenhagenu, danas profesor u Orhusu. Urednik časopisa „Kritik“. Izbor iz dela: *Značenje forme, Nebo racionalnosti, Kritika negativističkog popovanja* (s pesnikom Serenom Ulrikom Tomsenom), *Moć misli. Istorija zapadnih ideja I–III* (priredio zajedno s Oleom Knudsenom i Hansom Sigorom Jensenom). Objavio i doktorsku disertaciju pod naslovom *Dijagramatologija* u kojoj se bavi graničnim oblastima ontologije, fenomenologije i semiotike.